Аркадій Стругацький, Борис Стругацький

НАСЕЛЕНИЙ ОСТРІВ

Фантастична повість

Переклав з російської Станіслав Павловський

Частина перша

РОБІНЗОН

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Максим прочинив люк, висунувся і з острахом зиркнув у небо. Воно тут було низьке і якесь тверде, без легковажної прозорості, яка натякає на незглибимість космосу і множинність населених світів, — справжня біблійська твердінь, гладенька й непрониклива. Твердінь ця безсумнівно спиралася на могутні плечі місцевого Атланта й рівномірно фосфорилася. Максим пошукав у зеніті дірку, пробиту кораблем, але дірки там не було — розпливалися тільки дві великі чорні цятки, ніби краплини туші у воді. Максим розчинив люк навстіж і зістрибнув у високу суху траву.

Повітря було гаряче і густе, пахло пилом, старим залізом, розчавленою зеленню, життям. Смертю також пахло, давньою і незрозумілою. Трава була до пояса; неподалік темніли чагарники, абияк стриміли понурі кривулясті дерева. Було видно майже так, як буває яскравої місячної ночі на Землі, але не було місячних тіней і не було місячної туманної блакиті. Все було сіре, запорошене, пласке. Корабель стояв на дні величезної улоговини з положистими схилами; місцевість довкола виразно здіймалася до розмитого, тьмяного виднокраю, і це

було дивно, тому що десь поряд текла ріка, велика і спокійна, текла на захід, вгору по схилу улоговини.

Максим обійшов корабель, ведучи долонею по холодному, трохи вологому його боці. Він виявив сліди ударів там, де й сподівався. Глибока неприємна ум'ятина під індикаторним кільцем — це коли корабель знагла підкинуло й завалило на бік, аж кіберпілот образився, і Максимові довелося спішно перехопити управління, і зазубень біля правої зіниці — це десятьма секундами пізніше, коли корабель поклало на ніс і він осліп на одне око. Максим знову глянув у зеніт. Чорні цятки вже ледь виднілися. Метеоритна атака у стратосфері, ймовірність — нуль цілих нуль-нуль... Але ж будь-яка можлива подія коли-небудь та відбувається...

Максим просунувся у кабіну, перемкнув управління на авторемонт, задіяв експрес-лабораторію і попрямував до ріки. Пригода, звісно, проте однаково рутина. Нудьга. У нас в ГВП навіть пригоди рутинні. Метеоритна атака, променева атака, аварія при посадці. Аварія при посадці, метеоритна атака, променева атака... Пригоди тіла.

Висока ламка трава шелестіла й хрускотіла під ногами, колюче насіння впивалося в шорти. Гудучи, налетіла хмара якоїсь мошви, помигтіла перед обличчям і відстала. Дорослі, поважні люди у Групу Вільного Пошуку не йдуть. У них свої дорослі, поважні справи, і вони знають, що всі ці чужі планети у суті своїй доволі одноманітні й утомливі. Одноманітно-втомливі. Втомливо-одноманітні... Звісна річ, якщо тобі двадцять років, якщо ти нічого до ладу не вмієш, якщо ти до ладу не знаєш, якого вміння тобі хочеться, якщо ти ще не навчився цінувати свій найбільший скарб — час, якщо у тебе немає і не передбачається якихось особливих талантів, якщо домінантою твого єства у двадцять років, як і десять років тому, залишається не голова, а руки і ноги, якщо ти настільки примітивний, що уявляєш, буцімто на невідомих планетах можна відшукати якусь коштовність, неможливу на Землі, якщо, якщо, якщо... то тоді... звісно. Тоді бери каталог, відкривай його на будь-якій сторінці, тицьни пальцем у будь-який рядок і лети

собі. Відкривай планету, називай її власним іменем, визначай фізичні характеристики, бийся зі страховиськами, коли вони тобі трапляться, вступай у контакти, коли буде з ким, робінзонь потрошку, коли нікого не виявиш... І не те щоб усе це намарно. Тобі подякують, тобі скажуть, що ти зробив посильний внесок, тебе викличе для детальної розмови який-небудь визначний фахівець... Школярі, особливо відстаючі й обов'язково з молодших класів, позиратимуть на тебе з поштивістю, однак учитель при зустрічі спитає лише:

"Ти усе ще в ГВП?" — й переведе розмову на іншу тему, і лице в нього буде винувате й сумне, бо відповідальність за те, що ти усе ще в ГВП, він прибирає на себе. А батько скаже: "Гм..." — і невпевнено запропонує тобі місце лаборанта; а мати скаже: "Максику, але ж ти цілком пристойно малював у дитинстві..."; а Петер скаже: "Скільки можна? Досить ганьбитися..."; а Дженні скаже: "Познайомся, це мій чоловік". І всі матимуть рацію, усі, крім тебе. І ти повернешся в Управління ГВП і, намагаючись не дивитися на двох таких самих бовдурів, які порпаються в каталогах біля сусіднього стелажа, візьмеш черговий том, відкриєш наздогад сторінку і тицьнеш пальцем...

Перш ніж спуститися урвищем до ріки, Максим озирнувся. Позаду стирчала, розпрямляючись, прим'ята ним трава, чорніли на тлі неба розкарячкуваті дерева, і світилося маленьке кружальце розчиненого люка. Все було дуже звично. "От і гаразд, — проказав він до себе. — От і нехай... Добре було б відшукати цивілізацію, могутню, давню, мудру. І людську..." Він спустився до води.

Ріка справді була велика, повільна, і неозброєним оком було видно, як вона спускається зі сходу і здіймається на захід. (Рефракція тут, одначе, страшенна...) І видно було, що протилежний берег положистий і заріс густою тростиною, а за кілометр вище за течією стримлять з води якісь стовпи та криві бруси, перехняблені решітчасті ферми, волохаті від кручених рослин. "Цивілізація", — подумав Максим без особливого азарту. Довкола відчувалося чимало заліза, і ще щось відчувалося, неприємне, задушливе, і коли Максим зачерпнув пригорщею води, він

зрозумів, що це радіація, доволі сильна і шкідлива. Ріка несла зі сходу радіоактивні речовини, і Максим збагнув, що добра від цієї цивілізації буде небагато, що це знову не те, що контакту краще і не затівати, а слід зробити стандартні аналізи, разів зо два непомітно облетіти планету по екватору й забиратися звідси геть, а на Землі передати матеріали серйозним, бувалим у бувальцях дядькам з Ради галактичної безпеки і якнайшвидше забути про все.

Забути про все...

Він гидливо обтрусив пальці й витер їх об пісок, потому присів навпочіпки і замислився. Він спробував уявити собі жителів цієї планети, навряд чи щасливої планети. Десь за лісами було місто, навряд чи щасливе місто; брудні заводи, старезні реактори, що скидають у ріку радіоактивні помиї, нечупарні, дикі будинки під залізним дахом, багато стін і мало вікон, брудні проходи між будинками, завалені сміттям і трупами свійських тварин, великий рів довкруг міста і підйомні мости... А втім, ні, це було до реакторів, І люди. Він спробував уявити собі цих людей, але не зміг. Він знав лише, що на них безліч вдяганок, вони були просто-таки запаковані у грубу матерію, і в них були високі білі комірці, що натирають підборіддя. Потім він побачив сліди на піску.

Це були сліди босих ніг. Хтось спустився з урвища і зайшов у ріку. Хтось з великими широкими ступнями, важкий, клишоногий, незграбний — безперечно, гуманоїд, проте на ногах у нього було по шість пальців. Постогнуючи і крекчучи, сповз з урвища, прошкандибав по піску, з плюскотом занурився у радіоактивну воду й, пирхаючи і хропучи, поплив на протилежний берег, у зарості тростини. Не знімаючи високого білого комірця...

Яскравий блакитний спалах освітив усе довкола, ніби вдарила блискавка, і тої ж миті над урвищем загуркотіло, зашипіло, затріщало вогненним тріском. Максим підхопився. По урвищу сипалася суха земля, щось із небезпечним вищанням пронеслося небом і впало посередині ріки, здійнявши фонтан бризок вперемішку з білою парою. Максим

мерщій побіг угору по урвищу. Він уже знав, що скоїлося, тільки не розумів чому, і він не здивувався, коли уздрів на тому місці, де щойно стояв корабель, стовп розжареного диму, який велетенським штопором здіймався у мерехтливу небесну твердінь. Корабель розтрощився, бузковим світлом палахкотіла керамітова шкаралуща, весело горіла суха трава навколо, палали чагарі, і бралися димними вогниками корячкуваті дерева. Шалений жар бив по обличчю, і Максим затулився долонею і позадкував уздовж урвища — на крок, потім ще на крок, потім ще і ще... Він задкував, не відриваючи сльозавих очей від цього розкішної краси жаркого смолоскипа, що розсипав багряні та зелені іскри, від цього несподіваного вулкана, від безглуздого шаленства знавіснілої енергії.

"Ні, чому ж... — розгублено думав він. — Прийшла велика мавпа, бачить — мене немає, залізла всередину, підняла палубу — сам я не знаю, як це робиться, але вона зметикувала, кмітлива така була мавпа, шестипала, — підняла, отже, палубу... Що там у кораблях під палубою?.. Одно слово, знайшла вона акумулятори, узяла великий камінь — і торох!.. Дуже великий камінь, тонни три на вагу, — і з розмаху... Здоровезна така мавпа... Доконала вона усе-таки мій корабель своїми каменюками — двічі у стратосфері і ось тут... Дивовижна історія... Такого, здається, ще не бувало. Що ж мені, одначе, тепер робити? Почнуть шукати мене, ясна річ, скоро, але навіть коли почнуть шукати, то навряд чи подумають, що таке можливо: корабель загинув, а пілот вцілів... Що ж тепер буде? Мати... Батько... Вчитель..."

Він повернувся спиною до пожежі й пішов геть. Він швидко йшов уздовж ріки; усе довкола було осяяне червоним світлом; попереду кидалася, скорочуючись і видовжуючись, його тінь на траві. Праворуч почався ліс, рідкий, пропахлий пріллю, трава зробилася м'якою і вологою. Два великих нічних птаха з шумом вихопилися з-під ніг і низько над водою полетіли на той бік. Він мигцем подумав, що вогонь може наздогнати його і тоді доведеться втікати плавом і це буде неприємно; але червоне світло зненацька потьмяніло і згасло зовсім, і він збагнув, що протипожежні пристрої, на відміну од нього, розчовпали

усе-таки, що й до чого, і виконали своє призначення з притаманною їм старанністю. Він яскраво уявив собі закопчені, оплавлені балони, що безглуздо стирчать посеред гарячих уламків, випускають важкі хмари піrофагу і страшенно собою задоволені...

"Спокій, — думав він. — Головне — не парити парка. Час є. Власне кажучи, у мене сила-силенна часу. Вони можуть розшукувати мене до скону: корабля немає і знайти мене неможливо. А поки вони не збагнуть, що сталося, поки не переконаються остаточно, поки не будуть цілком упевнені, матері вони нічого не повідомлять... А я вже тут що-небудь придумаю..."

Він проминув невеличку прохолодну драговину, продерся крізь кущі й опинився на дорозі, на старій, розтрісканій бетонованій дорозі, що зникала в лісі. Він підійшов до краю урвища, ступаючи по бетоновим плитам, і побачив іржаві, поросли повоєм ферми, залишки якоїсь чималенької решітчастої споруди, напівзанурені у воду, а на тому боці — продовження дороги, ледь помітне під світляним небом. Очевидно, тут колись був міст. І, очевидно, цей міст комусь заважав, і його скинули в ріку, від чого він не став ні зграбнішим, ні зручнішим. Максим сів на край урвища і спустив ноги. Він обстежив себе зсередини, переконався, що парка не парить, і заходився міркувати.

"Головне я знайшов. Оце тобі дорога. Погана дорога, груба дорога, і до того ж давня дорога, але все-таки це дорога, а на всіх населених планетах дороги ведуть до тих, хто їх будував. Що мені потрібно? їжа мені не потрібна. Тобто я поїв би, але це працюють дрімучі інстинкти, які ми зараз придушимо. Вода мені знадобиться не раніше, ніж за добу. Повітря вистачає, хоча я волів би, щоб у атмосфері було менше вуглекислоти і радіоактивного бруду. Отже, нічого ницого мені не потрібно. А потрібен мені невеличкий, відверто скажемо, примітивний нуль-передавач зі спіральним ходом. Що може бути простіше примітивного нуль-передавача? Тільки примітивний нуль-акумулятор..."

Він зажмурився, і в пам'яті чітко проступила схема передавача на позитронних емітерах. Якби у нього були деталі, він склав би цю штуку враз, із заплющеними очима. Він кілька разів подумки виконав складання, а коли розплющив очі, передавача не було. І нічого не було. "Робінзон, — подумав він з якоюсь навіть цікавістю. — Максим Крузо. Треба ж так, нічогісінько у мене немає. Шорти без кишень і кеди. Зате острів у мене — населений... А коли острів населений, то завжди залишається надія на примітивний нуль-передавач". Він старанно думав про нуль-передавач, але в нього кепсько виходило. Він повсякчас бачив матір, як їй повідомляють: "Ваш син пропав безвісти", і яке у неї обличчя, і як батько тре собі щоки і розгублено озирається, і як їм холодно і самотньо... "Ні, — сказав він до себе, — про це думати не дозволяється. Про що завгодно, тільки не про це, інакше у мене нічого не вийде. Наказую і забороняю. Наказую не думати і забороняю думати. Все". Він підвівся і рушив по дорозі.

Ліс, попервах несміливий і рідкий, потроху сміливішав і підступав до дороги дедалі ближче. Окремі нахабні молоді деревця позламували бетон і росли на самому шосе. Певно, дорозі було кілька десятків років — принаймні кілька десятків років нею не користувалися. Ліс обабіч дедалі вищав, дедалі густішав, дедалі глухішав, де-не-де гілки дерев переплiталися над головою. Стемніло; то праворуч, то ліворуч у хащі лунали голосні гортанні вигуки. Щось ворушилося там, шаруділо, гупотіло. Одного разу кроків за двадцять попереду хтось присадкуватий і темний пригинці перебіг дорогу. Дзвеніла мошва. Максимові зненацька спало на думку, що край настільки занедбаний і дикий, що людей може не виявитися поблизу, що добиратися до них доведеться не одну добу. Дрімучі інстинкти розбуркалися і знову нагадали про себе. Одначе Максим відчував, що тут навколо дуже багато живого м'яса, що від голоду тут не пропадеш, що все це навряд чи буде смачно, проте цікаво буде пополювати. І оскільки думати про головне йому було заборонено, він почав згадувати, як вони полювали з Петером і з єгерем Адольфом; голіруч, хитрощі проти хитрощів, розум проти інстинкту, сила проти сили. Впродовж трьох діб без упину гнати оленя крізь вітролом, наздогнати і завалити на землю, схопивши за роги... Оленів тут,

можливо, і немає, але в тому, що тутешня дичина їстівна, сумніватися не доводиться: варто задуматися, забутися — і мошва починає оскаженіло жерти, а як відомо, їстівний на чужій планеті від голоду не помре... Незле було б тут заблудитися і пожити рік-другий, мандруючи по лісах. Завів би собі приятеля — вовка якого-небудь або ведмедя, ходили б ми з ним на полювання, гомоніли б... Набридло б, звісно, врешті-решт, та й не схоже, щоб у цих лісах можна було вештатися з приємністю: занадто багато довкруг заліза — дихати нічим... І потім, усе-таки спершу треба скласти нуль-передавач...

Він зупинився, наслухаючи. Десь у глибині хащі розлягалося одноманітне глухе рокотання, і Максим згадав, що вже давно чує це рокотання, проте лише зараз звернув на нього увагу. Це була не тварина і не водоспад — це був механізм, якась варварська машина. Вона хрипіла, зрикувала, скреготала металом і поширювала іржаві запахи. І вона наближалася.

Максим пригнувся і, тримаючись ближче до узбочини, безгучно побіг назустріч, відтак зупинився, мало не вискочивши з ходу на перехрестя. Дорогу під прямим кутом перетинало інше шосе, дуже брудне, з глибокими, бридкими коліями, з уламками бетонованого покриття, що стриміли увсебіч. Це шосе погано пахло і було дуже, дуже радіоактивне. Максим присів навпочіпки і глянув ліворуч. Рокотання двигуна і металевий скрегіт насувалися звідти. Воно наближалося.

За хвилину воно з'явилося. Безглуздо величезне, гаряче, смердюче, все з клепаного металу, топчучи дорогу почварними гусеницями, обліпленими багнюкою, не мчало, не котилося — сурганилося горбате, неохайне, деренькочучи перехнябленими листами заліза, начинене сирим плутонієм наполовину з лантанідами, безпомічне, загрозливе, без людей, тупе і небезпечне, воно перевалилося через перехрестя і посурганилося далі, з хрускотом і вищанням чавлячи бетон, залишивши по собі хвіст розжареної задухи, сховалося в лісі і все гарчало, перевалювалося, ревло, поступово затихаючи...

Максим перевів подих, відмахнувся од мошви. Він був приголомшений. Нічого настільки безглуздого і жалюгідного він не бачив ніколи в житті. "Так, — подумав він, — позитронних емітерів мені тут не роздобути". Він глянув услід страховиську і раптом помітив, що поперечна дорога — не просто дорога, а просіка, вузька шпарина в лісі: дерева не заступали над нею неба, як над шосе. "Може, наздогнати його? — подумав він. — Зупинити, загасити котел..." Він прислухався. У лісі стояли шум і тряскіт, страховисько перевалювалося в хащі, як гіпопотам у трясовині, а потім рокотання двигуна знову стало наближатися. Воно поверталося. Знову сопіння, рик, хвиля смороду, брязкіт і дзенькіт, і ось воно знову перетинає перехрестя і сурганиться туди, звідки щойно виковзнулося... "Ні, — сказав Максим, — не хочу я з ним стикатися. Не люблю я злих тварин і варварських автоматів..." Він почекав трохи, вийшов з кущів і одним духом перестрибнув через заражене перехрестя.

Якийсь час він рухався дуже швидко, глибоко дихаючи, звільняючи легені од випарів залізного гіпопотама, а потім знову перейшов на похідний крок. Він думав про те, що побачив упродовж перших двох годин життя на своєму населеному острові, й намагався об'єднати усі ці недоладності й випадковості у щось таке, що не суперечило б логіці. Однак це було занадто важко. Картина виходила казкова, а не реальна. Казковим був цей ліс, напханий старим залізом, казкові істоти перегукувалися в ньому майже людськими голосами; як у казці, стара, занехаяна дорога вела до зачарованого палацу, і невидимі злі чаклуни прагнули перешкодити людині, яка потрапила в цю країну. На дальніх підступах вони закидали її метеоритами — нічого не вийшло, і тоді вони спалили корабель, спіймали людину у пастку, а потім нацькували на неї залізного дракона. Дракон, одначе, виявився занадто старий і нерозумний, і вони, певно, вже збагнули свою помилку і готують тепер щось сучасніше...

— Послухайте, — сказав їм Максим, — адже я не збираюсь звільняти від чарів палаци і будити ваших летаргічних красунь; я хочу лише

зустрітися з ким-небудь із вас, у кого більше кебети, хто допоможе мені з позитронними емітерами...

Проте ті чаклуни правили своєї. Спершу вони поклали впоперек шосе величезне трухляве дерево, потім зруйнували бетоноване покриття, вирили в землі велику яму і наповнили її тухлою радіоактивною рідиною, а коли й це не допомогло, коли мошва стомилася кусати й розчаровано відстала, ближче до ранку випустили з лісу холодний злий туман. Від туману Максимові стало холодно, і він кинувся бігти, щоб зігрітися. Туман був липкий, маслянистий, пахнув мокрим металом і тлінням, але невдовзі запахло димом, і Максим здогадався, що десь неподалік горить живий вогонь.

Розвиднялося, небо засвітилося вранішньою сірістю, коли Максим завважив обіч дороги багаття і невисоку кам'яницю з проваленим дахом, зі сліпими чорними вікнами, стару, поросту мохом. Людей видно не було, одначе Максим відчував, що вони десь поблизу, що вони допіру були тут і, можливо, незабаром повернуться. Він звернув з шосе, переплигнув через придорожній рівчак і, втопаючи по кісточки у гниючому листі, наблизився до багаття.

Багаття зустріло його добрим первісним теплом, що приємно розтривожило первісні інстинкти. Тут усе було просто. Можна було не здоровкатися, присісти навпочіпки, простягнути руки до вогню і мовчки ждати, коли господар, так само мовчки, подасть гарячий кусень і гарячий кухоль. Господаря, щоправда, не було, проте над багаттям висів закопчений казанок з якоюсь гострою стравою, віддалеки валявся порожній плетений кошик з круглим дном, моток тонкого металевого троса і ще якісь металеві й пластмасові предмети незрозумілого призначення.

Максим посидів коло багаття, погрівся, дивлячись на вогонь, відтак встав і зайшов у будинок. Власне, від будинку лишилася тільки камінна коробка. Крізь проломлені бантини над головою світилося ранкове небо, на гнилі дошки підлоги було страшно ступити, а по кутках росли грона

малинових грибів — отруйних, але, якщо їх гарненько прожарити, цілком придатних для вживання. Втім, думка про їжу миттю зникла, коли Максим розгледів у напівтемряві під стіною чиїсь кістки вперемішку з вицвілими лахами. Йому стало неприємно, він повернувся, спустився по зруйнованих сходинках і, склавши долоні рупором, загорлав на весь ліс:

— Ого-го, шестипалі!

Луна майже блискавично загрузла у тумані поміж дерев, ніхто не відгукнувся, лише сердито заскрекотали якісь пташки над головою.

Максим повернувся до багаття, підкинув у вогонь гілок і зазирнув до казанка. Страва кипіла. Він роззирнувся, знайшов якусь подобу ложки, понюхав її, обтер травою і знову понюхав. Потім він обережно зняв сірувате шумовиння і струсив його на жарини. Помішав страву, зачерпнув скраю, подув і, склавши губи трубочкою, покуштував. Виявилось, нічогенько, щось на кшталт юшки з печінки тахорга, тільки гостріше. Максим відклав ложку, обачливо, двома руками зняв казанок і поставив на траву. Потім він знову роззирнувся і проказав голосно:

— Сніданок готовий!

Його не полишало відчуття, що господарі десь поряд, проте бачив він тільки непорушні, мокрі від туману кущі, чорні корячкуваті стовбури дерев, а чув лише потріскування багаття та клопітливі пташині перегуки.

— Ну гаразд, — мовив він уголос. — Ви як собі хочете, а я розпочинаю контакт.

Страва припала йому до смаку. Чи то ложка була велика, чи то первісні інстинкти розгулялися понадміру, але він не стямився, як висьорбав третину казанка. Тоді він із жалем відсунувся, посидів,

прислухаючись до смакових відчуттів, ретельно обтер ложку; одначе не втримався — ще раз зачерпнув, з самісінького денця, цих апетитних коричневих шматочків, що танули в роті й нагадували трепанги, остаточно відсунувся, знову обтер ложку і поклав її впоперек казанка. Тепер був саме час утамувати почуття вдячності.

Він підхопився, вибрав кілька тоненьких прутиків і вирушив у будинок. Обережно ступаючи по трухлявих дошках і намагаючись не озиратися на тлін у тіні, він заходився зривати гриби й нанизувати на прутик малинові шапки, вибираючи найміцніші. "Вас би посолити, — думав він, — та поперчити трохи, але нічого, для першого контакту згодиться й так. Ми вас підвісимо над вогником, і вся активна органіка випарується з вас, і станете ви смакотою,і станете ви першим моїм внеском у культуру цього населеного острова..."

Зненацька в будинку трошки стемніло, і він тої ж миті відчув, що на нього дивляться. Він вчасно придушив у собі бажання рвучко обернутися, порахував до десяти, неквапом підвівся і, наперед усміхаючись, повернув голову.

У вікні дивилося на нього довгасте темне обличчя з тужливими великими очима, з понуро опущеними кутиками губів, дивилося без усякої цікавості, без злоби і без радості, дивилося не на людину з іншого світу, а так, на обридливу свійську тварину, що знов утесалася туди, куди їй заборонено. Кілька секунд вони дивилися один на одного, і Максим відчував, як нудьга, що стікає з цього обличчя, затоплює будинок, захльостує ліс, і всю планету, й увесь довколишній світ, — і все навкруги стало сіре, понуре і жалюгідне: усе вже було, і було безліч разів, і ще багато разів буде, і не передбачається жодного порятунку від цієї сірої, понурої, жалюгідної нудоти. Потім у будинку зробилось ще темніше, і Максим обернувся до дверей.

Там, розставивши міцні короткі ноги, загородивши широкими плечима увесь проріз, стояв суспіль поросли рудим волоссям крем'язень у незугарному картатому комбінезоні. Крізь пишні руді

заростi свердлили Максима гострi блакитнi очиці, дуже пильні, дуже недобрі і все ж таки якісь веселі, — можливо, за контрастом із всесвітньою нудьгою, що струменіла од вікна. Цей волохатий молодчик також вочевидь не вперше бачив прибульців з іншого світу, але він звик поводитися з цими надокучливими прибульцями мовчки, суворо і рішуче — без усяких там контактів та інших непотрібних складнощів. На шиї у нього висіла на шкіряному паску товста металева труба найзловіснішого вигляду, і вихлопний отвір цього знаряддя розправи з прибульцями він твердою брудною рукою спрямовував Максимові у живіт. Зразу було видно, що ні про найвищу цінність людського життя, ні про Декларацію прав людини, ні про інші чудові винаходи найвищого гуманізму, так само як і про самий гуманізм, він ані чуткою не чував, а розкажи йому про ці речі — не повірив би.

Одначе Максимові вибирати не доводилося. Він простягнув перед себе прутик з нанизаними грибними шапками, усміхнувся ще ширше й проказав з побільшеною артикуляцією:

— Мир! Усе гаразд! Усе добре!

Понура особа за вікном відгукнулася на це гасло довгою нерозбірливою фразою, після чого очистила район контакту і, зважаючи на звуки іззовні, заходилася навалювати у багаття сухий хмиз. Покошлана руда борода блакитноокого заворушилася, і з мідних заростей полинули рикаючі, ревучі, брязкотливі звуки, що враз нагадали Максимові залізного дракона на перехресті.

— Так! — сказав Максим, енергійно киваючи. — Земля! Космос! — Він тицьнув прутиком у зеніт, і рудобородий слухняно позирнув на проломлену стелю. — Максим! — вів далі Максим, тикаючи себе в груди. — Максим! Мене звати Максимом! — Для більшої переконливості він вдарив себе в груди, як розлючена горила. — Максим!

— Маxx-ссим! — гаркнув рудобородий з дивним акцентом.

Не спускаючи ока з Максима, він випрснув через плече серію гримкотливих звуків, у якій кілька разів повторювалося слово "Махсим", у відповідь на що невидима понура особа почала вигукувати моторошні тоскні фонеми. Блакитні очі рудобородого вирячилися, розкрилася жовтозуба паща, і він зареготав. Певно, невідомий Максимові гумор ситуації дійшов нарешті до рудобородого. Пересміявшись, рудобородий витер вільною рукою очі, опустив свою смертоносну зброю і подав Максимові недвозначний знак, який означав: "Ану виходь!"

Максим з радістю підкорився. Він вийшов на ґанок і знову простягнув рудобородому прутик з грибами. Рудобородий узяв прутик, покрутив його так і сяк, понюхав і відкинув убік.

— Е ні! — заперечив Максим. — Ви у мене пальчики оближете...

Він нахилився і підняв прутик. Рудобородий не перечив. Він поплескав Максима по спині, підштовхнув до багаття, а біля багаття навалився йому на плече, посадив і заходився щось утлумачувати. Проте Максим не слухав. Він дивився на понурого. Той сидів навпроти і сушив перед вогнем якусь велику брудну ганчірку. Одна нога у нього була боса, і він повсякчас ворушив пальцями, і цих пальців було п'ять. П'ять, аж ніяк не шість.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Гай сидів скраєчку лави біля вікна, полірував вилогою кокарду на береті і дивився, як капрал Варибобу виписує йому проїзні документи. Голова капрала була схилена набік, очі вибалушені, ліва рука лежала на столі, притримуючи бланк з червоним краєчком, а права неквапливо виводила каліграфічні літери. "Ловко у нього виходить, — думав Гай з деякою заздрістю. — Ото вже стара чорнильна душа: двадцять років у Легіоні, і все писарем. Треба ж, як очі вилупив, — гордість бригади... Зараз ще і язика висолопить... Так і є — висолопив. І язик у нього в чорнилі. Зоставайся здоровий, Варибобу, стара ти чорнильнице, більше

ми з тобою не побачимося. Взагалі-то, якось сумно від'їздити — хлопці гарні підібралися, і пани офіцери, і служба корисна, значуща..." Гай шморгнув носом і глянув у вікно.

За вікном вітер ніс білу куряву по широкій гладенькій вулиці без хідників, викладеній старими шестикутними плитами; біліли стіни довгих однакових будинків адміністрації та інженерного персоналу і крокувала, затуляючись від куряви і притримуючи спідницю, пані Ідоя, дама тілиста й поставна, — мужня жінка, яка не побоялася поїхати з дітьми слідом за паном бригадиром у ці небезпечні місця. Вартовий біля комендатури, з новачків, у необім'ятому пильовику і в береті, насунутому на вуха, узяв їй "на караул". Потім проїхали дві вантажівки з виховуваними — певно, робити щеплення... Так його, утришия його: не висовуйся за борт, нема чого тобі висовуватися, тут тобі не бульвар...

— Ти як усе-таки пишешся? — спитав Варибобу. — Га-ал? Чи можна просто — Гал?

— Аж ніяк, — сказав Гай. — Гаал моє прізвище.

— Шкода, — сказав Варибобу, задумливо обсмоктуючи перо. — Якби можна було "Гал", якраз би вмістилося в рядок...

"Пиши, пиши, чорнильнице, — подумав Гай. — Нема чого тобі рядки економити. Капрал, називається... Ґудзики зеленню поросли, теж мені капрал. Дві нашивки маєш, а стріляти до пуття не навчився, це ж усі знають..."

Двері розчинилися, і до канцелярії стрімко зайшов пан ротмістр Тоот із золотою пов'язкою чергового на рукаві. Гай підхопився і клацнув підборами. Капрал підвівся, але писати не облишив, старе луб'я. Капрал, називається...

— Ага... — мовив пан ротмістр після того, як бридливо здер протипилову маску. — Рядовий Гаал. Знаю, знаю, покидаєте нас. Шкода. Але радий. Сподіваюсь, у столиці служитимете з такою ж ревністю.

— Так точно, пане ротмістр! — сказав Гай схвильовано. У нього аж у носі защипало від захвату. Він дуже любив пана ротмістра Тоота, культурного офіцера, колишнього викладача гімназії. Виявляється, і пан ротмістр також його вирізняв.

— Можете сісти, — сказав пан ротмістр і пройшов за бар'єр до свого столу. Не сідаючи, нашвидку, проглянув папери і взявся за слухавку.

Гай тактовно відвернувся до вікна.

На вулиці нічого не змінилося. Прогупотіло строєм на обід рідне капральство. Гай журливо провів його очима. Прийдуть зараз у кантину, капрал Серембеш скомандує скинути берети на "подячне слово", гаркнуть хлопці у тридцять горлянок "подячне слово", а над каструлями вже пара здіймається, і блищать миски, і стариган Дога вже готовий бовкнути відоме своє коронне про солдата і куховарку... Їй-богу, шкода від'їздити. І служити тут небезпечно, і клімат шкідливий, і пайка дуже вже одноманітна — самі консерви, а все одно... Тут принаймні точно знаєш, що ти потрібен, без тебе не обійдуться; тут ти на свої груди приймаєш зловісний натиск Лісу і відчуваєш цей натиск: самих друзів скільки тут поховав — оно за селищем цілий гай жердин з іржавими шоломами... А з іншого боку — столиця. Туди абикого не пошлють, а коли вже посилають, то не відпочивати... Там, подейкують, з Будинку Творців усі плаци видно, отож за кожним шикуванням хто-небудь із Творців неодмінно спостерігає, тобто не те що неодмінно, але ні-ні та й подивиться. Гая мов жаром обсипало: ні сіло ні впало він раптом уявив собі, що от викликали його із строю, а він на другому кроці підсковзнувся і засторчував носом командирові під ноги, забрязкотів автоматом по бруківці, роззява, і берет хтозна-куди сповз... Він відітхнув і крадькома роззирнувся. Не доведи господи... Так, столиця! Все на їхніх очах... Ну та дарма — інші ж служать. А там Рада — сестричка,

сестриця... Дядько смішний, зі своїми давніми кістками, з черепахами своїми допотопними... "Ой і скучив же я за вами, любі ви мої!.."

Він знову глянув у вікно і спантеличено відкрив рота. Вулицею до комендатури прямували двоє. Один був знайомий — руда пика Зеф, старшина сто чотирнадцятого загону саперів, смертник, який заробляє собі життя розчисткою траси. А другий був ну цілковите одоробало, і одор®бало моторошнувате. Спершу Гай подумав, що це виродок, але миттю зметикував, що навряд чи Зеф тягнув би виродка у комендатуру. Здоровезний голий парубок, молодий, увесь коричневий, здоровий, як бугай; самі лише труси на ньому, якісь коротенькі, з блискучої матерії... Зеф був при своїй пукалці, але не схоже було, щоб він конвоював цього чужинця: йшли вони поруч, і чужинець, недоладно розмахуючи руками, без угаву щось Зефові утокмачував. Зеф лише відсапувався, і вигляд у нього був цілком очманілий. "Дикун якийсь, — подумав Гай. — А проте звідкіля він там узявся, на трасі? Може, звірами вихований? Були такі випадки. І схоже: оно м'язи які, так і перекочуються..."

Він дивився, як ця пара підійшла до вартового, як Зеф, утираючись, заходився щось пояснювати, а вартовий — новачок — Зефа не знає і штурхає його автоматом під ребро, наказує одійти на належну відстань. Голий парубійко, спостерігаючи це, встряє у розмову. Руки у нього так і літають, а обличчя й зовсім дивне: ніяк не вловити виразу — наче ртуть, а очі меткі, темні... Ну все, тепер і вартовий очманів. Зараз тривогу зчинить. Гай обернувся.

— Пане ротмістр, — сказав він, — дозвольте звернутися.

Там старшина сто чотирнадцятого когось привів. Може, глянете?

Пан ротмістр підійшов до вікна, подивився, брови у нього поповзли на лоба. Він штовхнув раму, висунувся і прогукав, давлячись курявою:

— Вартовий! Пропустити!

Гай зачиняв вікно, коли в коридорі загупотіли, і Зеф зі своїм чудернацьким супутником бочком зайшли у канцелярію. Слідом за ними увалився начальник варти і ще двоє хлопців зі зміни, що не спала. Зеф виструнчився, відкашлявся і, вилупивши на пана ротмістра безсоромні блакитні очі, прохрипів:

— Доповідає старшина сто чотирнадцятого загону, виховуваний Зеф. На трасі затримано оцю людину. За всіма ознаками — божевільний, пане ротмістр: лигає отруйні гриби, жодного слова не розуміє, розмовляє незрозуміло, ходить, як зволите бачити, голий.

Поки Зеф доповідав, затриманий бігав меткими очима по приміщенню, моторошно і дивно усміхаючись усім присутнім, — зуби мав рівні й білі, мов цукор. Пан ротмістр заклав руки за спину і підійшов ближче, озираючи його з голови до ніг.

— Хто ви такий? — спитав він.

Затриманий усміхнувся ще моторошніше, поплескав себе долонею по грудях і невиразно вимовив щось схоже на "Махсим". Начальник варти реготнув, вартівники захихотіли, і пан ротмістр також усміхнувся. Гай не одразу втямив, у чому тут річ, а потім зметикував, що на злодійському жаргоні "мах-сим" означає "з'їв ножа".

— Певно, це хтось із ваших, — сказав Зефові пан ротмістр.

Зеф похитав головою, з його бородища знялася хмарка куряви.

— Аж ніяк, — сказав він. — Мах-сим — це він так себе називає, а злодійської мови він не розуміє. Отже, це не наш.

— Виродок, мабуть, — припустив начальник варти. (Пан ротмістр холодно на нього зиркнув.) — Голий... — проникливо пояснив начальник

варти, задкуючи до дверей. — Дозвольте йти, пане ротмістр? — гаркнув він.

— Ідіть, — сказав пан ротмістр. — Пошліть кого-небудь за штаб-лікарем паном Зогу... Де ви його спіймали? — спитав він Зефа.

Зеф доповів, що минулої ночі він зі своїм загоном прочісував квадрат 23/07, знищив чотири самохідних "балісти" й одну установку невідомого призначення, втратив двох людей під час вибуху, і все було гаразд. Близько сьомої ранку на його багаття вийшов по шосе з лісу ось цей невідомий. Вони помітили його здалеку, стежили за ним із кущів, а відтак вибрали слушний момент і схопили його. Зеф подумав спершу, що це втікач, потім вирішив, що це виродок, і зовсім було зібрався стріляти, однак передумав, бо ця людина... Тут Зеф скрутно поворушив бородою і виснував:

— Бо я зрозумів, що це не виродок.

— Звідки ж це ви зрозуміли? — спитав пан ротмістр, а затриманий непорушно стояв, склавши руки на могутніх грудях, і позиркував то на нього, то на Зефа.

Зеф сказав, що пояснити це буде важкувато.

— По-перше, ця людина нічого не боялася і не боїться. Далі: він зняв з багаття юшку і з'їв рівно третину, як і личить товаришеві, а перед цим гукав у ліс, певно, кликав, відчуваючи, що ми десь поблизу. Далі: він хотів пригостити нас грибами. Гриби були отруйні, і ми не стали їсти їх і йому не дозволили, проте він, очевидно, поривався нас пригостити — либонь, із вдячності. Далі: як добре відомо, жоден виродок за своїми фізичними здібностями не перевершує нормальну хирляву людину. Він же по дорозі сюди ухоркав мене як хлопчака; йшов крізь буревій, наче по рівному місці, через рівчаки переплигував, а потім ждав мене на тому

боці і на додачу навіщось — з молодецтва, чи що? — хапав мене на оберемок і пробігав зі мною кроків по двісті...

Пан ротмістр слухав Зефа з глибочезною увагою на виду, проте ледве Зеф замовк, як він рвучко обернувся до затриманого і просто у вічі йому прогавкав по-хонтійськи:

— Ваше ім'я? Чин? Завдання?

Гай прийшов у захоплення від спритності прийому, але затриманий, очевидно, не знав і хонтійської. Він знову показав свої чудові зуби, поплескав себе по грудях, проказавши: "Мах-сим", штрикнув пальцем у бік каторжнику, проказавши: "Зеф", і після цього почав говорити — спроквола, з тривалими паузами, показуючи то в стелю, то в підлогу, то обводячи руками довкруг себе. Гаю здавалося, що в цій промові він вловлює деякі знайомі слова, проте слова ці справи геть не стосувалися. Коли затриманий вмовк, озвався капрал Варибобу.

— Як на мене, то це спритний шпигун, — сказала стара чорнильниця. — Треба доповісти панові бригадиру.

Пан ротмістр не звернув на нього уваги.

— Ви можете йти, Зефе, — сказав він. — Ви виявили ревність, це вам зарахується.

— Вельми вдячний, пане ротмістр! — ревонув Зеф і вже повернувся було, щоб іти, як раптом затриманий неголосно скрикнув, перехилився через бар'єр і схопив пачку чистих бланків, що лежали на столі перед капралом.

Варибобу перепудився до смерті (теж мені капрал!), відсахнувся і шпурнув у дикуна перо. Дикун спритно спіймав перо на льоту і,

прилаштувавшись тут же, на бар'єрі, заходився щось креслити на бланкові, не звертаючи уваги на Гая і Зефа, які схопили його за боки.

— Відставити! — скомандував пан ротмістр, і Гай охоче підкорився: втримувати цього коричневого звіра було однаково, що намагатися зупинити танк, вхопившись за гусеницю.

Пан ротмістр і Зеф стали обабіч затриманого і дивилися, що він там черкає.

— По-моєму, це схема Світу, — невпевнено сказав Зеф.

— Гм... — відгукнувся пан ротмістр.

— Ну звісної Ось у центрі в нього Світове Світло, це ось Світ... А тут ми, на його думку, перебуваємо.

— Але чому все пласке? — недовірливо спитав пан ротмістр.

Зеф стенув плечима.

— Можливо, дитяче сприйняття... Інфантилізм... Ось, дивіться! Це він показує, як сюди потрапив.

— Так, можливо... Я чув про таке божевілля...

Гаю нарешті вдалося протиснутися між гладким твердим плечем затриманого і цупкою, пропахлою потом курткою Зефа. Малюнок, який він побачив, видався йому смішним. Так малюки-першокласники зображають Світ: посередині маленький кружок, що означає Світове Світло, довкола нього велика кружина, що означає Сферу Світу, а на кружині жирна крапка, до якої досить домалювати ручки і ніжки, і вийде "це — Світ, а це — я". Навіть Сферу Світу бідолашний псих не спромігся

зобразити правильною кружиною, вийшов у нього якийсь овал. Ну звісно, що ненормальний... А ще намалював пунктиром лінію, яка веде з-під землі до крапки: ось, мовляв, як я сюди потрапив.

Тим часом затриманий узяв інший бланк і швидко накреслив дві маленькі Сфери Світу у протилежних кутках, з'єднав їх пунктирною лінією і ще домалював якісь закарлючки. Зеф безнадійно присвиснув і сказав панові ротмістру:

— Дозвольте йти?

Але пан ротмістр не відпустив його.

— Е-е... Зефе, — сказав він, — пригадується, колись ви оберталися у галузі... є... — Він постукав себе зігнутим пальцем по тім'ю.

— Так точно, — Зеф трохи забарився з відповіддю.

Пан ротмістр пройшовся по канцелярії.

— Чи не могли б ви... е-е... як би це сказати... сформулювати свою думку про цього суб'єкта? Фахово, якщо можна так висловитися...

— Не можу знати, — сказав Зеф. — Втратив право виступати як фахівець.

— Я розумію, — сказав пан ротмістр. — Усе це правильно. Хвалю. Ал-ле...

Зеф, вибалушивши блакитні очка, стояв струнко. Пан же ротмістр опинився в очевидній скруті. Гай чудово розумів його. Випадок був важливий, серйозний випадок. (А раптом цей дикун усе-таки шпигун?) А пан штаб-лікар Зогу, звісно, чудовий офіцер, визначний легіонер, однак

усього лише штаб-лікар. В той час як руда пика Зеф, до того як припустився злочину, вельми добре знав свою справу.

— Ну що ж, — сказав пан ротмістр. — Нічого не вдієш... Але по-людськи... — Він зупинився перед Зефом. — Розумієте? Просто по-людськи... ви справді вважаєте, що це божевільний?

Зеф знову забарився з відповіддю.

— По-людськи? — повторив він. — Ну звісно, по-людськи: адже людині властиво помилятися... Так от, по-людськи я схильний вважати, що це класичний випадок роздвоєння особистості з витісненням і заміщенням справдешнього "я" уявним "я". Знову ж таки по-людськи, керуючись життєвим досвідом, я рекомендував би електрошок і препарати, що містять флео.

Капрал Варибобу все це нищечком записав, але пана ротмістра не обдуриш. Він забрав у капрала папірець із записами й засунув до кишені френча. Мах-сим знову заговорив. Він звертався то до пана ротмістра, то до Зефа, — чогось він хотів, бідолаха, щось йому було не до шмиги, — але в цю мить розчинилися двері, і зайшов пан штаб-лікар. Все говорило за те, що йому перебили обід.

— Привіт, Тооте, — буркотливо сказав він. — У чім річ? Ви, бачу, живі й здорові, і це мене втішає... А це що за проява?

— Виховувані спіймали його в лісі, — пояснив пан ротмістр. — Я підозрюю, що він божевільний.

— Симулянт він, а не божевільний, — пробурчав пан штаб-лікар і налив собі води з карафки. — Одішліть його назад у ліс, нехай працює.

— Це не наш, — заперечив пан ротмістр. — І ми не знаємо, звідки він узявся. Я думаю, що його свого часу захопили виродки, він у них утратив розум і перекинувся до нас.

— Правильно, — пробурчав пан штаб-лікар. — Треба стеряти розум, щоб перекинутися до нас. — Він підійшов до затриманого і вмить поліз хапати його за повіки. (Затриманий моторошно вишкірився й злегенька відштовхнув його.) — Ну-ну! — сказав пан штаб-лікар, спритно хапаючи його за вухо. — Стій спокійно!

Затриманий підкорився. Пан штаб-лікар вивернув йому повіки, помацав, посвистуючи, шию і горло, зігнув і розігнув йому руку, потім, пихкаючи, нахилився і вдарив його під коліна, повернувся до карафки і випив ще склянку води.

— Печія, — сповістив він.

Гай зиркнув на Зефа. Рудобородий зі своєю пукалкою, приставленою до ноги, стояв осторонь і з підкресленою байдужістю роздивлявся стіну. Пан штаб-лікар угамував спрагу і знову взявся за психа. Він обмацував його, обстукував, заглядав у зуби, двічі вдарив кулаком у живіт, відтак дістав з кишені пласку коробку, розмотав провід, підімкнув до штепселя і заходився притуляти коробку до різних частин тіла дикуна.

— Так, — сказав .він, змотуючи провід. — І німий на додачу?..

— Ні, — сказав пан ротмістр. — Він розмовляє, одначе звіриною якоюсь мовою. Нас він не розуміє. А ось його малюнки.

Пан штаб-лікар переглянув малюнки.

— Так-так-так, — сказав він. — Цікаво... — Він вихопив у капрала ручку і хутко намалював на бланкові кішку, як її малюють діти, з паличок

і кружечків. — Що ти на це скажеш, приятелю? — сказав він, простягаючи малюнок психові.

Той ані на мить не задумався, почав шкрябати пером, і поряд з кішкою з'явилася дивна, густо поросла смухом тварина з важким, неприємним поглядом. Такої тварини Гай не знав, але він зрозумів одне: це вже не був дитячий малюнок. Намальовано було вправно, просто чудово. Навіть дивитися лячно. Пан штаб-лікар простягнув руку за пером, однак псих відсторонився і намалював ще одну тварину — з велетенськими вухами, зморшкуватою шкірою і товстим хвостом на місці носа.

— Чудово! — скрикнув пан штаб-лікар і ляснув себе по боках.

А псих не вгамовувався. Тепер він малював уже не тварину, а вочевидь якийсь апарат, схожий на прозору міну. Всередині він дуже вправно зобразив чоловічка в сидячому положенні, постукав по чоловічкові пальцем, а відтак тим же пальцем постукав себе по грудях і вимовив:

— Маxx-ссим.

— Оцю штуку він міг бачити біля ріки, — нечутно наблизившись, сказав Зеф. — Ми таку спалили цієї ночі. А от страховиська... — Він похитав головою.

Пан штаб-лікар ніби вперше помітив його.

— А, професоре! — загукав він підкреслено радісно. — Я ж відчуваю — у канцелярії чимось смердить. Чи не будете ви настільки люб'язні, колего, що прорікатимете ваші мудрі судження аж з отого кутка? Я буду вам дуже вдячний...

Варибобу захихотів, а пан ротмістр суворо сказав:

— Станьте біля дверей, Зефе, і пам'ятайте своє місце...

— Ну, гаразд, — сказав пан штаб-лікар. — І що ви збираєтеся з ним робити, Тооте?

— Це залежить од вашого діагнозу, Зогу, — відповів пан ротмістр. — Якщо він симулянт, я передам його до прокуратури, там розберуться. А якщо він божевільний...

— Він не симулянт, Тооте, — з великим піднесеньлм вимовив пан штаб-лікар. — Йому абсолютно нічого робити у прокуратурі. Але я знаю одне місце, де ним дуже зацікавляться. Де бригадир?

— Бригадир на трасі.

— Втім, це не суттєво. Адже ви черговий, Тооте? От і відправте цього надзвичайно цікавого молодчика за такою адресою... — Пан штаб-лікар примостився на бар'єрі, закрився від усіх плечима і ліктями, і написав щось на звороті останнього малюнка.

— А що це таке? — спитав пан ротмістр.

— Це? Це одна установа, яка буде нам вдячна, Тооте, за нашого психа. Можете бути певні.

Пан ротмістр недовірливо повертів у пальцях бланк, затим відійшов у найдальший куток канцелярії і поманив до себе пана штаб-лікаря. Якийсь час вони гомоніли там упівголоса, а тому розібрати можна було лише окремі репліки пана Зогу: "...Департамент пропаганди... Відправте з довіреним... Не така це вже таємниця... Я вас запевняю... Накажіть йому забути... Нехай йому біс, та шмаркач однаково нічого не второпає!.."

— Гаразд, — сказав нарешті пан ротмістр. — Пишіть супровідного листа. Капрале Варибобу!

Капрал підвівся.

— Проїзні документи на рядового Гаала готові?

— Так точно.

— Впишіть у проїзні документи підконвойного Махсійіц. Рядовий Гаале!

Гаал клацнув підборами і виструнчився:

— Слухаю, пане ротмістр!

— Перше ніж з'явитися на нове місце служби у нашій столиці, доправте затриманого за адресою, вказаною на оцьому папірці. Після виконання наказу папірець здати черговому офіцерові на новому місці служби. Адресу забути. Це ваше останнє завдання, Гаале, і ви, звісно, виконаєте його, як і належить молодцю-легіонеру.

— Буде виконано! — вигукнув Гай, пойнятий невимовним захватом.

Гаряча хвиля оглушливого екстазу захлюпнула його, підхопила, понесла до неба. О, ці солодкі хвилини захвату, незабутні хвилини, коли виростають крила, хвилини лагідного презирства до всього брутального, матеріального, тілесного... Хвилини, коли прагнеш, щоб наказ поєднав тебе з вогнем, жбурнув тебе у вогонь, на тисячі ворогів, у скопиську диких орд, навстріч мільйонам куль, і це ще не все, буде ще солодше, захват осліпить і спалить... О вогонь! О полум'я! О лють! І ось воно, ось воно!.. Він підводиться, цей гінкий, дужий красень, гордість бригади, наш капрал Варибобу, як вогненний смолоскип, як статуя слави і вірності, і він заспівує, а ми всі підхоплюємо, всі як один...

Вперед, легіонери, залізнії хлоп'ята!

Вперед, крізь мури й вежі, з вогнем в очах!

Залізною п'ятою розчавим супостата!

Краплини крові свіжої хай сяють на мечах...

І всі співали. Співав найясніший пан ротмістр Тоот, зразок легіонера, зразок поміж зразків, за якого так хочеться негайно, під оцей марш, віддати життя, душу, все. І пан штаб-лікар Зогу, зразок брата-жалібника, брутальний, як справжній солдат, і лагідний, як руки матері... І наш капрал Варибобу, до самох кісток наш, старий вояка, ветеран, посивілий у боях... О, як сяють ґудзики і нашивки на його потертому, заслуженому мундирі, для нього не існує нічого, крім служби, нічого, крім слугування!..

Залізний наш кулак всі перепони зносить.

Радіють Вогненосній Творці!

О, як голосить ворог! Пощади хай не просить!

Вперед, легіонери-молодці!

...Але що це? Він не співає, він стовбичить, зіпершись на бар'єр, і вертить своєю дурною коричневою довбешкою, і бігає очима, і скалить зуби, шкіриться... На кого вишкіряєшся, мерзотнику? О, як хочеться підійти важким кроком — і з усього маху, залізним кулаком по цьому мерзенному білому вищиру... Але не можна, не можна, легіонерові це не личить: адже він усього лише псих, жалюгідний каліка, справжнє щастя неприступне йому, він сліпий, нікчемний, жалюгідний уламок людини... А цей рудий бандит скоцюрбився у кутку від нестерпного болю... Каторжник, злочинна пика, за петельки тебе, за твою паскудну бороду!

Встати, мерзото! Стояти струнко, коли легіонери співають свій марш! І по довбешці, по довбешці, по брудній пиці, по нахабних рачачих очицях... Ось так, ось так...

Гай відшпурнув каторжника і, клацнувши підборами, обернувся до пана ротмістра. Як завжди, після нападу екзальтованого збудження щось дзвеніло у вухах і світ солодко плив і погойдувався перед очима.

Капрал Варибобу, сизий від натуги, кволо пирхав, тримаючись за груди. Пан штаб-лікар, упрілий і буряковий на виду, жадібно цмулив воду прямо з карафки і смикав з кишені носовичок. Пан ротмістр супився з непритомним виразом, ніби намагався щось пригадати. Коло порога брудною купою картатого ганчір'я ворушився рудий Зеф. У нього було розбите обличчя, він хлюпав кров'ю і стиха постогнував крізь зуби. А Мах-сим вже не усміхався. Обличчя у нього скам'яніло, зробилося зовсім як людське, і він незмигними круглими очима, трохи відкривши рота, дивився на Гая.

— Рядовий Гаале, — надтріснутим голосом проказав пан ротмістр. — Е-е... Щось я хотів вам сказати... Почекайте, Зогу, залиште мені бодай ковток води...

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Максим прокинувся й ураз відчув, що голова важка. У кімнаті було задушливо. Знов уночі зачинили вікно. Втім, і від одчиненого вікна користі мало — місто занадто близько, вдень видніється над ним нерухома бура шапка бридких випарів, вітер жене їх сюди, і не рятують ні відстань, ні п'ятий поверх, ні парк унизу. "Зараз би принаймні іонний душ, — подумав Максим, — та вискочити голяка в сад, та не в оцей паршивий, напівгнилий, сірий від гарива, а в наш, де-небудь під Гладбахом, на березі сріблистого Нірсу, та пробігти кругом озера кілометрів з п'ятнадцять що є духу, з усієї сили, та переплисти озеро, а потім хвилин з двадцять походити по дну, аби повправляти легені,

полазити поміж слизьких підводних валунів..." Він підхопився, відчинив вікно, висунувся під мжичку, глибоко вдихнув сире повітря, закашлявся — у повітрі було повно зайвого, а дощові краплини залишали на язиці металевий присмак. По автостраді з шипінням і свистом проносилися авто. Унизу під вікном жовтіло мокре листя, на високому мурі щось блищало. По парку ходив чоловічок у мокрій накидці, згрібав докупи облетіле листя. За завісою дощу невиразно бовваніли цегляні будівлі якогось заводу на околиці. З двох високих труб, як завжди, ліниво сталися і хилилися до землі товсті струмені отруйного диму.

Задушливий світ. Неблагополучний, хворобливий світ. Увесь він якийсь незатишний і тоскний, як те казенне приміщення, де люди зі світлими ґудзиками і зіпсутими зубами раптом ні сіло ні впало заходилися лементувати, надсаджуючись до хрипу, і Гай, такий симпатичний, вродливий парубійко, цілком несподівано заходився товкти до крові рудобородого Зефа, а той навіть не опирався... Неблагополучний світ... Радіоактивна ріка, безглуздий залізний дракон, забруднене повітря і неохайні пасажири у незграбній триповерховій металевій коробці на колесах, що плюється навсібіч сизими чадними димами... І ще одна дика сцена — коли якісь брутальні люди довели реготом і жестами до сліз літню жінку, і ніхто за нею не обстав, у вагоні яблуку ніде впасти і всі відводять очі, і лише Гай раптом зірвався з місця, блідий від злості, а можливо, від страху, і щось крикнув їм, і вони пішли геть... Проте і сам Гай, вочевидь добра, симпатична людина, іноді раптом зовсім незрозуміло розлютовувався, заходжувався осатаніло сваритися з сусідами по купе, дивився звіром, а потім так само зненацька поринав у глибоку прострацію. І всі інші поводилися не краще. Годинами вони сиділи і лежали цілком мирно, стиха гомоніли, навіть усміхалися один до одного, і враз хто-небудь починав сварливо бурчати на сусіда, сусід нервово огризався, навколишні, замість заспокоїти їх, устрявали в суперечку, чвара ширшала, і от уже всі гримають одне на одного, погрожують, штовхаються, і хтось лізе через голови, розмахуючи кулаками, і когось тримають за барки, на повний голос плачуть малюки, їм роздратовано обривають вуха, а відтак усе поступово завмирає, всі вовком дивляться одне на одного, розмовляють

знехотя, відвертаються... А іноді чвара перетворюється на щось украй неподобне: очі вилазять з орбіт, обличчя беруться червоними плямами, голоси підвищуються до нестямного вереску, і хтось істерично регоче, хтось співає, хтось молиться, здіймаючи над головою тремтячі руки... Божевільня...

Максим відійшов од вікна, пристояв посередині тісної кімнатки, розслабившись, відчуваючи апатію і душевну втому, потому примусив себе зібратися на силі і розім'явся трохи, використовуючи як снаряд громіздкий дерев'яний стілець. "Так і занепасти можна, — подумав він стурбовано. — Ще день-два я, мабуть, стерплю, а тоді доведеться дати драла, поникати трохи по лісах... У гори добре було б втекти — гори у них тут на вигляд гарні, дикі... Далеченько, щоправда, за ніч не обернешся... Як їх Гай називав? Зартак... Цікаво, це власне ім'я чи гори взагалі? Втім, які там гори, не до гір мені. Десять діб я тут, а нічого ще не зроблено..."

Він протиснувся в душову і кілька хвилин фиркав і розтирався під тужавим штучним дощиком, таким самим бридким, як природний, — дещо холоднішим, щоправда, — але жорстким, вапнистим.

Він обтерся продезинфікованим рушником і всім незадоволений: і цим каламутним ранком, і цим задушливим світом, і своїм безглуздим становищем, і занадто жирним сніданком, що його доведеться зараз з'їсти, — повернувся до кімнати, щоб застелити ліжко. Сніданок уже принесли — він парував і смердів на столі. Риба зачиняла вікно.

— Здрастуйте, — сказав їй Максим місцевою мовою. — Не треба. Вікно.

— Здрастуйте, — відповіла вона, клацаючи численними засувками. — Треба. Дощ. Погано.

— Рибо, — сказав Максим на лінкосі. Власне, її звали Нолу, одначе Максим із самого початку охрестив її Рибою за невиразність обличчя і незворушність.

Вона обернулася і подивилась на нього незмигними очима. Потому, уже вкотре, приставила палець до кінчика носа і зронила: "Жінка", потім тицьнула в Максима пальцем: "Чоловік", потім у бік остогидлого балахона, що висів на бильці стільця: "Одяг. Треба". Не могла вона чомусь бачити чоловіка в самих шортах. Потрібно було їй, щоб чоловік закутувався з ніг до шиї.

Він заходився вдягатися, а вона застелила його ліжко, хоча Максим завжди говорив, що робитиме це сам, посунула на середину кімнати стіл, що його Максим завжди відсовував до стіни, рішуче відкрутила кран опалення, що його Максим завжди завертав до краю, і всі одноманітні Максимові "не треба" розбивалися об її не менш одноманітні "треба".

Максим застебнув під шиєю на єдиного зламаного ґудзика балахон, підійшов до столу і поколупав сніданок двозубою виделкою. Відбувся звичний діалог:

— Не хочу. Не треба.

— Треба. їжа. Сніданок.

— Не хочу сніданок. Несмачно.

— Треба сніданок. Смачно.

— Рибо, — сказав їй Максим проникливо, — жорстока ви людина. Потрапили б ви до мене на Землю, я б ущент розбився, але знайшов би вам їжу до смаку.

— Не розумію, — сказала вона незворушно. — Що таке "риба"?

З огидою прожовуючи жирний шматок, Максим узяв папір і зобразив ляща анфас. Вона уважно вивчила малюнок і поклала до кишені халата. Всі малюнки, які робив Максим, вона забирала і кудись відносила. Максим малював багато, охоче і з задоволенням: у вільний час і ночами, коли не спалося, робити тут було зовсім нічого. Він малював тварин і людей, креслив таблиці й діаграми, відтворював анатомічні розрізи. Він зображав професора Мегу схожим на бегемота і бегемотів, схожих на професора Мегу; він викреслював універсальні таблиці лінкосу, схеми машин та діаграми історичних послідовностей; він переводив страшенно багато паперу, і все це щезало у кишені Риби без жодних видимих наслідків для процедури контакту. У професора Мегу, він же Бегемот, була своя метода, і він не збирався од неї відмовлятися.

Універсальна таблиця лінкосу, з вивчення якої мусив починатися будь-який контакт, Бегемота анітрохи не цікавила. Місцевій мові прибульця навчала тільки Риба, та й то лише для зручності спілкування, щоб зачиняв вікно і не вештався без балахона. Експерти до контакту не залучалися зовсім, Максимом займався Бегемот, і тільки Бегемот.

Щоправда, в його розпорядженні був доволі потужний засіб дослідження — ментоскопічна техніка, і Максим відсиджував у стендовому кріслі по чотирнадцять — шістнадцять годин на добу. До того ж ментоскоп у Бегемота був гарний. Він дозволяв досить глибоко проникати у спогади і відзначався дуже високою здатністю до розв'язання. Маючи таку машину, можна було, мабуть, обійтися і без знання мови. Але Бегемот використовував ментоскоп якось дивно. Свої ментограми він відмовлявся демонструвати категорично і навіть з деяким обуренням, а до Максимових ментограм ставився своєрідно. Максим спеціально розробив цілу програму спогадів, які мали дати аборигенам доволі повне уявлення про соціальне, економічне і культурне життя Землі. Проте ментограми такого роду не викликали у Бегемота ніякого ентузіазму. Бегемот кривив обличчя, мугикав, відходив, заходжувався телефонувати або, сівши до столу, починав

нудотно гризти голову асистентові, часто повторюючи при цьому соковите слівце "масаракш". Зате коли на екрані Максим висаджував у повітря крижану скелю, що причавила корабель, або скорчером трощив на шматки панцерного вовка, або відбирав експрес-лабораторію у велетенського дурного псевдоспрута, Бегемота було за вуха не відтягнути од ментоскопа. Він стиха повискував, радісно поплескував себе долонями по лисині й грізно горлав на знесиленого асистента, який стежив за записом зображення. Видовище хромосферного протуберанця породжувало у професора такий захват, ніби він ніколи в житті не бачив нічого подібного і дуже до вподоби йому були любовні сцени, що їх Максим запозичував переважно з кінофільмів спеціально для того, щоб дати аборигенам певне уявлення про емоціональне життя людства.

Таке безглузде ставлення до матеріалу наштовхувало Максима на сумні роздуми. Складалося враження, що Бегемот ніякий не професор, а звичайнісінький інженер-ментоскопіст, який готує матеріал для справжньої комісії з контактів, що з нею Максимові ще доведеться зустрітися, а коли це станеться — невідомо. Тоді виходило, що Бегемот — істота досить примітивна, на кшталт хлопчиська, якого у "Війні і мирі" цікавлять лише батальні сцени. Це ображало: Максим репрезентував Землю і — слово честі! — мав підстави розраховувати на серйознішого партнера з контакту.

Щоправда, можна було припустити, що цей світ розташований на перехресті невідомих міжзоряних трас і прибульці тут не в дивину. Настільки не в дивину, що заради кожного прибульця тут уже не збирають спеціальних авторитетних комісій, а просто викачують з нього найбільш ефектну інформацію і цим обмежуються. На користь такого припущення свідчила оперативність, з якою люди зі світлими ґудзиками, вочевидь не фахівці, розібралися в ситуації і без жодних ахів та охів направили прибульця точно за призначенням. А можливо, які-небудь негуманоїди, котрі побували тут раніше, залишили по собі настільки поганий спогад, що тепер аборигени ставляться до всього інопланетного з певною і виправданою недовірою, і тоді уся метушня,

що її розводить навколо ментоскопа професор Бегемот, — лише видимість контакту, гайнування часу, поки певні високі інстанції вирішують його долю.

"Так чи інак, а справи мої кепські, — вирішив Максим, давлячись останнім шматком. — Треба швидше вчити мову, і тоді все з'ясується..."

— Добре, — сказала Риба і забрала в нього тарілку. — Ходімо.

Максим зітхнув і підвівся. Вони вийшли у коридор. Коридор був довгий, брудно-блакитний, праворуч і ліворуч тягнулися ряди зачинених дверей, точнісінько таких, як двері до Максимової кімнати. Максим ніколи тут нікого не зустрічав, але разів зо два чув за дверима якісь дивні, збуджені голоси. Можливо, там також утримувалися прибульці, які чекали вирішення своєї долі.

Риба крокувала попереду широким чоловічим кроком, пряма, як палиця, і Максимові зненацька стало дуже шкода її. Ця країна, схоже, ще не знала промисловості краси, і бідолашна Риба була полишена на саму себе. З цим рідким безбарвним волоссям, що стирчало з-під білої шапочки, з цими величезними лопатками, що випирали під халатом, з потворно худючими ногами абсолютно неможливо було, мабуть, відчувати себе на висоті — хіба що з інопланетними істотами, та й то з негуманоїдними. Асистент професора ставився до неї зневажливо, а Бегемот і зовсім її не помічав і звертався до неї не інакше як "И-и-и", що, очевидно, відповідало у нього інтеркосмічному "Е-е-е"... Максим пригадав своє власне, бозна-яке до неї ставлення і відчув докори сумління. Він наздогнав її, погладив по кощавому плечу і сказав:

— Нолу молодець, хороша.

Вона звела до нього сухе обличчя і зробилася, як ніколи, схожою на здивованого ляща анфас. Потім відвела його руку, насупила ледь помітні брови і суворо проказала:

— Максим поганий. Чоловік. Жінка. Не треба. Максим засоромився і знову трохи відстав.

Так вони дісталися кінця коридора. Риба штовхнула двері, і вони опинилися у великій світлій кімнаті, яку Максим називав про себе приймальнею. Вікна тут були без смаку декоровані прямокутними ґратами з товстого залізного прутття, і високі, оббиті шкірою двері вели у лабораторію Бегемота, а біля дверей завжди чомусь сиділи двоє дуже високих, малорухливих аборигенів, які не відповідали на привітання і перебували начебто у постійному трансі.

Риба, як завжди, відразу пройшла до лабораторії, залишивши Максима у приймальні. Максим, як завжди, привітався; йому, як завжди, не відповіли. Двері в лабораторію лишилися прочиненими; звідтіля долинав гучний, роздратований голос Бегемота і дзвінке клацання ввімкненого ментоскопа. Максим підійшов до вікна, якийсь час дивився на туманний, мокрий краєвид, на лісисту рівнину, розсічену стрічкою автостради, на високу металеву башту, що ледь видніла в тумані, відтак занудьгував і, не чекаючи запрошення, зайшов у лабораторію.

Тут, як завше, приємно пахло озоном, мерехтіли дублюючі екрани, голомозий заморений асистент (ім'я мав таке, що його неможливо було запам'ятати, а прізвисько — Торшер) вдавав, ніби настроює апаратуру, і з цікавістю прислухався до чвари. У лабораторії мала місце чвара.

У кріслі Бегемота, за столом Бегемота, сидів незнайомець з квадратним обличчям, що помітно лущилося, і червоними набряклими очима. Бегемот стояв перед ним, розчепіривши ноги, впершись руками в боки і трохи пригнувшись. Він горлав. Шия у нього була сиза, лисина пломеніла західним пурпуром, з рота навсібіч летіла слина. Намагаючись не привертати до себе уваги, Максим тихенько пройшов до свого робочого місця і неголосно привітався з асистентом. Торшер — особа нервова, засмикана — пойнятий жахом відскочив і підсковзнувся на товстому кабелі. Максим ледве встиг підхопити його за плечі, і бідолашний Торшер обважнів, закотивши очі. Ні кровинки не зосталося в

його обличчі. Дивна це була людина: він до судом боявся Максима. Звідкілясь нечутно вродилася Риба з відкоркованим флаконччиком, який вона миттю піднесла до Торшерового носа. Торшер гикнув і ожив. Перше ніж він знову впав у небуття, Максим приставив його до залізної шафи і квапливо відійшов.

Він сів у стендове крісло і спостеріг, що незнайомець облишив слухати Бегемота й уважно роздивляється його, Максима. Максим привітно усміхнувся. Незнайомець злегенька нахилив голову. Нараз Бегемот з жахливим тріском гепнув кулаком по столу і схопився за телефонний апарат. Скориставшись паузою, незнайомець зронив кілька слів, з яких Максим розібрав лише "треба" і "не треба", взяв зі столу аркуш цупкого блакитнуватого паперу з яскраво-зеленим краєчком і помахав ним у повітрі перед обличчям Бегемота. Бегемот досадливо відмахнувся і тої ж миті заходився гавкати в телефон. "Треба", "не треба" і незрозуміле "масаракш" сипалися з нього як з рога достатку, і ще Максим уловив слово "вікно". Все скінчилося тим, що Бегемот роздратовано пожбурив навушник, ще кілька разів гаркнув на незнайомця, заплювавши його з голови до ніг, і викотився, хряснувши дверима.

Тоді незнайомець обтер обличчя носовичком, підвівся з крісла, відкрив довгу пласку коробку, що лежала на підвіконні, і видобув з неї якийсь темний одяг.

— Ідіть сюди, — сказав він Максимові. — Вдягайтесь. Максим озирнувся на Рибу.

— Ідіть, — сказала Риба. — Вдягайтесь. Треба. Максим збагнув, що в його долі відбувається нарешті

довгожданий поворот, що десь хтось щось вирішив. Він забув про настанови Риби, миттю скинув потворний балахон і за допомогою незнайомця убрався в нові шати. Шати ці, на думку Максима, не

відзначалися ні красою, ні зручністю, але вони були точнісінько такі, як на незнайомцеві. Можна було припустити навіть, що незнайомець пожертвував свої власні запасні шати, бо рукава куртки були закороткі, а штани висіли ззаду мішком і спадали. Втім, решті присутніх вигляд Максима у новому одязі припав до душі. Незнайомець бурчав щось схвальне; Риба, пом'якшивши риси обличчя, наскільки це можливо для ляща, гладила Максимові плечі та обсмикувала на ньому куртку, і навіть Торшер блідо усміхався, сховавшись за пультом.

— Ходімо, — сказав незнайомець і попрямував до дверей, за якими зник розлючений Бегемот.

— До побачення, — сказав Максим Рибі. — Дякую, — додав він на лінкосі.

— До побачення, — відповіла Риба. — Максим гарний. Здоровий. Треба.

Здається, вона була розчулена. А може, стурбована тим, що костюм кепсько сидить. Максим махнув рукою блідому Торшерові й поспішив слідом за незнайомцем.

Вони проминули кілька кімнат, захаращених незграбною, архаїчною апаратурою, спустилися у гуркотливому і дзенькітливому ліфті на перший поверх і опинилися у просторому низькому вестибюлі, куди кілька днів тому Гай привів Максима. І як кілька днів тому, знову довелося чекати, поки пишуться якісь папери, поки смішний чоловічок у безглуздому головному уборі дряпає щось на рожевих картонках, а червоноокий незнайомець дряпає щось на зелених, а дівчина з оптичними підсилювачами на очах робить на цих картонках фігурні вирізи, а потім усі обмінюються картонками, причому заплутуються, і кричать одне на одного, і хапаються за телефонний апарат, і нарешті чоловічок у безглуздому головному уборі забирає собі дві зелених і одну рожеву картонку, причому рожеву картонку він рве навпіл і половину

віддає дівчині, яка робила вирізи, а незнайомець одержує дві рожеві картонки, синю товсту картонку і ще круглий металевий жетон з вибитим на ньому написом і все це за хвилину віддає високому чолов'язі зі світлими ґудзиками, котрий стоїть біля виходу, за двадцять кроків від чоловічка у безглуздому головному уборі, і коли вони вже виходять на вулицю, високий раптом починає сипло кричати, і червоноокий незнайомець знову повертається, і з'ясовується, що він забув забрати собі синій картонний квадратик, і він забирає собі синій картонний квадратик і з глибоким зітханням запихає кудись за пазуху. Лише після цього Максим, який встиг уже змокнути, має можливість сісти у нераціонально довге авто правобіч від червоноокого. Той роздратований, сопе і часто повторює улюблене заклинання Бегемота: "Масаракш". Машина завуркотіла, м'яко рушила з місця, вибралася з нерухомої череди інших машин, порожніх і мокрих, прокотилася по великому асфальтованому майданчику перед будівлею, проминула величезну клумбу з в'ялими квітами, мимо високої жовтої стіни викотилася до повороту на шосе і різко загальмувала.

— Масаракш, — знову просичав червоноокий і вимкнув двигун.

По шосе повзла довга колона однакових плямистих вантажівок з кузовами із криво склепаного, гнутого заліза. Над залізними бортами стирчали ряди нерухомих округлих предметів, що волого відсвічували металом. Вантажівки рухалися неквапом, дотримуючись правильних інтервалів, розмірено клекочучи моторами і поширюючи жахливий сморід органічного перегару.

Максим обдивився дверцята зі свого боку, розібрався, що й до чого, і підняв скло. Червоноокий, не дивлячись на нього, вимовив довгу фразу, що виявилася абсолютно незрозумілою.

— Не розумію, — сказав Максим.

Червоноокий повернув до нього здивоване обличчя і, якщо зважати на інтонацію, запитав щось. Максим похитав головою.

— Не розумію, — повторив він.

Червоноокий начебто здивувався ще дужче, поліз до кишені, витягнув пласку коробочку, набиту довгими білими паличками, одну паличку сунув собі до рота, а решту запропонував Максимові. Максим із ввічливості взяв коробочку і почав її роздивлятися. Коробочка була картонна, від неї гостро пахло якимись сухими рослинами. Максим взяв одну з паличок, відкусив шматочок і пожував. Потім він швиденько опустив скло, висунувся і сплюнув. Це була не їжа.

— Не треба, — сказав він, повертаючи коробочку червоноокому. — Несмачно.

Червоноокий дивився на нього з напіввідкритим ротом. Біла паличка, прилипнувши, висіла в нього на губі. Максим згадав місцеві правила, торкнувся пальцем кінчика свого носа і назвався:

— Максим.

Червоноокий промимрив щось, в руці у нього раптом з'явився вогник, він опустив у нього кінець білої палички, і авто вмить наповнилося нудотним димом.

— Масаракш! — скрикнув Максим з обуренням і розчинив дверцята. — Не треба!

Він утямив, що це за палички; коли вони їхали з Гаєм, майже всі чоловіки отруювали повітря таким самим димом, але для цього вони використовували не білі палички, а короткі та довгі дерев'яні предмети, схожі на дитячі свистунці давніх часів. Вони вдихали якийсь наркотик — звичай, безсумнівно, найшкідливіший, — і тоді Максим втішався лише

тим, що симпатичний Гай був, здається, також категорично проти цього звичаю.

Незнайомець хватькома викинув наркотичну паличку за віконце і чомусь помахав долонею перед своїм обличчям. Максим про всяк випадок також помахав долонею, відтак знову назвався. Виявилося, що червоноокого звати Фанком, на чому розмова й урвалася. Хвилин з п'ять вони сиділи, доброзичливо перезиркуючись, і, по черзі вказуючи один одному на нескінченну колону вантажівок, повторювали: "Масаракш". Потім нескінченна колона скінчилася, і Фанк вибрався на шосе.

Мабуть, він дуже поспішав. Принаймні він негайно зробив так, що двигун заревів оксамитовим ревінням, затим увімкнув якийсь бридко виючий пристрій і, не дотримуючись, на думку Максима, жодних правил безпеки, погнав по автостраді в обгін колони, ледве встигаючи ухилитися від машин, що мчали назустріч.

Вони випередили колону вантажівок; перегнали, мало не вилетівши на узбочину, широкий червоний екіпаж із самотнім, дуже мокрим водієм; проскочили мимо дерев'яного візка на величезних, заввишки з людину, розхитаних колесах, якого тягнула безхвоста викопна тварина; виттям загнали до рівчака групу пішоходів у брезентових плащах; влетіли під крони мокрих, крислатих дерев, рівними рядами висаджених обабіч дороги, — Фанк дедалі збільшував швидкість, зустрічний потік повітря ревів в обтічниках, настрахані виттям екіпажі попереду притискалися до узбочин, поступаючись дорогою. Машина здавалась Максимові не пристосованою до таких швидкостей, занадто хисткою, і йому було трохи неприємно.

Невдовзі дорогу обступили будинки, авто увірвалося в місто, і Фанк був змушений різко зменшити швидкість.

Вулиці були непропорційно вузькі й буквально захаращені екіпажами. Авто Фанка ледве пленталося, стиснуте зусебіч

найрізноманітнішими механізмами. Попереду, затуляючи півнеба, громадилася задня стінка фургона, помальована недоладними різнокольоровими написами і неоковирними зображеннями людей і тварин. Ліворуч, не переганяючи і не відстаючи, повзли два однакових авто, напхані чоловіками і жінками. Всі вони енергійно жестикулювали. Жінки були вродливі, яскраві, не те що Риба. Ще лівіше, залізно гримкочучи єдиним колесом, дибуляв такий собі різновид гіромату. Начорно заповнений пасажирами, він щохвилини розсипав сині та зелені іскри. Праворуч був хідник — нерухома смуга асфальту, заборонена для транспорту. По хіднику густим потоком пливли люди у дивних вдяганках фіалкових і чорних тонів, зіштовхувалися, переганяли одне одного, ухилялися одне від одного, протискувалися плечем вперед, знай забігали у розчинені, яскраво освітлені двері й змішувалися з натовпами, що кишіли за величезними, запітнілими вітринами, а іноді раптом збиралися великими групами, створювали пробки і водоверти, витягували шиї, зазираючи кудись. Тут було безліч худих і блідих облич, дуже схожих на обличчя Риби; майже всі люди були негарні, надмірно, хворобливо сухорляві, надмірно бліді, незграбні, вугласті. Проте вони справляли враження людей задоволених: вони часто і охоче сміялися, вони поводилися розкуто, їхні очі сяяли, повсюди лунали гучні, жваві голоси. Мабуть, це швидше все-таки достатньо організований світ, думав Максим. Будинки на вигляд досить життєрадісні — майже в усіх вікнах горить світло з огляду на присмерковий день, а отже, електроенергії їм у всякому разі не бракує. Напрочуд весело переморгуються різнокольорові вогні над дахами, вулиці чисто вимиті, майже всі люди вдягнуті зграбно, а щодо змарнілих облич, що ж, світ бідний, не зовсім здоровий... і все ж таки досить щасливий з виду.

І раптом на вулиці щось змінилося. Пролунали збуджені крики. Якась людина полізла на скляний кіоск і, повиснувши на ньому, заходилася енергійно кричати, розмахуючи вільною рукою. На хіднику заспівали. Люди зупинялися, зривали головні убори, вилуплювали очі й співали, горлали до хрипу, задираючи вузькі обличчя до велетенських різнокольорових написів, що спалахнули впоперек вулиці.

— Масаракш... — просичав Фанк, і машина вильнула.

Максим глянув на нього. Фанк був смертельно блідий, обличчя його перекривилося.

Хитаючи головою, він насилу відірвав руку од керма і втупився у годинник.

— Масаракш... — простогнав він і вимовив ще кілька слів, з-поміж яких Максим упізнав тільки "не розумію".

Потім він обернувся через плече, і обличчя його перекривилося ще дужче. Максим також озирнувся, однак позаду не було нічого особливого.

Там рухалося закрите яскраво-жовте авто, квадратне, мов коробка.

На вулиці кричали зовсім уже нестерпно, але Максимові було не до того. Фанк вочевидь втрачав свідомість, а машина продовжувала рухатися, і фургон попереду загальмував, спалахнули його яскраві сигнальні вогні, і ‘раптом розмальована стінка насунулася, почувся відразливий скрегіт, глухий удар, і сторчма встав понівечений капот.

— Фанку! — крикнув Максим. — Фанку! Не треба!

Фанк лежав, опустивши руку і голову на овальне кермо, і голосно, часто стогнав. Довкола вищали гальма, рух завмер, вили сигнали. Максим поторсав Фанка за плече, облишив, прочинив дверцята і, висунувшись, закричав:

— Сюди! Йому зле!

Біля авто вже вирувала юрба. Вона співала, горлала, репетувала. Енергійно злітали руки, тряслися над головами здійняті кулаки, десятки пар набряклих кров'ю, вирячених очей шалено оберталися в орбітах. Максим нічогісінько не розумів: чи то ці люди були обурені аварією, чи то вони чомусь без пам'яті раділи, чи то комусь погрожували. Кричати було марно — не чути було самого себе, і Максим знову повернувся до Фанка. Тепер той лежав, відкинувшись на спину, задерши обличчя, і скільки сили тер долонями скроні, щоки, череп, на його губах пухирилася слина. Максим збагнув, що його мордує нестерпний біль, і міцно взяв його за лікті, квапливо напружився, приготувався перелити біль у себе. Він не був переконаний, що це вийде з істотою Іншої планети; він шукав і не міг знайти нервовий контакт, а тут ще на додачу Фанк відірвав руки од скронь і почав з усіх своїх кволих сил штурхати Максима в груди, щось відчайдушно мурмочучи плаксивим голосом. Максим розумів лише: "Ідіть, ідіть..." Було очевидно, що Фанк сам не свій.

Нараз дверцята з боку Фанка розчинилися, до машини просунулися двоє розгарячілих облич під чорними беретами, зблиснули ряди металевих ґудзиків, і зараз же безліч твердих, міцних рук узяли Максима за плечі, за боки, за шию, відірвали од Фанка і витягли з машини. Він не опирався — в цих руках не було загрози чи лихого наміру, швидше навпаки. Посунутий у галасливий натовп, він бачив, як двоє в беретах повели зігнутого, скарлюченого Фанка до жовтої квадратної машини, а ще троє в беретах відтиснули від нього людей, що розмахували руками. Потім натовп з ревінням зімкнувся кругом понівеченої машини, машина незграбно рухнулася, трохи піднеслася, повернулась боком, майнули в повітрі, мляво прокручуючись, гумові колеса, і от вона вже лежить дахом униз, а натовп видряпується на неї, і всі кричать, співають, і всі перейняті якимись нестямними, шаленими веселощами.

Максима відтрутили до стіни будівлі, притиснули до мокрої скляної вітрини, і, витягнувши шию, він побачив поверх голів, як жовтий квадратний автомобіль мідно заклекотав, зрушив з місця, заблискотів

безліччю яскравих вогнів, протиснувся крізь товписько людей та машин і зник з очей.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Пізно ввечері Максим збагнув, що ситий по саму зав'язку цим містом, що йому більше нічого не хочеться бачити, а хочеться що-небудь з'їсти. Він перебув на ногах увесь день, побачив надзвичайно багато, майже нічого не зрозумів, дізнався простим підслуховуванням кілька нових слів і ототожнив кілька місцевих літер на вивісках та афішах, Нещасний випадок з Фанком збентежив і здивував його, але загалом він був навіть задоволений, щб знову дістав змогу діяти самостійно. Він любив самостійність, і йому дуже бракувало самостійності увесь цей час, поки він сидів у Бегемотовому п'ятиповерховому термітнику з поганою вентиляцією. Поміркувавши, він вирішив тимчасово загубитися. Ввічливість ввічливістю, а інформація інформацією. Процедура контакту, звісно, справа свята, але кращої нагоди одержати незалежну інформацію він, напевне, не матиме...

Місто вразило його. Воно тиснулося до землі, увесь рух тут відбувався або по землі, або під землею; величезні обшири між будинками і над будинками були вільні, їх віддали диму, дощу і туману. Місто було сіре, курне, безбарвне, якесь повсюдно однакове — не будівлями своїми, поміж яких траплялися досить зграбні, не одноманітним роїнням натовпів на вулицях, не нескінченною своєю вогкістю, не дивовижною мертвотністю суцільного каменю та асфальту, — однакове в чомусь найзагальнішому, найголовнішому. Воно було схоже на велетенський годинниковий механізм, в якому немає деталей, що повторювалися б, проте все рухається, обертається, з'єднується й роз'єднується в єдиному вічному ритмі, зміна якого означає лише одне: несправність, поломку, зупинку. Дивний, ні на що не схожий, небачений світ! Мабуть, він був достатньо складний і правувався багатьма законами, але один — і головний — закон Максим уже відкрив для себе: роби те ж саме, що роблять усі, і так само, як роблять усі. Вперше у житті йому хотілося бути, як усі. І Максим робив, як усі. Разом з

натовпом він увалювався в лункі громадські склади під брудними скляними дахами, разом з усіма залишав ці склади, разом з усіма спускався під землю, втискувався у переповнені електричні потяги, мчав кудись у неймовірному гуркоті й брязкоті, підхоплений потоком, знову піднімався на поверхню, на якісь вулиці, точнісінько такі самі, як попередні...

Потому настав вечір, загорілися несильні ліхтарі, що висіли високо над землею і майже нічого не освітлювали, на великих вулицях запанувала тіснява, і, відступаючи перед цією тіснявою, Максим опинився в якомусь напівпорожньому й напівтемному провулку. Тут він утямив, що на сьогодні з нього досить, і зупинився.

Він завважив три світляні золотаві кулі, мигтючий синій напис, звитий із скляних газосвітних трубок, і двері, що вели до напівпідвального приміщення. Він уже знав, що трьома золотавими кулями позначаються, як правило, місця, де харчують. Він спустився по щербатих сходинках і побачив маленьку залу з низькою стелею, десяток порожніх столиків, підлогу, товсто посилану доволі чистою тирсою, скляний буфет, захаращений підсвіченими пляшками з райдужними рідинами. У цій кав'ярні майже нікого не було. За нікельованим бар'єром коло буфета мляво рухалася крихкотіла літня жінка у білій куртці з закасаними рукавами; віддалеки, за круглим столиком, сидів у недбалій позі малий на зріст, одначе міцний чолов'яга з блідим квадратним обличчям і пишними чорними вусами.

Максим зайшов, вибрав собі столик у ніші подалі від буфета і сів. Крихкотіла жінка за бар'єром глипнула у його бік і щось хрипко голосно сказала. Вусань також зиркнув на нього порожніми очима, відвернувся, узяв високу склянку з прозорим трунком, що стояла перед ним, пригубив і поставив на місце. Десь грюкнули двері, і в залі з'явилася молоденька приваблива дівчина у білому мереживному фартусі, знайшла Максима очима, підійшла, сперлася пальцями на стілець і задивилася кудись поверх його голови. У неї була чиста, ніжна шкіра,

легкий пушок на верхній губі і красиві сірі очі. Максим галантно доторкнувся пальцем до кінчика свого носа і проказав:

— Максим.

Дівчина зачудовано втупилася у нього, мовби лише в оцю мить побачила. Вона була настільки мила, що Максим мимоволі усміхнувся до вух, і тоді вона також усміхнулася, вказала собі на ніс і мовила:

— Рада.

— Добре, — сказав Максим. — Вечерю.

Вона кивнула і щось спитала. Максим про всяк випадок також кивнув.

Усміхаючись, він подивився їй услід — вона була тоненька, легка, і приємно було згадати, що в цьому світі також є вродливі люди.

Крихкотіла жінка коло буфета виголосила довгу буркотливу фразу і сховалася за своїм бар'єром. Нараз Максим виявив, що вусань дивиться на нього. Неприємно дивиться, недоброзичливо. І коли придивитися, то й сам він якийсь неприємний.

Важко сказати, у чім тут річ, але він асоціюється чомусь чи то з вовком, чи то з мавпою. Ну й нехай. Не будемо про нього...

Рада знову з'явилася і поставила перед Максимом тарілку, в якій парувала каша з м'яса та овочів і грубий скляний кухоль з пінистою рідиною.

— Добре, — сказав Максим і жестом вказав на стілець поруч із собою.

Йому дуже хотілося, щоб Рада посиділа біля нього, поки він їстиме, розповіла йому що-небудь, а він послухав би її голос, і щоб вона відчула, як вона йому подобається і як йому добре поруч із нею.

Але Рада тільки усміхнулася і похитала головою. Вона проказала щось — Максим розібрав слово "сидіти" — і відійшла до бар'єра. "Шкода", — подумав Максим. Він узяв двозубу виделку і заходився їсти, силкуючись із тридцяти відомих йому слів стулити фразу, що передавала б доброзичливість, симпатію і потребу в спілкуванні.

Рада, зіпершись спиною на бар'єр, стояла, схрестивши руки на грудях, і позиркувала на нього. Щоразу, коли їхні очі зустрічалися, вони усміхалися одне одному, і Максима трохи дивувало, що усмішка Ради робилася дедалі блідішою та невпевненішою. Він переживав доволі різнорідні почуття. Йому було приємно дивитися на Раду, хоча до цього відчуття приплутувалася наростаюча тривога. Він діставав насолоду від їжі, що виявилася несподівано смачною і доволі поживною. Водночас він чув на собі косий гнітючий погляд вусаня і безпомилково вловлював невдоволення крихкотілої жінки за бар'єром... Він обережно надпив з кухля — це було пиво, холодне, свіже, але, здається, занадто міцне. На любителя.

Вусань щось сказав, і Рада підійшла до його столика. Між ними розпочалася якась притишена балачка, неприємна і неприязна, але в цю мить на Максима напосілася муха, і йому довелося вступити у боротьбу. Муха була могутня, синя, нахабна: вона наскакувала, здавалося, відразу зусебіч, вона гула і завивала, наче освідчувалася Максимові у коханні, вона не хотіла відлітати, вона хотіла бути тут, з ним і з його тарілкою, ходити по них, облизувати їх, вона була надокучлива і багатослівна. Скінчилося все тим, що Максим зробив незграбний рух, і вона впала у пиво. Максим гидливо переставив кухоль на інший столик і заходився доїдати рагу.

Підійшла Рада і вже без усмішки, дивлячись убік, запитала щось.

— Так, — сказав Максим про всяк випадок. — Рада хороша.

Вона глянула на нього з відвертим переляком, відійшла до бар'єра і повернулася, несучи на блюдечку маленьку чарку з коричневою рідиною.

— Смачно, — сказав Максим, дивлячись на дівчину лагідно й стурбовано. — Що погано? Радо, сядьте тут говорити. Треба говорити. Не треба йти.

Ця ретельно обміркована промова справила на Раду несподівано погане враження. Максимові здалося навіть, що вона от-от заплаче. Принаймні у неї задрижали губи, вона прошепотіла щось і втекла з зали. Крихкотіла жінка за бар'єром зронила кілька обурених слів. "Щось я не так роблю", — занепокоєно подумав Максим. Він абсолютно не міг собі уявити — що. Він тільки розумів: ні вусань, ні крихкотіла жінка не хочуть, щоб Рада з ним "сидіти" і "говорити". Та оскільки вони аж ніяк не були представниками адміністрації і охоронцями законності і оскільки він, Максим, здається, не порушував жодних законів, думку цих роздратованих людей не варто було, мабуть, брати до уваги.

Вусань процідив щось крізь зуби, неголосно, але з цілком уже неприємною інтонацією, одним духом допив свою склянку, витягнув з-під столу замашного чорного полірованого ціпка, підвівся і неквапом наблизився до Максима. Він сів навпроти, поклав ціпок упоперек столу і, не дивлячись на Максима, проте звертаючись вочевидь до нього, заходився цідити повільні, важкі слова, часто повторюючи "масаракш", і балачка його здавалась Максимові такою ж чорною та відполірованою від тривалого використання, як його відразливий ціпок, і в балачці цій була чорна погроза, і виклик, і неприязнь, і все це якось дивно замивалося байдужістю інтонації, байдужістю на обличчі та порожнечею безбарвних, осклянілих очей.

— Не розумію, — сказав Максим сердито.

Тоді вусань поволі обернув до нього біле обличчя, зиркнув мовби наскрізь, поволі, нарізно поставив якесь запитання і раптом спритно вихопив з ціпка довгого блискучого ножа з вузьким лезом. Максим навіть розгубився. Не знаючи, що сказати і як реагувати, він узяв зі столу виделку й повертів її у пальцях. Це вплинуло на вусаня несподівано. Він м'яко, не встаючи, відскочив, звалив стілець, безглуздо присів, виставив перед себе свій ніж, вуса його відстовбурчилися, і оголилися жовті довгі зуби. Крихкотіла жінка за бар'єром оглушливо заверещала. Максим від несподіванки підстрибнув. Вусань раптом опинився зовсім поруч, але тої ж миті звідкілясь з'явилася Рада і стала між ним і Максимом й заходилася голосно й дзвінко кричати. — спершу на вусаня, відтак, обернувшись, на Максима. Максим нічогісінько не розумів, а вусань, неприємно ошкіряючись, взяв свій ціпок, заховав у нього ніж і спокійно попрямував до виходу.

У дверях він обернувся, зронив кілька неголосних слів і зник.

Рада, бліда, з тремтячими губами, підняла звалений стілець, витерла серветкою пролиту на стіл коричневу рідину, забрала брудний посуд, віднесла, повернулася і щось сказала Максимові. Максим відповів "так", але це не допомогло. Рада повторила те ж саме, і голос у неї був роздратований, хоча Максим відчував, що вона не стільки розгнівана, скільки налякана.

"Ні", — сказав Максим, і враз жінка за бар'єром жахливо загорлала, затрясла щоками, і тоді Максим нарешті признався: "Не розумію".

Жінка вискочила з-за бар'єра, ані на мить не припиняючи кричати, підлетіла до Максима, стала перед ним, уперши руки в боки, і лементувала й далі, а потім вчепилася за його вдяганку і заходилася грубо нишпорити по кишенях. Приголомшений Максим не опирався. Він лише повторював: "Не треба", — і жалібно позиркував на Раду. Крихкотіла жінка штурхнула його в груди і, ніби дійшовши якогось страшного рішення, помчала назад до себе за бар'єр і там ухопила телефонний навушник.

— Фанк! — мовив Максим проникливо. — Фанк погано! Іти. Погано.

Потім усе якось несподівано розрядилося. Рада сказала щось крихкотілій жінці, та кинула навушник, поклекотіла ще трохи і заспокоїлася. Рада посадила Максима на попереднє місце, поставила перед ним нового кухля з пивом і, на його неймовірну втіху й полегшення, сіла поруч. Якийсь час усе було напрочуд добре. Рада ставила запитання, Максим, сяючи від задоволення, відповідав на них: "Не розумію", крихкотіла жінка бурчала на віддалі. Максим, посилювавшись, вибудував ще одну фразу й оголосив, що "дощ ходить масаракш погано туман". Рада зайшлася від сміху. А потім прийшла ще одна молоденька і доволі симпатична дівчина, привіталася з усіма, вони з Радою вийшли, і через деякий час Рада з'явилася вже без фартушка, у блискучому червоному плащі з відлогою і з великою картатою сумкою в руці.

— Ходімо, — сказала вона, і Максим підхопився.

Одначе відразу піти не вдалося. Крихкотіла жінка знову зірвалася на крик. Знову їй щось було не до шмиги, знову вона чогось вимагала. Цього разу вона розмахувала пером і якимсь папірцем. Деякий час Рада сперечалася з нею, та підійшла друга дівчина і стала на бік жінки. Йшлося про щось очевидне, і Рада врешті-решт поступилася. Тоді вони усі втрьох причепилися до Максима. Спершу вони по черзі і хором ставили одне й те саме запитання, якого Максим, природно, не розумів. Він лише розводив руками. Потім Рада наказала усім замовкнути, злегенька торкнулася Максимових грудей і запитала:

— Мак Сим?

— Максим, — поправив він.

— Мак? Сим?

— Максим. Мак — не треба. Сим — не треба. Максим.

Тоді Рада приставила палець до свого носика і мовила:

— Рада Гаал. Максим...

Максим збагнув нарешті, що їм для чогось знадобилося його прізвище, — це було дивно, але набагато дужче його здивувало інше.

— Гаал? — проказав він. — Гай Гаал?

Запанувала тиша. Усі були вражені.

— Гай Гаал, — повторив Максим зраділо. — Гай хороший.

Здійнявся галас. Усі жінки говорили разом. Рада термосила Максима і щось запитувала. Видно було, що її страшенно цікавить, звідки Максим знає Гая. Гай, Гай, Гай — лунало у потоці незрозумілих слів. Питання про прізвище Максима забулося.

— Масаракш! — озвалася нарешті крихкотіла жінка і зареготала, і дівчата також засміялися, і Рада вручила Максимові свою картату сумку, взяла його під руку, і вони вийшли під дощ.

Вони пройшли до кінця погано освітлену вуличку і звернули у ще темніший провулок з дерев'яними перехнябленими будинками обабіч брудної бруківки, нерівно мощеної булижником; потім звернули ще раз і ще раз; криві вулички були порожні, жодна людина не траплялася їм на шляху.

Попервах Рада жваво теревенила, часто повторюючи ім'я Гая, а Максим раз у раз підтверджував, що Гай хороший, однак додавав по-німецьки, що не можна бити людей по обличчю, що це дивно і що він,

Максим, цього не розуміє. Але що далі, то вулиці робилися вужчі, темніші та сльотавіші, мова Ради все частіше уривалася. Іноді вона зупинялася і вдивлялася в темряву, і Максим гадав, що вона вибирає сухішу дорогу, але вона шукала у темряві щось інше, бо калюж вона не помічала, і Максимові доводилося щоразу легенько відтягувати її на сухі місця, а там, де сухих місць не було, він брав її під пахви і переносив — їй це подобалося, щоразу вона завмирала від задоволення, але миттю забувала про це, тому що боялася.

Що далі вони відходили від кав'ярні, тим дужче вона боялася. Попервах Максим намагався знайти з нею нервовий контакт, щоб передати їй трохи бадьорості і впевненості, але, як і з Фанком, це не виходило. І коли вони вийшли з нетрів і опинилися на винятково брудній, немощеній дорозі, де праворуч тягнувся нескінченний мокрий паркан з іржавим дротом нагорі, а ліворуч — непроникливо-чорний, сморідний пустир без жодного вогника, Рада геть підупала духом — вона мало не плакала, і Максим, з метою бодай трохи піднести настрій, заходився на все горло співати найвеселіші з відомих йому пісень; і це допомогло, та ненадовго, лише до кінця паркана. А потім знову потягнулися будинки, довгі, жовті, двоповерхові, з темними вікнами; з них несло холонучим металом, органічним мастилом, ще чимсь задушливим і чадним, рідко й каламутно горіли ліхтарі, а вдалині, під якоюсь глухою аркою, стояли, наїжачившись, мокрі люди, і Рада зупинилася.

Вона вчепилася в його руку й уривчасто зашепотіла, вона була сповнена страху за себе і ще більше за нього. Шепочучи, вона потягнула його назад, і він підкорився, гадаючи, що їй від цього буде краще, але потім збагнув, що це просто нерозсудливий акт відчаю, і затявся.

— Ходімо, — сказав він їй лагідно. — Ходімо, Радо. Погано немає. Добре.

Вона послухалася, як дитина. Він повів її, хоча й не знав дороги, і раптом збагнув, що вона боїться цих мокрих постатей, і дуже

здивувався, оскільки в них не було нічого страшного і небезпечного — так собі, звичайні, скоцюрблені під дощем аборигени, стоять і ловлять дрижаки від вільгості.

Спершу їх було двоє, потім звідкілясь з'явилися третій і четвертий з вогниками наркотичних паличок.

Максим простував безлюдною вулицею поміж жовтих будинків прямо на ці фігури, а Рада все ближче тулилася до нього, і він обняв її за плечі. Йому зненацька спало на думку, що він помиляється, що Рада тремтить не від страху, а від холоду. Мокрі люди не становили небезпеки, він пройшов мимо них, мимо цих сутулих, довгообразих, змерзлих, а вони, з руками, схованими у глибокі кишені, тупцювали, щоб зігрітися, жалюгідні, отруєні наркотиками, і, здається, навіть не помітили його з Радою, навіть не звели очей, хоча він пройшов так близько, що чув їхнє нездорове, нерівне дихання. Він гадав, що Рада хоча б тепер заспокоїться, — вони були вже під аркою, — і раптом попереду, наче з-під землі, наче відокремившись од жовтих стін, з'явилися і стали впоперек дороги ще четверо, таких самих мокрих і жалюгідних, проте один з них був з довгим товстим ціпком, і Максим упізнав його.

Під облупленим куполом незугарної арки розгойдувалася від протягу гола лампочка, стіни вкривала пліснява і тріщини, під ногами був розтрісканий брудний цемент з брудними слідами багатьох ніг та автомобільних шин. Ззаду гучно загупотіли. Максим озирнувся — ті четверо наздоганяли, уривчасто й нерівно дихаючи, не виймаючи рук із кишень, випльовуючи на ходу свої гидкі наркотичні палички... Рада здушено зойкнула, відпустила його руку, і зненацька стало тісно. Максима притиснули до стіни, упритул до нього кружка стояли люди; вони не торкалися його, вони тримали руки в кишенях, вони навіть не дивилися на нього, просто стояли і не давали йому ворухнутися, і над їхніми головами він побачив, що двоє тримають Раду за руки, а вусань підійшов до неї, неквапливо переклав ціпок у ліву руку і правою так само неквапливо і ніби нехотя ляснув її по щоці.

Це було настільки дико і неймовірно, що Максим утратив відчуття реальності. Щось зрушилося в його свідомості. Люди зникли. Тут було тільки двоє людей — він і Рада, а інші зникли. Замість них вайлувато і страшно тупцяли по багнюці моторошні й небезпечні тварини. Не стало міста, не стало арки і лампочки над головою — був край непрохідних гір, країна Оз-на-Пандорі, була печера, мерзотна пастка, влаштована голими плямистими мавпами, і в печеру байдуже зазирав розмитий, жовтий місяць, і необхідно було битися, щоб вижити. І він став битися, як бився тоді на Пандорі.

Час слухняно загальмувався, секунди зробилися довгими-довгими, протягом кожної можна було виконати дуже багато різних рухів, завдати багато ударів і бачити всіх зразу. Вони були неповороткі, ці мавпи, вони звикли мати справу з іншою дичиною, мабуть, вони просто не встигли второпати, що помилилися у виборі, що ліпше всього їм було б тікати, але вони також намагалися битися... Максим хапав чергового звіра за нижню щелепу, посмиком підіймав піддатливу голову і бив ребром долоні по блідій пульсуючій шиї, і негайно обертався до наступної, хапав, підіймав, рубав і знову хапав, підіймав, рубав — у хмарі смердючого, хижого дихання, у лункій тиші печери, у жовтій, сльозавій півтемряві, — і брудні, криві пазурі шарпнули його за шию і зісковзнули, жовті ікла глибоко уп'ялися в плече і також зісковзнули... Поруч уже нікого не було, а до виходу з печери поспішав ватажок з дрюком, бо він, як і всі ватажки; мав найшвидшу реакцію і першим дотумкав, що відбувається. Максимові на мить стало шкода його, наскільки сповільнена його швидка реакція — секунди спливали дедалі повільніше, і прудконогий ватажок ледве переставляв ноги — і Максим, прослизнувши поміж секунд, порівнявся з ним і зарубав його на бігу і вмить зупинився... Час знову набув нормального плину, печера стала аркою, місяць — лампочкою, а країна Оз-на-Пандорі знову перетворилася в незрозуміле місто на незрозумілій планеті, більш незрозумілій, ніж Пандора...

Максим стояв, відпочиваючи, опустивши руки, що горіли вогнем. Біля ніг його тяжко куйовдився вусатий ватажок. Кров цебеніла з

пораненого Максимового плеча. І в цю мить Рада взяла його руку і, схлипнувши, провела його долонею по своєму мокрому обличчю. Він роззирнувся. На брудній цементній підлозі мішками лежали тіла. Він машинально порахував їх — шестеро вкупі з ватажком — і подумав, що двоє устигли втекти. Доторк Ради приніс йому невимовну насолоду, і він знав, що вчинив так, як зобов'язаний був учинити, і зробив те, що зобов'язаний був зробити, — ні на йоту більше, ні на йоту менше. Ті, хто встиг утекти, втекли, він не наздоганяв їх, хоча міг би наздогнати — навіть зараз він чув, як панічно цокотять підбори їхніх черевиків у кінці тунелю. А ті, хто не встиг утекти, — ті лежать, і декотрі з них помруть, а декотрі вже мертві, і він розумів тепер, що це все-таки люди, а не мавпи і не панцирні вовки, хоча дихання їхнє було смердюче, дотики — брудні, а наміри — хижі й бридкі. І все-таки він відчував якийсь жаль і пізнавав втрату, наче загубив якусь чистоту, наче загубив невід'ємну часточку душі колишнього Максима, і знав, що колишній Максим зник назавжди, і від цього йому було трохи гірко, і це будило у ньому якусь незнайому гордість...

— Ходімо, Максиме, — тихенько мовила Рада.

І він слухняно пішов за нею.

— Коротше кажучи, ви його проґавили.

— Я нічого не міг вдіяти... Ви самі знаєте, як це буває...

— Хай йому біс, Фанку! Вам і не слід було нічого робити. Вам досить було взяти з собою водія.

— Я знаю, що винен. Але хто міг сподіватися...

— Годі про це. Яких заходів вжито?

— Щойно мене випустили, я зателефонував Мегу. Мегу нічого не знає. Якщо він повернеться, Мегу відразу сповістить мене... Далі: я встановив спостереження за всіма божевільнями... Він не може зайти далеко, йому просто не дозволять, він занадто впадає в око...

— Далі.

— Я підняв на ноги своїх людей у поліції. Я наказав стежити за всіма випадками порушення порядку, включно до порушення правил вуличного руху. У нього немає документів. Я розпорядився повідомляти мені про всіх затриманих без документів... У нього немає жодного шансу зникнути, навіть якщо він захоче... Як на мене, це справа двох-трьох днів... Проста справа.

— "Проста"... Що могло бути простіше: сісти в авто, з'їздити у телецентр і привезти сюди людину... Одначе ви навіть з цим не впоралися.

— Винен. Але такий збіг обставин.

— Я сказав, годі про обставини. Він справді схожий на божевільного?

— Важко сказати... Більше всього він, мабуть, схожий на дикуна. На ретельно відмитого і доглянутого горця. Проте я легко уявляю собі ситуацію, у якій він виглядає божевільним... І потім, ця постійна ідіотська усмішка, кретиноїдне белькотання замість нормальної мови... І весь він якийсь дурень...

— Зрозуміло. Я схвалюю ваші заходи... І ще таке, Фанку... Зв'яжіться з підпіллям.

— Що?

— Якщо ви не знайдете його найближчими днями, він неодмінно з'явиться у підпіллі.

— Не розумію, що робити дикунові у підпіллі.

— У підпіллі багато дикунів. І не ставте дурних запитань, а робіть, що я вам кажу. Якщо ви проґавите його ще раз, я вас звільню.

— Вдруге я його не проґавлю.

— Радий за вас... Що ще? ‘

— Цікава чутка про Пухиря.

— Про Пухиря? Що саме?

— Вибачте, Мандрівче... Якщо дозволите, я волів би про це пошепки, на вухо...

Частина друга

ЛЕГІОНЕР

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Після інструктажу пан ротмістр Чачу наказав:

— Капрале Гаал, залиштесь. Решта вільні.

Коли інші командири секцій вийшли, низкою, в потилицю один одному, пан ротмістр якийсь час роздивлявся Гая, похитуючись на стільці і насвистуючи старовинну солдатську пісню "Вгамуйсь, матусю". Пан ротмістр Чачу був зовсім не схожий на пана ротмістра Тоота. Він був

опецькуватий, темнолиций, з чималенькою лисиною, він був значно старший від Тоота, в недалекому минулому — учасник восьми приморських інцидентів, володар Вогненного Хреста і трьох значків "За лють у вогні"; розповідали про його фантастичний двобій з білою субмариною, коли його машина дістала пряме влучення й загорілася, а він продовжував стріляти, поки не втратив свідомість від страшних опіків; говорили, що на тілі у нього немає живого місця, суціль чужа, пересаджена шкіра, а на лівій руці у нього бракувало трьох пальців. Він був прямий і брутальний, як справжній вояк, і, на відміну од стриманого ротмістра Тоота, ніколи не вважав за потрібне приховувати свій настрій ні від підлеглих, ні від начальства. Якщо він був веселий, уся бригада знала, що пан ротмістр Чачу нині веселий; але якщо вже він був не в гуморі і насвистував "Вгамуйсь, матусю"...

Гай дивився йому в очі статутним поглядом і впадав у відчай при думці, що йому якимсь невідомим поки що чином довелося засмутити і розгнівати цю незвичайну людину. Він квапливо перебирав у пам'яті свої власні провини і провини легіонерів своєї секції, але нічого не міг пригадати такого, що вже не було відсунуто недбалим рухом безпалої руки і хрипкуватим, буркотливим: "Гаразд, на те й Легіон. Плювати..."

Пан ротмістр облишив свистіти і похитуватися.

— Не люблю базікання і писанини, капрале, — сказав він. — Або ти рекомендуєш кандидата Сима, або ти його не рекомендуєш. Що саме?

— Так точно, рекомендую, пане ротмістр, — поквапливо сказав Гай. — Але...

— Без "але", капрале! Рекомендуєш чи не рекомендуєш?

— Так точно, рекомендую.

— Тоді як я повинен розуміти оці два папірці? — Пан ротмістр нетерплячим рухом витягнув з нагрудної кишені складені папери і розгорнув їх на столі, притримуючи скаліченою рукою. — Читаю: "Рекомендую вищеозначеного Мака Сима як відданого і здібного..." Н-ну, це зрозуміло... "...для затвердження у високому званні кандидата в рядові Бойового Легіону". А ось твоя друга цидулка, капрале: "...У зв'язку з вищевикладеним вважаю за свій обов'язок звернути увагу командування на необхідність ретельної перевірки означеного кандидата в рядові Бойового Легіону М. Сима". Масаракш! Чого ж ти, врешті-решт, хочеш, капрале?

— Пане ротмістр! — схвильовано сказав Гай. — Але я справді у скрутному становищі! Я знаю кандидата Сима як здібного і відданого завданням Легіону громадянина. Я певен, що він принесе багато користі. Але, вважаючи, що у Легіоні місце лише винятково чистим...

— Авжеж, авжеж! — нетерпляче сказав пан ротмістр. — Коротше кажучи, от що, капрале. Один із цих папірців ти негайно забереш і порвеш. Треба ж думати. Я не можу з'явитися до бригадира з двома папірцями. Або так, або ні. Ми в Легіоні, а не на філософському факультеті, капрале! Дві хвилини на роздуми.

Пан ротмістр видобув із стола грубу теку зі справами і з огидою жбурнув її перед себе. Гай понуро глянув на годинник. Було страшенно важко зробити цей вибір. Ганебно і негідно для легіонера було приховати від командування своє недостатнє знання людини, навіть якщо мова йшла про Максима. Але з іншого боку, ганебно і негідно для легіонера було ухилятися од відповідальності, перекладаючи рішення на пана ротмістра, який бачив Максима лише двічі та й то у ротному шику. Ну, добре. Ще раз. За: гаряче і близько до серця сприйняв завдання Легіону; чисто — голки не підточиш — пройшов огляд у Департаменті громадського здоров'я; коли пан ротмістр Тоот і пан штаб-лікар Зогу направили його в якусь секретну установу, очевидно, для перевірки, перевірку цю витримав. (Щоправда, це свідчення самого Максима, документи він загубив, але як же інакше він міг опинитися не під

наглядом?); зрештою, відважний, природжений боєць — власними силами розправився з бандою Щуролова, — симпатичний, простий у спілкуванні, добродушний, вповні безкорисливий. І взагалі людина незвичайних здібностей. Проти: абсолютно невідомо, хто він і звідки; про минуле своє або нічого не пам'ятає, або не хоче повідомляти... і в нього немає ніяких документів. Але чи ж так усе це підозріло? Уряд контролює лише кордони і центральний район. Дві третини території країни досі потопають в анархії, там голод, епідемія, народ звідтіля втікає, і всі без документів, а молоді навіть не знають, що таке документи. І скільки серед них хворих, таких, що утратили пам'ять, навіть виродків... Врешті-решт головне — що Максим не виродок...

— Ну, капрале? — спитав пан ротмістр.

— Так точно, пане ротмістр! — розпачливим голосом сказав Гай. — Дозвольте...

Він узяв свій рапорт з проханням перевірити Максима і повільно розірвав його.

— Пр-равильне рішення! — гаркнув пан ротмістр. — Молодець, легіонере! Папери, чорнила, перевірки... Усе перевірить бій! От коли ми сядемо в наші машини і вирушимо у зону атомних пасток, тоді ми відразу побачимо, хто наш, а хто — ні.

— Так точно, — без особливої впевненості сказав Гай, Він добре розумів старого вояка, але незгірше він бачив, що герой приморських інцидентів трохи помиляється. Бій, звісно, боєм, але і чистота чистотою. Втім, Максима це не стосується. Максим якраз чистий.

— Масаракш! — проказав пан ротмістр. — Департамент здоров'я його пропустив, а все інше — справа наша. — Вимовивши цю загадкову фразу, він сердито блимнув на Гая і додав: — Легіонер другові довіряє цілковито, а якщо не довіряє, значить, це не друг, гнати його утришия.

Ти мене здивував, капрале. Ну гаразд, марш у свою секцію, часу залишилося обмаль... На операції я сам простежу за цим кандидатом.

Гай клацнув підборами і вийшов. За дверима він дозволив собі усміхнутися. Все-таки старий вовк не втримався і перебрав відповідальність на себе. Добре завжди залишається добрим. Тепер можна з чистою совістю вважати Максима своїм другом. Мака Сима. Справжнє його прізвище не вимовити. Чи то він його вигадав, поки марив, чи то справді він усе-таки родом з цих горців... Як там звали їхнього стародавнього царя?.. Заремчічакбешмусарайї...

Гай вийшов на плац і пошукав очима свою секцію. Невтомний Панді ганяв хлопців крізь горішнє вікно макета триповерхової будівлі. Хлопці змокли, і це було зле, бо до операції залишалася лише година.

— Від-ста-вити! — гукнув Гай іще здаля.

— Від-ставити! — загорлав Панді. — Шикуйсь!

Секція хутко вишикувалась. Панді скомандував:

— Струнко! — шиковим кроком підійшов до Гая і доповів: — Пане капрал, секція опановує подолання штурмового містечка.

— Станьте до шику, — наказав Гай, прагнучи інтонацією передати осуд, як це чудово вмів робити капрал Серембеш.

Він пройшовся перед шиком, заклавши руки за спину, вдивляючись у знайомі обличчя.

Сірі, блакитні й сині очі, сповнені готовності виконати будь-який наказ і тому трохи вирячені, стежили за кожним його рухом. Він відчув, наскільки вони близькі й любі йому, ці дванадцятеро здоровезних молодиків — шестеро дійсних рядових Легіону на правому фланзі і

шестеро кандидатів у рядові на лівому, — всі у доладних чорних комбінезонах з надраєними ґудзиками, всі у блискучих чоботах з короткими халявами, всі у беретах, хвацько зсунутих на ліву брову... Ні, не всі. Посередині шику, на правому фланзі кандидатів, баштою височів кандидат Мак Сим, дуже зграбний молодик, мазун, хоч як прикро для командира мати мазунів, але... гм... Те, що у нього не вирячені його дивні коричневі очі, нехай, навчиться згодом. Але от... гм...

Гай підійшов до Максима і застебнув йому верхнього ґудзика. Відтак зіп'явся навшпиньки і поправив берет. Здається, все... Знову він у шику розтягнув рот аж до вух... Ну та нехай. Відвикне. Кандидат усе-таки, наймолодший у секції...

Щоб зберегти видимість справедливості, Гай поправив пряжку у Максимового сусіди, хоча потреби в тім не було. Потім він відступив на три кроки назад і скомандував "вільно". Секція стала "вільно" — трохи відставила праву ногу і заклала руки за спину.

— Хлопці, — сказав Гай, — сьогодні ми у складі роти вирушаємо на регулярну операцію по знешкодженню агентури потенційного ворога. Операція провадиться за схемою тридцять три. Пани дійсні рядові, безперечно, пам'ятають свої обов'язки за цією схемою, панам же кандидатам, які забувають застібати ґудзики, я вважаю за доцільне нагадати. На секцію доводиться один під'їзд. Секція поділяється на чотири групи: три трійки і зовнішній резерв. Трійки у складі двох дійсних рядових і одного кандидата, не здіймаючи галасу, послідовно обходять квартири. У квартирі кожна трійка діє таким чином: кандидат охороняє парадний вхід, другий рядовий, ні на що не відволікаючись, займає чорний хід, старший здійснює огляд приміщень. Резерв із трьох кандидатів на чолі з командиром секції — в даному випадку зі мною — залишається внизу у під'їзді з завданням негайно надати допомогу тій трійці, яка її потребуватиме. Склад трійок і резерву вам відомий... Увага! — сказав він, відступаючи ще на крок. — На трійки і резерв розберись!

Відбулося коротке множинне посування. Секція розібралася. Ніхто не помилився місцем, ніхто не зчепився автоматами, ніхто не підсковзнувся і не загубив берета, як це траплялося на минулих заняттях. На правому фланзі резерву височів Максим і знов усміхався на повен рот. У Гая зненацька промайнула дика думка, що Максим дивиться на все це як на потішну гру. Це було, звісно, не так, тому що так це бути не могло. У всьому була винна, безперечно, ця безглузда усмішечка...

— Незле, — пробурчав Гай, наслідуючи капрала Серембеша, і прихильно позирнув на Панді: молодець старий, вимуштрував хлопців. — Увага! — сказав він. — Секція, шикуйсь!

Знову коротке множинне посування, чудове своєю чіткістю та бездоганністю, і знову секція стояла перед ним однією шерегою. Добре! Просто чудово! Навіть всередині усе якось холоне. Гай знову заклав руки за спину і пройшовся.

— Легіонери! — сказав він. — Ми — опора і єдина надія Вогненосних Творців. Тільки на нас вони можуть сміливо покластися у своїй великій справі. (Це була правда, найістинніша правда, і було в цьому зачарування і відчуженість.) Бойовий Легіон — це залізний кулак історії. Він закликаний змести всі перепони на нашому гордому шляху. Меч Бойового Легіону загартований у вогнях бойовиськ, він пече нам руки, і вистудити його можуть лише потоки ворожої крові Ворог хитрий. Він полохливий, але впертий. Вогненосні Творці наказали нам зламати цю підступну впертість, з корінням вирвати те, що тягне нас назад, до хаосу та анархії. Такий наш обов'язок, і ми щасливі виконувати його. Ми йдемо на численні жертви, ми позбавляємо заслуженого відпочинку чесного робітника, чесного чиновника, чесного крамаря і промисловця. Вони знають, чому ми змушені вдиратися в їхні домівки, і зустрічають нас як своїх кращих друзів, як своїх захисників. Пам'ятайте це і не дозволяйте собі захопитися, коли з благородним завзяттям виконуватимете своє завдання. Друг — це друг, а ворог — це ворог... Запитання є?

— Ні! — гаркнула секція у дванадцять горлянок.

— Стр-рунко! Тридцять хвилин на відпочинок і перевірку спорядження. Р-розійдись!

Секція кинулася врозтіч, а затим легіонери групами по двоє і по троє попрямували до казарми. Гай неквапом рушив слідом, відчуваючи приємну спустошеність. Максим чекав на нього осторонь, наперед усміхаючись.

— Давай пограємо в слова, — запропонував він.

Гай подумки застогнав. Осмикнути б його, осмикнути! Що може бути протиприроднішого, ніж кандидат, шмаркач, який за півгодини до початку операції лізе з панібратством до капрала!

— Зараз не час, — якомога сухіше сказав він.

— Ти хвилюєшся? — спитав Максим співчутливо.

Гай зупинився і звів очі до неба. Ну що робити, що робити? Виявляється, абсолютно неможливо повчати такого ось добродушного наївного велетня, та ще рятівника твоєї сестри, та ще — чого гріха таїти — людину, з усякого іншого погляду, крім шикового, набагато вищу від тебе самого... Гай роззирнувся і сказав прохально:

— Послухай, Маку, ти ставиш мене у незручне становище. Коли ми в казармі, я твій начальник, я наказую — ти підкоряєшся. Я тобі сто разів казав...

— Але ж я готовий підкорятися, наказуй! — заперечив Максим. — Я знаю, що таке дисципліна. Наказуй.

— Я вже наказав. Займись пригонкою спорядження.

— Ні, вибач мені, Гаю, ти наказав не так. Ти наказав відпочивати і приганяти спорядження. Ти забув? Спорядження я пригнав, тепер відпочиваю. Давай пограємо, я вигадав гарне слово...

— Маку, зрозумій: підлеглий має право звертатися до начальника, по-перше, тільки за встановленою формою, а по-друге, виключно у службових справах.

— Так, я пам'ятаю. Параграф дев'ятий... Але ж це під час служби. А зараз ми з тобою відпочиваємо...

— З чого ти взяв, що я відпочиваю? — спитав Гай. Вени стояли за макетом огорожі з колючим дротом, і тут їх, дякувати богу, ніхто не бачив: ніхто не бачить, як ця башта прихилилася плечем до огорожі і повсякчас поривається узяти свого капрала за ґудзик. — Я відпочиваю лише вдома, але навіть вдома я жодному підлеглому не дозволив би... Послухай, відпусти мого ґудзика і застебни свого...

Максим застебнувся і сказав:

— На службі — одне, вдома — інше. Навіщо?

— Давай не будемо про це говорити. Мені набридло повторювати тобі одне й те саме... До речі, коли ти кинеш усміхатися в шику?

— У статуті про це не сказано, — негайно відповів Максим. — А що стосується "повторювати одне й те саме", то от що. Ти не ображайся, Гаю, я знаю: ти не говорець... не промовик...

— Хто?

— Ти не людина, яка вміє доладно говорити.

— Промовець?

— Промовець... Так, не промовець. Але все одно. Ти сьогодні звернувся до нас з промовою. Слова правильні, гарні. Одначе коли ти вдома говорив мені про завдання Легіону і про становище країни, це було дуже цікаво. Це було дуже по-твоєму. А тут ти всьоме говориш одне й те саме, і все не по-твоєму. Дуже правильно. Дуже однаково. Дуже нудно. Га? Не образився?

Гай не образився. Тобто якась холодна голочка кольнула його самолюбство: досі йому здавалося, що він говорить так само переконливо й гладенько, як капрал Серембеш чи навіть пан ротмістр Тоот. Проте, якщо подумати, капрал Серембеш і пан ротмістр також повторювали одне й те саме впродовж трьох років. І в цьому немає нічого дивного і тим більше ганебного — адже за три роки жодних суттєвих змін у внутрішньому і в зовнішньому становищі не сталося...

— А де це сказано у статуті, — спитав Гай, усміхаючись, — щоб підлеглий робив зауваження своєму начальникові?

— Там сказано протилежне, — із зітханням визнав Максим. — Як на мене, то це неправильно. Адже ти слухаєш мої поради, коли розв'язуєш задачі з балістики, і ти слухаєш мої зауваження, коли помиляєшся в обчисленнях.

— Це вдома! — проникливо сказав Гай. — Вдома усе можна.

— А коли на стрільбах ти неправильно вказуєш нам приціл? Погано врахував поправку на вітер. Га?

— Ні в якому разі, — твердо сказав Гай.

— Стріляти неправильно? — зчудувався Максим.

— Стріляти як наказано, — суворо сказав Гай. — За ці десять хвилин, Маку, ти набалакав діб на п'ятдесят карцеру. Розумієш?

— Ні, не розумію... А якщо в бою?

— Що — в бою?

— Ти вказуєш неправильний приціл. Га?

— Гм... — сказав Гай, який ще ніколи у бою не командував. Він раптом згадав, як капрал Бахту під час розвідки боєм заплутався у карті, загнав секцію під кинджальний вогонь сусідньої роти, сам там залишився і півсекції поклав, а ми ж знали, що він заплутався, одначе ніхто не зважився його поправити.

"Боже, — збагнув зненацька Гай, — таж нам і на думку не спало, що можна його поправити" А от Максим цього не розуміє і навіть не те що не розуміє — розуміти тут нічого, — а навіть не визнає. Скільки разів уже так було: бере самоочевидну річ і відкидає її, і ніяк його не переконаєш, і навіть навпаки — сам починаєш сумніватися, голова йде обертом, і впадаєш у цілковите очманіння... Ні, він усе-таки не рядова людина... рідкісна, небувала людина... Мову опанував за місяць. Грамоту упорав за два дні. Ще за два дні перечитав усе, що я маю. Математику і механіку знає краще від панів викладачів, а в нас на курсах викладають справжні фахівці. Чи узяти, для прикладу, дядечка Каана..."

Останнім часом старий усі свої монологи за столом звертав виключно до Максима. Більше того, він не раз уже давав зрозуміти, що Максим, схоже, єдина людина, яка у наш час виявляє такі здібності й таку цікавість до викопних тварин. Він малював Максимові на папірці якихось жахливих звірів, і Максим малював йому на папірці якихось іще жахливіших звірів, і вони сперечалися, який із цих звірів давніший, і хто

від кого походить, і чому це сталося; в хід ішли наукові книжки з дядечкової бібліотеки, і все одно бувало, що Максим не давав старому рота відкрити, причому Гай з Радою не розуміли жодного слова з того, що говорилося, а дядечко то кричав до хрипоти, то шматував малюнки і топтав їх ногами, обзивав Максима невігласом, гіршим від дурня Шапшу, то раптом заходжувався люто чухати обома руками обрідне сиве волосся на потилиці й мурмотів з приголомшеною усмішкою: "Сміливо, масаракш, сміливо... Ви маєте фантазію, молодий чоловіче!" Особливо запам'ятався Гаю один вечір, коли старигана громом вдарила заява Максима, буцімто деякі з цих викопних тварин пересувалися на задніх кінцівках, заява ця, певно, дуже просто і природно розв'язувала якусь давню наукову суперечку...

Математику він знає, механіку він знає, військову хімію він знає блискуче, палеонтологію — боже, ну кому в наш час відома палеонтологія! — палеонтологію він також знає... Малює, як художник, співає, як артист... і добрий, неприродно добрий. Розігнав і перебив бандитів, один — вісьмох, голіруч, інший би на його місці козирився, на всіх попльовував, а він мучився, ночей не спав, карався, коли його хвалили та дякували, а відтак одного разу розлютувався: увесь побілів і крикнув, що це нечесно — хвалити за вбивство... Боже, це ж яка проблема була — умовити його до Легіону! Все розуміє, з усім згоден, хоче, але ж там, каже, доведеться стріляти. В людей. Я йому кажу: у виродків, а не в людей, у потолоч, гіршу від бандитів... Домовились, дякувати богу, що попервах, поки не звикне, буде просто роззброювати... І смішно, і страшно якось. Ні, недаремно він постійно пробовкується, нібито прийшов з іншого світу. Знаю я цей світ. Навіть книжка про це є у дядечка — "Туманна Країна Зартак". Лежить, мовляв, в Алебастрових горах долина Зартак, де живуть щасливі люди... З опису всі вони там такі, як Максим. І ось яка дивовижа: кали хто-небудь із них залишить свою долину, то вмить забуває, звідкіля він родом і що з ним було раніше, пам'ятає лише, що з іншого світу... Дядечко, щоправда, каже, що ніякої такої долини немає, все це вигадка, є тільки хребет Зартак, а потім, каже, за тієї війни довбонули по цьому хребту супербомбами, отож у горців там на все життя памороки забило...

— Ти чого мовчиш? — спитав Максим. — Ти про мене думаєш?

Гай відвів очі.

— Ти от що... — сказав він. — Я тебе тільки про одне прошу: в інтересах дисципліни ніколи не подавай виду, що ти більше від мене знаєш. Дивись, як поводяться інші, і поводься точнісінько так само.

— Я стараюсь, — сумно сказав Максим. Він подумав трохи і додав: — Важко звикнути. У нас все це не так.

— А як твоя рана? — спитав Гай, аби змінити тему.

— Мої рани гояться швидко, — неуважно сказав Максим. — Послухай, Гаю, давай після операції поїдемо прямо додому. Ну чого ти так дивишся? Я дуже скучив за Радою. А ти ні? Хлопців ми відвеземо у казарму, а потім вантажівкою поїдемо додому. Водія відпустимо...

Гай набрав у груди щонайбільше повітря, але тут сріблястий ящик гучномовця на стовпі майже над їхніми головами загарчав, і голос чергового по бригаді скомандував:

— Шоста рото, виходь шикуватися на плац! Увага, шоста рото...

І Гай лише гаркнув:

— Кандидате Сим! Припинити розмови, марш на шикування! — Максим шарпнувся, однак Гай спіймав його за ствол автомата. — Я тебе дуже прошу... — сказав він. — Як усі! Тримайся, як усі! Сьогодні сам ротмістр буде за тобою спостерігати...

За три хвилини рота вишикувалася. Вже посутеніло, над плацом спалахнули прожектори. Позаду шику м'яко вуркотали двигуни

вантажівок. Як завжди перед операцією, пан бригадир у супроводі пана ротмістра Чачу мовчки обійшов шик, роздивляючись кожного легіонера. Він був спокійний. Очі у нього були прищулені, кутики вуст привітно підтиснуті. Потім, так нічого і не сказавши, він кивнув панові ротмістру і пішов геть. Пан ротмістр, перевалюючись і помахуючи скаліченою рукою, вийшов перед шиком і обернув до легіонерів своє темне, майже чорче обличчя.

— Легіонери! — каркнув він голосом, від якого в Гая побігли мурашки по шкірі. — Маємо роботу. Виконаємо її належно... Увага, рото! По машинах! Капрале Гаал, до мене!

Коли Гай підбіг і виструнчився перед ним, пан ротмістр проказав неголосно:

— У вашої секції спеціальне завдання. Після прибуття на місце з машини не виходити. Командуватиму я сам.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

У вантажівки були нікудишні амортизатори, і це дуже відчувалося на нікудишній бруківці. Кандидат Максим, затиснувши автомат межи колін, турботливо притримував Гая за пасок: капралові, який так побивається за свій авторитет, не личить майоріти над лавицями, наче якомусь там кандидатові Зойзі. Гай не заперечував, а можливо, він і не помічав запопадливості свого підлеглого. Після розмови з ротмістром Гай був чимсь дуже стурбований, і Максим радів, що за розкладом їм доведеться бути разом і він зможе допомогти, якщо в тому виникне потреба.

Вантажівки проминули Центральний театр, тривалий час котилися вздовж смердючого Імператорського каналу, потім звернули по довгій, безлюдній о цій порі Чоботарській вулиці й почали роз'їжджати кривими провулочками якогось передмістя, де Максим ніколи ще не бував. А побував він останнім часом у багатьох місцях і вивчив місто грунтовно,

по-господарськи. Він узагалі багато дізнався за ці сорок з лишком днів і розібрався нарешті в становищі. Становище виявилося куди менш утішливим і химернішим, ніж він гадав.

Він іще скнів над граматкою, коли Гай причепився до нього з запитанням, звідки він, Максим, узявся. Малюнки не допомагали: Гай сприймав їх з якоюсь дивною усмішкою і продовжував повторювати одне й те саме запитання: "Звідки ти?" Тоді Максим у роздратуванні тицьнув пальцем у стелю і сказав: "З неба". На його подив, Гай визнав пояснення цілком природним і заходився із запитальною інтонацією чесати якимись словами, які попервах видалися Максимові назвами планет місцевої системи. Проте Гай розгорнув карту світу у меркаторській проекції, і відразу з'ясувалося, що це зовсім не назви планет, а назви країн-антиподів. Максим стенув плечима, виголосив усі відомі йому вирази заперечення і почав вивчати карту, отож розмова на цьому тимчасово урвалася.

Увечері днів за два Максим і Рада дивилися телевізор. Йшла якась дуже дивна передача, щось на кшталт кінофільму без початку і кінця, без визначеного сюжету, з незліченною кількістю дійових осіб — доволі моторошних осіб, які поводилися доволі дико, з точки зору будь-якого гуманоїда. Рада дивилася з цікавістю, скрикувала, хапала Максима за рукав, двічі розплакалася, а Максим невдовзі занудьгував і навіть було задрімав під хмурно-загрозливу музику, коли раптом на екрані промайнуло щось знайоме. Він навіть очі протер. На екрані була Пандора, понурий тахорг сурганився крізь джунглі, чавлячи дерева, і раптом з'явився Петер з ваблячим пищиком у руках; дуже зосереджений і серйозний, він задкував, перечепився об корч і беркицьнувся спиною прямо у болото. З величезним подивом Максим упізнав власну ментограму, а потому ще одну і ще, але не було ніяких коментарів, грала та сама музика, і Пандора щезла, поступившись місцем сліпому худому чолов'язі, який повз по стелі, густо посноваиій порохнявим павутинням. "Що це?" — спитав Максим, тицяючи в екран. "Передача, — нетерпеливо сказала Рада. — Цікаво. Дивись". Він так і не добився толку, і до голови йому запала думка про десятки

різноманітних прибульців, які сумлінно згадують свої світи. Але він швидко відкинув цю думку: світи були занадто страшні й одноманітні. Глухі задушливі кімнатки, нескінченні коридори, захаращені меблями, що зненацька проростали велетенськими колючками; спіральні сходи, що угвинчувалися в непрозірний морок вузьких колодязів; заґратовані підвали, де зглуха кублилися тіла, поміж яких виднілися хворобливо-нерухомі лиця, наче на картинах Ієроніма Босха, — усе це більше скидалося на маячну фантазію, ніж на реальні світи. На тлі цих видінь Максимові ментограми яскраво сяяли реалізмом, що переходив завдяки властивому йому темпераментові у романтичний натуралізм. Такі передачі повторювалися майже щодня, називалися вони "Чарівна подорож", але Максим так до кінця і не второпав, у чому тут сіль. У відповідь на його запитання Гай і Рада розгублено стенали плечима і говорили: "Передача. Щоб було цікаво. Чарівна подорож. Казка. Ти дивись, дивись! Буває смішно, буває страшно". І у Максима зародилися якнайсерйозніші сумніви в тому, що метою досліджень професора Бегемота був контакт і що взагалі ці дослідження були дослідженнями.

Цей інтуїтивний висновок побічно підтвердився ще десятьма днями пізніше, коли Гай витримав конкурс до заочної школи претендентів на перше офіцерське звання і заповзявся зубрити математику та механіку. Схеми і формули з елементарного курсу балістики здивували Максима. Він причепився до Гая; Гай спершу не зрозумів, відтак, поблажливо усміхаючись, пояснив йому космографію свого світу. І тоді" з'ясувалося, що його населений острів не куля, не геоїд і, взагалі, не планета.

Населений острів був світом, єдиним світом у Всесвіті. Під ногами аборигенів була тверда поверхня Сфери Світу. Над головами аборигенів перебувала велетенська, але скінченного об'єму газова куля невідомого поки що складу і з не до кінця зрозумілими фізичними властивостями. Існувала теорія про те, нібито густина газу швидко наростає до центра газового пухиря, і там відбуваються якісь таємничі процеси, що викликають регулярну зміну яскравості так званого Світового Світла, зумовлюють зміну дня і ночі. Крім короткоперіодичних, добових змін стану Світового Світла, існували довгоперіодичні, що породжували

серйозні коливання температури і зміну пір року. Сила ваги була спрямована від центра Сфери Світу перпендикулярно до її поверхні. Коротше кажучи, населений острів існував на внутрішній поверхні велетенського пухиря у нескінченній твердіні, що виповнювала решту Всесвіту.

Максим цілковито очманів від несподіванки і почав було сперечатися, однак дуже швидко виявилося, що вони з Гаєм розмовляють різними мовами, що порозумітися їм набагато важче, ніж переконаному коперніканцю зрозуміти переконаного послідовника Птолемея. А пояснювалося все дивовижними властивостями атмосфери цієї планети. По-перше, незвичайно сильна рефракція надмірно задирала виднокрай і споконвіку навіювала аборигенам, що їхня земля не пласка і вже принаймні не опукла — вона увігнута. "Станьте на морському березі, — рекомендували шкільні підручники, — і простежте за рухом корабля, що відійшов од пристані. Спершу він рухатиметься начебто по площині, але що більше він буде віддалятися, тим вище здійматиметься, поки не сховається в атмосферній імлі, яка затуляє решту Світу". По-друге, атмосфера ця була вельми щільна і фосфорилася вдень і вночі, отож ніхто ніколи тут не бачив зоряного неба, а випадки спостереження сонця були записані у хроніках і служили основою для незліченних спроб створити теорію Світового Світла.

Максим збагнув, що перебуває у велетенській пастці, що контакт зробиться можливим лише тоді, коли йому вдасться буквально вивернути навиворіт природні уявлення, котрі складалися впродовж тисячоліть. Мабуть, це вже намагалися тут зробити, якщо зважити на поширений проклін "масаракш", що дослівно означав "світ навиворіт"; окрім того, Гай розповів про суто абстрактну математичну теорію, яка розглядала Світ інакше. Теорія ця виникла ще в стародавні часи, переслідувалася колись офіційною релігією, мала своїх мучеників, одержала математичну стрункість у працях геніальних математиків минулого століття, але так і залишилася суто абстрактною, хоча, як і більшість абстрактних теорій, знайшла собі нарешті практичне

застосування — зовсім недавно, коли були створені наддалекобійні снаряди.

Після того, як Максим обміркував та порівняв усе йому відоме, він збагнув, по-перше, що ввесь цей час мав тут вигляд божевільного і що недаремно його ментограми включені до шизоїдної "Чарівної подорожі". По-друге, він зрозумів, що до пори до часу мусить мовчати про своє чужопланетне походження, якщо не хоче повернутися до Бегемота. Це означало, що населений острів не прийде йому на допомогу, що розраховувати він може тільки на себе, що спорудження нуль-передавача відкладається на невизначений час, а сам він застряв тут, здається, надовго і, можливо, — масаракш! — назавжди. Безнадійність ситуації мало не звалила його з ніг, але він зціпив зуби і примусив себе міркувати суто логічно. Матері доведеться пережити тяжкі часи. їй буде без міри зле, і вже сама ця думка відбиває будь-яку охоту міркувати логічно. "Хай йому грець, цьому нездарному замкненому світові!.. Проте у мене є лише два виходи: або тужити за неможливим і безсило гризти лікті, або зібратися на силі й чекати. По-справжньому жити, як я хотів жити завжди, — любити друзів, домагатися мети, битися, перемагати, зазнавати поразки, діставати по носі, давати здачі — все, що завгодно, тільки не заламувати у відчаї руки..." Він припинив розмови про будову Всесвіту і заходився розпитувати Гая про історію та соціальний устрій населеного острова.

З історією справи були кепські. Гай мав з неї лише уривчасті відомості, і серйозних книжок у нього не було. У міській бібліотеці серйозних книжок також не виявилося. Але можна було зрозуміти, що країна, де знайшов притулок Максим, була раніше значно більшою і володіла величезною кількістю заморських колоній, через які врешті-решт і спалахнула руїнницька війна з нині вже забутими сусідніми державами. Війна ця охопила увесь світ, загинули мільйони і мільйони, були зруйновані тисячі міст, десятки малих і великих держав виявилися зметеними з лиця землі, у світі і в країні запанував хаос. Настали дні жорстокого голоду та епідемій. Спроби народних повстань купка експлуататорів придушувала ядерними снарядами. Країна і світ йшли до

загибелі. Становище врятували Вогненосні Творці. Схоже, це була анонімна група молодих офіцерів Генерального штабу, які одного чудового дня, маючи у своєму розпорядженні лише дві дивізії, страшенно невдоволені тим, що їх направляють в атомну м'ясорубку, організували путч і захопили владу. Відтоді становище значною мірою стабілізувалося, і війна ущухла якось сама собою, хоча миру ніхто ні з ким не укладав.

Максим розумів, що політичний устрій країни далеко не ідеальний. Проте очевидно було, що популярність Вогненосних Творців надзвичайно велика, до того ж в усіх прошарках суспільства. Економічна основа цієї популярності залишалася для Максима незрозумілою, але річ була, певно, в тім, що військова верхівка зуміла приборкати апетити промисловців, чим завоювала популярність у робітників, і впокорила робітників, чим завоювала популярність у промисловців. Утім, це були самі лише здогади. Гаю, наприклад, така постановка питання взагалі здавалася дивоглядною: такого поняття, як "клас", для нього не існувало, і суперечливостей між соціальними групами він уявити собі не міг...

Зовнішнє становище країни залишалося вкрай напруженим, На півночі від неї лежали дві великі держави — Хонті і Пандея, — колишні чи то провінції, чи то колонії. Про ці країни ніхто нічого не знав, але було відомо, що обидві країни виношують найагресивніші наміри, безперервно засилають диверсантів та шпигунів, організовують інциденти на кордонах і готують війну. Мети цієї війни Гай не розумів, та він ніколи і не ставив перед собою такого запитання. На півночі були вороги, з агентурою він бився на смерть, і цього йому було цілком досить.

На півдні, за прикордонними лісами, була випалена ядерними вибухами пустеля, що утворилася на місці цілої групи країн, які брали у військових діях найбільш активну участь. Про те, що відбувається на цих мільйонах квадратних кілометрів, також не було відомо нічого, та це нікого й не цікавило. Південні кордони зазнавали безперервних атак

колосальних орд напівдикунів-виродків, якими кишіли ліси за рікою Блакитна Змія. Проблема південних кордонів вважалася чи не найголовнішою. Там було дуже важко, і саме там концентрувалися добірні частини Бойового Легіону. Гай прослужив у цих частинах три роки і розповідав неймовірні речі.

Південніше пустелі, на другому краю єдиного материка планети, також могли вціліти якісь держави,, але вони не подавали про себе звістки. Зате постійно і неприємно подавала про себе звістку так звана Острівна Імперія, що розташувалася на трьох великих архіпелагах антарктичної зони. Світовий Океан належав їй. Радіоактивні води борознив величезний флот підводних човнів, визивно пофарбованих у сніжно-білий колір, оснащених найновішою винищувальною технікою, з бандами спеціально вимуштруваних горлорізів на борту. Моторошні, як привиди, білі субмарини тримали у страшній напрузі прибережні райони, учиняючи неспровоковані обстріли та висаджуючи піратські десанти. Цій білій загрозі також протистояв Легіон.

Картина всесвітнього хаосу і руйнувань тяжко вразила Максима. Перед ним була планета-могильник, планета, на якій ледве-ледве жевріло розумне життя, і це життя готове було остаточно загасити себе будь-якої миті.

Максим слухав Раду, її спокійні і страшні розповіді про те, як мати одержала звістку про батькову смерть (батько, лікар-епідеміолог, відмовився покинути заражений район, а держава в ті роки не мала ні часу, ні можливостей боротися з епідемією регулярними засобами, і на район просто скинули бомбу); про те, як після смерті матері вона, Рада, щоб прогодувати маленького Гая і вкрай безпорадного дядечка Каана, по вісімнадцять годин на добу працювала посудницею на пересильному пункті, затим прибиральницею у розкішному кублі для спекулянтів, потім виступала у "жіночих гонах з тоталізатором", згодом сиділа в тюрмі, щоправда, недовго, але залишилася без роботи і впродовж кількох місяців жебрала...

Максим слухав розповідь дядечка Каана, у минулому відомого вченого, про те, як першого ж року війни розігнали Академію наук, сформували його Імператорської Величності Академії батальйон; як під час голоду збожеволів і повісився творець еволюційної теорії; як варили юшку з коників і бур'янів; як голодний натовп розтрощив зоологічний музей і захопив у їжу заспиртовані препарати...

Максим слухав Гая, його немудрі розповіді про будівництво башт протибалістичного захисту, як ночами людожери підкрадаються до будівельних майданчиків і викрадають виховуваних та легіонерів з охорони; як у темряві нечутними привидами нападають нещадні упирі, напівлюди, напівзвірі, напівсобаки; слухав його екзальтовану хвалу системі ПБЗ, яка створювалася ціною неймовірних втрат в останні роки війни, яка, по суті, і припинила військові дії, захистивши країну з повітря, яка і тепер — єдина гарантія безпеки від агресії з півночі... А ці мерзотники учиняють напади на башти — продажні шкури, убивці жінок і дітей, куплені за брудні гроші Хонті й Пандеї, виродки, нікчеми, гірші від усякого Щуролова... Нервове обличчя Гая викривлялося ненавистю. "Тут найголовніше, — говорив він і постукував кулаком по столу, — і тому я пішов до Легіону, не на завод, не в поле, не в контору — до Бойового Легіону, який тепер рятує все..."

Максим слухав жадібно, як страшну, неможливу казку, тим більш страшну і неможливу, що все це було насправді, що багато що і багато що з цього продовжувало існувати, а найстрашніше і найнеможливіше з цього могло повторитися будь-якої хвилини. Смішно і соромно було після цього думати про власні незлагоди, іграшковими зробилися його власні проблеми — якийсь там контакт, нуль-передавач, ламання рук...

Вантажівки круто звернули у нешироку вулицю з багатоповерховими цегляними будинками, і Панді сказав: "Приїхали". Перехожі на хіднику сахнулися до стін, затуляючись від світла фар. Вантажівка зупинилася, над кабіною висунулася довга телескопічна антена.

— Виходь! — в один голос гаркнули командири другої та третьої секцій, і легіонери посипалися через борти.

— Першій секції залишитися на місці! — скомандував Гай.

Панді і Максим, які було підхопилися, знову сіли.

— На трійки розберись! — горлали капрали на хіднику. — Друга секція, вперед! Третя секція, за мною! Вперед марш!

Прогупотіли підковані чоботи, хтось палко вереснув:

— Панове! Бойовий Легіон!

— Хай живе Бойовий Легіон!

— Ура! — закричали бліді люди, які тиснулися до стін, щоб не заважати. Ці перехожі ніби чекали тут легіонерів і тепер, дочекавшись, раділи їм, як найкращим друзям.

Кандидат Зойза, зовсім іще хлопчисько, довгий, мов жердина, з білястим пухом на щоках, штурхнув Максима гострим ліктем у правий бік і радісно підморгнув. Максим осміхнувся у відповідь. Секції вже зникли у під'їздах; біля дверей стояли тільки капрали, стояли твердо, надійно, із застиглими обличчями під беретами набакир. Хряпнули дверцята кабіни, і голос ротмістра Чачу прокаркав:

— Перша секція, виходь, шикуйся!

Максим одним стрибком перескочив через борт. Коли секція вишикувалася, ротмістр порухом руки зупинив Гая, котрий кинувся було з рапортом, підійшов до шику впритул і скомандував:

— Надіти каски!

Дійсні рядові ніби чекали на цю команду, а кандидати трохи забарилися. Ротмістр, нетерпляче постукуючи підбором, дочекався, поки Зойза впорається з підборідним ремнем, і скомандував "направо" та "бігом вперед". Він сам побіг спереду, незграбно-спритний, дужо відмахуючи скаліченою рукою, ведучи секцію під темну арку у двір, вузький і похмурий, як колодязь, звернув під іншу арку, таку ж похмуру та смердючу, і зупинився перед облупленими дверима під тьмяною лампочкою.

— Увага! — каркнув він. — Перша трійка і кандидат Сим підуть зі мною. Решта залишиться тут. Капрале Гаал, за свистком трійку до мене нагору, на четвертий поверх. Нікого не випускати, брати живими, стріляти лише у крайньому випадку. Перша трійка і кандидат Сим, за мною!

Він штовхнув облуплені двері і щез. Максим, випередивши Панді, кинувся слідом. За дверима виявилися круті камінні сходи з залізним поруччям, вузькі, тьмяно освітлені. Ротмістр прудко, через три сходинки, біг нагору. Максим наздогнав його і завважив у його руці пістолет. Тоді Максим на бігу зняв з шиї автомат; на секунду його занудило від думки, що зараз, можливо, доведеться стріляти в людей, але він прогнав цю думку — це були не люди, це були тварини, гірші від вусатого Щуролова, гірші від плямистих мавп. Мерзенне болото під ногами, каламутне світло, захаркані стіни підтверджували і підтверджували це відчуття.

Другий поверх. Кухонні аромати, у шпарині прочинених дверей перепуджене баб'яче лице. З нявкотом вихоплюється з-під ніг знавісніла кішка. Третій поверх. Якийсь йолоп залишив на середині площадки відро з помиями. Ротмістр звалює відро, помиї летять у проліт. "Масаракш!.." — гарчить знизу Панді. Хлопець і дівчина, обійнявшись, притиснулися в темному кутку, обличчя у них злякано-радісні. "Геть, униз!" — каркає на бігу ротмістр. Четвертий поверх. Неоковирні

коричневі двері з облізлою олійною фарбою, подряпана бляшана дощечка з написом "Гоббі, зубний лікар. Прийом будь-якої пори". За дверима хтось протягло кричить. Ротмістр зупиняється і хрипить: "Замок!" По його чорному обличчю котиться піт. Максим не розуміє. Панді відштовхує його, приставляє дуло автомата до дверей нижче ручки і дає чергу. Сипляться іскри, летять куски дерева, і тої ж миті, ніби у відповідь, за дверима глухо, крізь протяглий крик, бахкають постріли, знову з хрускотом летять тріски, щось гаряче, туге з огидливим вищанням проноситься у Максима над головою. Ротмістр розчахує двері — там темно, жовті спалахи пострілів висвітлюють клуби диму. "За мною!" — хрипить ротмістр і пірнає головою вперед назустріч спалахам. Максим і Панді кидаються слідом за ним; двері вузькі, притиснутий Панді коротко скімлить. Коридор, задуха, пороховий дим. Загроза зліва. Максим викидає руку, ловить гарячий ствол, шарпає зброю від себе і вгору. Тихо, але страхітливо виразно хрускають чиїсь викручені суглоби, велике м'яке тіло заклякає у безвладному падінні. Попереду, в диму, ротмістр каркає: "Не стріляти! Брати живцем!" Максим кидає автомат і удирається до великої освітленої кімнати. Тут безліч книжок і картин, і стріляти тут нема в кого. На підлозі корчаться двоє чоловіків. Один з них без угаву кричить, вже захрип, але продовжує кричати. У кріслі, відкинувши голову, лежить зомліла жінка — біла, аж прозора. Кімната переповнена болем. Ротмістр стоїть над крикуном і озирається, запихаючи пістолет у кобуру. Відчутно штовхнувши Максима, до кімнати увалюється Панді, за ним легіонери волочать важке тіло того, хто стріляв. Кандидат Зойза, мокрий і схвильований, без усмішки простягує Максимові кинутий автомат. Ротмістр повертає до них своє страшне чорне обличчя. "А де ще один?" — каркає він, і тої ж миті падає синя портьєра, з підвіконня важко сплигує довготелесий худий чолов'яга у білому заплямованому халаті. Він, як сліпий, суне на ротмістра, повільно здіймаючи два величезних пістолети на рівень скляних від болю очей. "Ай!" — кричить Зойза...

Максим стояв боком, і в нього не залишалося часу, щоб повернутися. Він стрибнув щосили, проте чолов'яга усе-таки встиг один раз натиснути на спускові гачки. Максимові обпалило обличчя, пороховий

гар забив рот, а пальці його вже зімкнулися на зап'ястках білого халата, і пістолети зі стукотом впали на підлогу. Чолов'яга опустився на коліна, похилив голову і, коли Максим відпустив його, м'яко впав долілиць.

— Ну-ну-ну, — сказав ротмістр із незрозумілою інтонацією. — Кладіть і цього сюди, — наказав він Панді. — А ти, — сказав він блідому і мокрому Зойзі, — біжи вниз і сповісти командирів секцій, де я перебуваю. Нехай повідомлять, як у них справи. (Зойза клацнув підборами і кинувся до дверей.) До речі! Перекажи Гаалу, нехай піднімається сюди... Замовкни, нікчемо! — гаркнув він на чолов'ягу і злегенька копнув його носком чобота у бік. — Ет, марна справа. Хирява погань, сміття... Обшукати! — наказав він Панді. — І покладіть їх усіх в ряд. Отут, на підлозі. І цю також, а то розсілася в єдиному кріслі.,.

Максим підійшов до жінки, обережно підняв її і переніс на ліжко. У нього було тривожно на душі. Не цього він чекав. Тепер він і сам не знав, чого чекав — жовтих, вискалених од ненависті іклів, злобного виття, лютої сутички не на життя, а на смерть?.. Йому не було з чим порівняти свої відчуття, але він чомусь згадав, як одного разу підстрілив тахорга і як ця величезна, грізна з виду і нещадна, за чутками, тварина, провалившись з перебитим хребтом у глибочезну яму, тихо, жалісливо плакала і щось бурмотіла у смертельній тузі, майже розбірливо...

— Кандидате Сим! — гаркнув ротмістр. — Я наказав — на підлогу!

Він дивився на Максима своїми моторошними прозорими очима, губи йому ніби зсудомило, і Максим збагнув: не йому судити тут і визначати, що правильно і що неправильно. Він іще чужинець, він іще не знає їхньої ненависті і їхньої любові... Він підняв жінку і поклав її поруч з гладким чолов'ягою, який стріляв у коридорі. Панді і другий легіонер, сопучи, старанно вивертали кишені заарештованих. А заарештовані були непритомні. Усі п'ятеро.

Ротмістр всівся у крісло, кинув на стіл кашкета, закурив і пальцем поманив до себе Максима. Максим підійшов, хвацько клацнув підборами.

— Чому кинув автомат? — неголосно спитав ротмістр.

— Ви наказали не стріляти.

— Пане ротмістр.

— Так точно. Ви наказали не стріляти, пане ротмістр. Ротмістр, прищулившись, пускав дим у стелю.

— Отже, якби я наказав не розмовляти, ти б відкусив собі язика?

Максим змовчав. Розмова йому не подобалася, але він добре пам'ятав настанови Гая.

— Хто батько? — спитав ротмістр.

— Вчений, пане ротмістр.

— Живий?

— Так точно, пане ротмістр.

Ротмістр вийняв з рота сигарету і подивився на Максима.

— Де він?

Максим збагнув, що бовкнув зайве. Треба було викручуватися.

— Не знаю, пане ротмістр. Точніше, не пам'ятаю.

— Але те, що він вчений, ти пам'ятаєш... А що ти ще пам'ятаєш?

— Не знаю, пане ротмістр. Пам'ятаю багато що, проте капрал Гаал вважає, що це несправжня пам'ять.

У коридорі пролунали квапливі кроки, до кімнати зайшов Гай і виструнчився перед ротмістром.

— Займись цими напівтрупами, капрале, — сказав ротмістр. — Наручників вистачить?

Гай зиркнув через плече на заарештованих.

— З вашого дозволу, пане ротмістр, одну пару доведеться взяти у другій секції.

— Дій.

Гай вибіг, а у коридорі вже знову гупали чоботи, з'явилися командири секцій і доповіли, що операція здійснюється успішно, двоє підозрілих уже схоплені, пожильці, як завжди, надають активну допомогу. Ротмістр наказав їм поквапитися, а після закінчення передати до штабу парольне слово "Тамба". Коли командири секцій вийшли, він закурив нову сигарету і якийсь час мовчав, дивлячись, як легіонери знімають зі стелажів книжки, перегортають їх і жбурляють на ліжко.

— Панді, — проказав він неголосно, — займись картинами. От тільки з цією обережніше, не ушкодь, я візьму її собі... — Відтак він знову повернувся до Максима. — Якої ти думки про неї? — спитав він.

Максим подивився. На картині був морський берег, висока водна далина без виднокраю, сутінки і жінка, що виходила з моря. Вітер. Холоднувато. Жінка змерзла.

— Гарна картина, пане ротмістр, — сказав Максим.

— Впізнаєш місця?

— Аж ніяк. Цього моря я ніколи не бачив.

— А яке бачив?

— Зовсім інше, пане ротмістр. Але це несправжня пам'ять.

— Дурниці. Саме це. Але ти дивився не з берега, а з містка, і під тобою була біла палуба, а позаду, на кормі, був ще один місток, тільки трохи нижче. А на березі була не ця молодиця, а танк, і ти наводив під башту... Знаєш ти, щеня, що це означає, коли болванка поціляє під башту? Масаракш... — просичав він і роздавив недокурок об стіл.

— Не розумію, — сказав Максим холодно. — Ніколи в житті нічого нікуди не наводив.

— Як же ти можеш знати? Ти ж нічого не пам'ятаєш, кандидате Сим!

— Я пам'ятаю, що не наводив.

— Пане ротмістр!

— Пам'ятаю, що не наводив, пане ротмістр. 1 я не розумію, про що ви говорите.

Зайшов Гай у супроводі двох кандидатів. Вони заходилися надівати на затриманих важкі наручники.

— І вони люди, — зненацька сказав ротмістр. — У них дружини, у них діти. Вони когось любили, їх хтось любив...

Він неприховано знущався, проте Максим сказав те, що думав:

— Так, пане ротмістр. Вони, виявляється, також люди.

— Не сподівався?

— Так, пане ротмістр. Я сподівався на інше. — Краєчком ока він бачив, що Гай злякано дивиться на нього. Але йому вже остогидло брехати, і він додав: — Я гадав, що це справді виродки. Щось на зразок голих плямистих... тварин.

— Голий плямистий дурень, — ваговито сказав ротмістр. — Село. Ти не в лісі... Тут вони як люди. Добрі люб'язні люди, у яких при сильному хвилюванні жахливо болить голівка. А у тебе не болить голівка при хвилюванні? — спитав він несподівано.

— У мене ніколи нічого не болить, пане ротмістр, — відповів Максим. — А у вас?

— Що-о?

— У вас такий роздратований тон, — сказав Максим, — що я подумав...

— Пане ротмістр! — якимсь деренчливим голосом вигукнув Гай. — Дозвольте доповісти... Заарештовані прийшли до тями.

Ротмістр глянув на нього і всміхнувся.

— Не хвилюйся, капрале. Твій дружок показав себе сьогодні справжнім легіонером. Якби не він, ротмістр Чачу валявся б зараз з кулею у довбешці... — Він закурив третю сигарету, звів очі до стелі і випустив товстий струмінь диму. — У тебе надійний нюх, капрале. Я б

хоч зараз надав цьому молодчику звання дійсного рядового... Масаракш, я б зробив його офіцером! У нього бригадирські нахили, він дуже любить ставити запитання перед офіцерами... Але я тепер дуже добре тебе розумію, капрале. Твій рапорт мав усі підстави. Отож... не будемо поки що підвищувати його... — Ротмістр підвівся, важко ступаючи, обійшов стіл і зупинився перед Максимом. — Не будемо навіть робити його дійсним рядовим. Він справжній боєць, але він ще молокосос... Ми займемось його вихованням... Увага! — загорлав він зненацька. — Капрале Гаал, виведіть заарештованих! Рядовий Панді і кандидате Сим, забрати мою картину і все, що тут є паперового! Віднести до мене в машину!

Він крутнувся і вийшов з кімнати. Гай докірливо глянув на Максима, але нічого не сказав. Легіонери підводили затриманих, штурханами ставили їх на ноги і вели до дверей. Затримані не чинили опору. Вони були наче з вати, вони хиталися, у них підгиналися ноги. Гладкий чолов'яга, що стріляв у коридорі, голосно постогнував і лаявся пошепки. Жінка безгучно ворушила губами. У неї дивно світилися очі.

— Агов, Маку, — сказав Панді, — візьми оту ковдру з ліжка, загорни у неї книжки, а якщо не вистачить, візьми ще й простирадло. Як складеш, тягни усе вниз, а я картину понесу... Та не забудь автомат, дурню! Ти думаєш, чого на тебе пан ротмістр напосівся? Бо ж автомат покинув. Хіба можна зброю кидати? Та ще в бою... Ех, ти!..

— Облиш розмови, Панді, — сердито сказав Гай, — бери картину і йди.

У дверях він обернувся до Максима, постукав себе пальцем по лобі і зник. Було чути, як Панді, спускаючись по сходах, на все горло виспівує "Вгамуйсь, матусю". Максим зітхнув, поклав автомат на стіл і підійшов до стосу книжок, скинутих на ліжко та на підлогу. Його зненацька осяяло, що він тут ніде ще не бачив такої кількості книжок, хіба що в бібліотеці. У книжкових крамницях книжок було, звісно, також більше, але тільки за кількістю, а не за назвами.

Книжки були старі, з вижовклими сторінками. Деякі трохи обгоріли, а деякі, на подив Максима, виявилися відчутно радіоактивними. Не було часу як слід роздивитися їх.

Максим спакував два клунки і кілька секунд пристояв, озираючи кімнату. Порожні, перехняблені стелажі, темні плями там, де були картини, самі картини, видерті з рам, затоптані... і жодних слідів зуболікарської техніки. Він узяв клунки і попрямував до дверей, але потім згадав і повернувся за автоматом. На столі під склом лежали дві фотокартки. На одній — та сама прозора жінка, і на колінах у неї хлопчик років чотирьох із здивовано відкритим ротом, а жінка — молода, вдоволена, горда... На другій фотокартці — красива місцевість у горах, темні купи дерев, старовинна нанівзруйнована вежа... Максим закинув автомат за спину і повернувся до клунків.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Щоранку після снідання бригада шикувалася на плацу для зачитування наказів та розводу на заняття. Це була найтяжча для Максима процедура, якщо не брати до уваги вечірніх перевірок. Зачитування будь-яких наказів завершувалося щоразу справжнім пароксизмом захоплення. Максим змушував себе придушувати мимовільну огиду до цього раптового божевілля, що охоплювало всю бригаду від командира до останнього кандидата; він сварив себе за скептицизм інородця і чужинця; намагався надихнутися сам, повторював подумки, що мусить збагнути і перейнятися. Але йому було дуже важко.

З дитинства вихований у дусі стримано-іронічного ставлення до себе, у неприязні до гучних слів, він аж злився на товаришів по строю, на хлопців, добрих, простодушних, чудових загалом хлопців, коли вони зненацька, після зачитування наказу про покарання трьома добами карцеру кандидата ім'ярек за суперечку з дійсним рядовим таким-то, роззявляли роти, втрачали властиву їм добродушність та почуття гумору і заходжувалися із запалом ревти "ура", а потім заспівували із

сльозами на очах "Марш Бойового Легіону" і повторювали його двічі, тричі, а подеколи й чотири рази. При цьому з бригадної кухні вироювалися навіть кухарі й з ентузіазмом підхоплювали, шалено розмахуючи черпаками та ножами, добре що були поза строєм. Максим пам'ятав, що в цьому світі слід бути, як усі, тому також співав і також намагався втратити почуття гумору, і це йому вдавалося, але було гидко, бо сам він ніякого піднесення не відчував, а відчував саму лише ніяковість.

Цього разу вибух ентузіазму стався після наказу номер сто двадцять сім про підвищення дійсного рядового Димби в капрали, наказу номер сто двадцять вісім про оголошення подяки кандидатові у дійсні рядові Симу за виявлену під час операції відвагу та наказу номер сто двадцять дев'ять про переведення казарми четвертої роти на ремонт. Не встиг бригадний ад'ютант засунути папірці з наказами до шкіряного планшета, як бригадир зірвав з себе кашкет, набрав повні груди повітря і скрипливим фальцетом закричав: "Вперед!.. Легіонери!.. Залізнії!.." І пішло, і поїхало... Сьогодні було особливо ніяково, бо Максим бачив, як по темних щоках ротмістра Чачу покотилися сльози. Легіонери ревли бугаями, відбиваючи такт прикладами на масивних ремінних пряжках. Щоб не бачити цього і не чути, Максим щосили зажмурився і заревів розпаленим тахоргом, і голос його заглушив усі голоси — принаймні так йому здавалося. "Вперед, безстрашнії!.." — ревів він, нікого вже не чуючи, окрім самого себе. До чого ж ідіотські слова... Мабуть, який-небудь капрал написав. Треба дуже любити свою справу, щоб ходити у бій з такими словами. Він розплющив очі і побачив зграю чорних птахів, що сполохано і безгучно роїлися над плацом... "Алмазний панцир не спасе тебе, о враже..."

Потім усе скінчилося так само раптово, як і почалося. Бригадир обвів стрій посоловілими очима, згадав, де він перебуває, і ридаючим, зірваним голосом скомандував: "Панам офіцерам розвести роти на заняття!" Хлопці похитували головами і сторопіло косували один на одного. Здається, вони нічого не тямили, і ротмістрові Чачу довелося двічі крикнути: "Шикуйсь!", перш ніж ряди набули належного вигляду.

Потому роту відвели до казарми і ротмістр наказав: "Перша секція призначається у конвой. Решті секцій стати до занять згідно з розпорядком. Р-розійдись!"

Розійшлись. Гай вишикував свою секцію і розподілив пости. Максимові з дійсним рядовим Панді випав пост у допитній камері. Гай нашвидку пояснив йому обов'язки: стояти струнко праворуч і позаду заарештованого, при найменшій спробі заарештованого підвестися з лавиці — перешкоджати силою, підкорятися безпосередньо командирові бригади, старший — рядовий Панді... Коротше кажучи, дивись на Панді.

— Я б тебе нізащо не поставив на цей пост, кандидатів туди не посилають, одначе пан ротмістр наказав... Ти будь насторожі, Маку. Щось не збагну я пана ротмістра. Чи то він тебе хоче просунути якнайскоріше — дуже ти йому сподобався у справі; вчора на розгляді операції з командирами секцій він багато про тебе говорив, та й до наказу послав... Чи то він тебе перевіряє. Чому так — не відаю. Можливо, я винен зі своїм рапортом, а може, ти сам зі своїми балачками... — Він стурбовано оглянув Максима. — Почисть-но ще раз чоботи, підтягни пасок і надінь парадні рукавиці... Ба, у тебе ж немає, кандидатам не видають... Гаразд, біжи на склад, та хутчіше, за тридцять хвилин виходимо.

На складі Максим застав Панді, який міняв тріснуту кокарду.

— Ось, капрале! — сказав Панді, звертаючись до начальника складу і поплескуючи Максима по плечу. — Бачив? Дев'ятий день хлопець у Легіоні — і вже подяка. До камери його зі мною поставили... Либонь, за білими рукавицями прибіг? Видай йому гарні рукавиці, капрале, він заслужив. Хлопець — герой!

Капрал невдоволено забурчав, поліз у стелажі, захаращені військовим майном, кинув на прилавок перед Максимом кілька пар білих нитяних рукавиць і проказав зневажливо:

— Герой!.. Це ви тут з очманілими герої. Звісно, коли у нього від болю все нутро потріскалось, підходь і клади його до мішка. Тут би і мій дід героєм був. Без рук, без ніг...

Панді образився.

— Твій дід без тями п'ятами накивав би, — сказав він, — якби на нього ось так з двома пістолетами наскочили... Я, було, подумав, край панові ротмістру...

— "Край, край..." — буркотів капрал. — От запроторять вас за півроку на південний кордон, тоді побачимо, хто без тями втікатиме...

Коли вони вийшли зі складу, Максим спитав якомога поштивіше (старий Панді полюбляв поштивість):

— Добродію Панді, чому у цих виродків такі болі? Та ще й у всіх одночасно. Як це так?

— Від страху, — відповів Панді й для більшої ваги стишив голос: — Виродки, розумієш? Читати тобі потрібно більше, Маку. Є така брошура: "Виродки, хто вони і звідки". Прочитай, а то як був ти дурнем, так ним і залишишся. На одній хоробрості далеко не поїдеш... — Він помовчав. — От ми хвилюємося, наприклад, злостимося, скажімо, чи перелякались — у нас нічого, хіба що спітніємо чи, скажімо, жижки затремтять. А в них організм ненормальний, звироднілий. Злоститься він на когось чи, приміром, перепудився, чи взагалі — у нього відразу сильні болі в голові й у всьому тілі. До непритомності. Зрозумів? За такою особливістю ми їх впізнаємо і, звісна річ, затримуємо... беремо... А гарні в тебе рукавички, якраз на мене. Як гадаєш?

— Затісні вони мені, добродію Панді, — пожалівся Максим. — Давайте мінятися: ви оці візьміть, а мені свої дайте, розношені.

Панді був дуже задоволений. І Максим був дуже задоволений. Зненацька він згадав Фанка, як той карлючився у машині, качався від болю... і як його забрали патрульні легіонери. Але що могло настрахати Фанка? І на кого він міг так злоститися? Адже він не хвилювався, спокійно вів авто, насвистував, дуже йому чогось хотілося... Певне, курити. Втім, він обернувся, завважив патрульну машину... Чи це було вже потому?.. Так, він дуже поспішав, а фургон заступав шлях... Може, він розізлився?.. "Та ні, чого я вигадую? Мало які напади бувають у людей... А затримали його за аварію. Цікаво, проте, куди він мене віз і хто він такий? Фанка варто було б розшукати..."

Він надраяв чоботи, дав собі повний лад перед великим дзеркалом, почепив на шию автомат, знову глянув у дзеркало, і в цю мить Гай наказав шикуватися.

Гай прискіпливо всіх обдивився, перевірив знання обов'язків і побіг у ротну канцелярію доповісти. Поки його не було, легіонери зіграли у "мило", було розказано три історії з вояцького життя, яких Максим не зрозумів через незнання деяких специфічних висловів; потім до Максима причепилися, щоб він розповів, звідкіля він такий здоровезний — це зробилося вже звичним жартом у секції, — й ублагали його скачати в рурочку пару монеток на згадку. Відтак із канцелярії вийшов ротмістр Чачу у супроводі Гая. Він також прискіпливо всіх оглянув, підійшов, сказав Гаю: "Веди секцію, капрале", і секція попрямувала до штабу.

У штабі ротмістр наказав дійсному рядовому Панді і кандидатові Симу йти за ним, а Гай забрав решту. Вони зайшли до невеличкої кімнати з щільно позапинаними вікнами, пропахченої димом паличок для паління. У дальньому кінці стояв величезний порожній стіл, кругом столу були розставлені триногі стільці, а на стіні висіла потьмяніла картина, що зображала старовинну битву: коні, щетинясті панцирі з дранки, оголені пилкоподібні мечі і цілий ліс списів, схожих на вила. За десять кроків од столу і правіше дверей Максим завважив залізне дірчасте сидіння. Єдина ніжка під сидінням була пригвинчена до підлоги здоровецькими болтами.

— Стати по місцях! — скомандував ротмістр, пройшов наперед і сів біля столу.

Панді турботливо поставив Максима праворуч і позаду залізного сидіння, сам став ліворуч і пошепки наказав "струнко". І вони з Максимом завмерли. Ротмістр сидів, закинувши ногу на ногу, попихкував сигаретою і байдуже роздивлявся легіонерів. Він був підкреслено байдужий, проте Максим виразно відчував, що ротмістр якнайуважніше стежить за ним, і тільки за ним.

Потому за спиною Панді розчинилися двері. Панді вмить зробив два кроки вперед, крок вправо і поворот наліво. Максим також шарпнувся було, але втямив, що він не заступає дороги і його це не стосується, а тому просто щосили вирячив очі. Усе-таки було в цій дорослій грі щось заразливе, незважаючи на примітивність її та очевидну недоречність у зв'язку з бідуванням населеного острова.

— Струнко! — гаркнув Панді.

Ротмістр підвівся, загасив сигарету у попільничці і легким клацанням підборів привітав бригадира, якогось незнайомця у цивільному і бригадного ад'ютанта з товстою текою під пахвою, котрі прямували до столу. Бригадир всівся за стіл посередині, обличчя у нього було кисле, невдоволене; він застромив палець під гаптований комір, відтягнув його і покрутив головою. Цивільний миршавенький маленький чоловічок, кепсько поголений, з млявим жовтуватим личком, нечутно пересуваючись, сів поруч.

Бригадний ад'ютант, не сідаючи, розкрив теку і заходився гортати папери, передаючи деякі бригадирові.

Панді простояв трохи мовби у нерішучості, потім такими ж чіткими пересуваннями повернувся на місце. За столом неголосно розмовляли. "Ти будеш сьогодні у зібранні, Чачу?" — запитав бригадир. "У мене

справи", — озвався ротмістр, закурюючи нову сигарету. "Даремно. Сьогодні там диспут". — "Пізно спохопилися. Я вже висловився з цього приводу". — "Не найкращим чином, — м'яко зауважив ротмістрові цивільний. — Крім того, змінюються обставини— змінюються думки". — "У нас у Легіоні це не так", — сухо сказав ротмістр. "Справді, панове, — вередливим голосом проказав бригадир. — Давайте усе-таки зустрінемося сьогодні у зібранні..." — "Я чув, свіжі озерні гриби привезли", — не припиняючи порпання у паперах, повідомив ад'ютант. "У власному соку, ротмістре! Ну?" — підтримав його цивільний. "Ні, панове, — сказав ротмістр. — У мене одна думка, і я вже висловив її. А що стосується озерних грибів..." Він додав іще щось незрозуміле, вся компанія розреготалася, а ротмістр Чачу із вдоволеним виглядом відкинувся на бильце стільця. Потім ад'ютант облишив порпатися у паперах, нахилився до бригадира і щось шепнув йому. Бригадир покивав.

Ад'ютант сів і вимовив, звертаючись начебто до залізного сидіння:

— Ноле Ренаду.

Панді штовхнув двері, висунувся і голосно повторив у коридор:

— Ноле Ренаду!

У коридорі почувся рух, і до кімнати зайшов літній, гарно вдягнутий, одначе якийсь пом'ятий і розпатланий чоловік. Ноги у нього трохи заплiталися. Панді взяв його за лікоть і посадив на сидіння. Хряпнули, зачиняючись, двері. Чолов'яга голосно відкашлявся, вперся руками в коліна і гордо звів голову.

— Та-ак... — протягнув бригадир, роздивляючись папери, і раптом заджеркотів скоромовкою: — Ноле Ренаду, п'ятдесят шість років, домовласник, член магістратури... Та-ак... Член клубу "Ветеран"... (Цивільний позіхнув, затуляючи рота рукою, витягнув з кишені

барвистий журнал, поклав собі на коліна і заходився гортати.) Затриманий тоді-то там-то... під час обшуку вилучено... та-ак... Що ви робили в будинку номер вісім на вулиці Сурмачів?

— Я власник цього будинку, — з гідністю сказав Ренаду. — Я радився зі своїм управителем.

— Документи перевірено? — звернувся бригадир до ад'ютанта.

— Так точно. Все гаразд.

— Та-ак, — сказав бригадир. — Скажіть, пане Ренаду, вам знайомий хто-небудь із заарештованих?

— Ні, — сказав Ренаду. Він енергійно похитав головою. — Яким чином?.. Утім, прізвище одного з них... Кетшеф... По-моєму, у мене в будинку живе один якийсь Кетшеф... А втім, не пам'ятаю. Можливо, я помиляюсь, а може, не в цьому моєму будинку. У мене є ще два будинки, один з них...

— Пробачте, — перебив його цивільний, не відриваючись од журналу. — А про що розмовляли в камері решта заарештованих, ви не звернули уваги?

— Е-е-е... — протягнув Ренаду. — Мушу признатися... У вас там... е-е-е... воші... Отож ми в основному про них... Хтось шептався у кутку, та мені було, признатися, не до того... Я волів мати справу з вошами, хе-хе!..

— Природно, — погодився бригадир. — Ну що ж, ми не вибачаємося, пане Ренаду. Ось ваші документи, ви вільні... Начальник конвою! — він підвищив голос.

Панді прочинив двері і гукнув:

— Начальник конвою, до бригадира!

— Ні про які вибачення не може бути й мови, — поважно сказав Ренаду. — Винен тільки я, я сам... І навіть не я, а триклята спадковість... Ви дозволите? — звернувся він до Максима, вказуючи на стіл, де лежали документи.

— Сидіти, — неголосно мовив Панді.

Зайшов Гай. Бригадир передав йому документи, наказав повернути панові Ренаду вилучене майно, і пана Ренаду було відпущено.

— Раше Мусаї, — сказав ад'ютант залізному сидінню.

— Раше Мусаї, — повторив Панді у розчинені двері.

Раше Мусаї виявився худим, геть замученим чолов'ягою у потріпаному домашньому халаті і в одному черевику. Ледве він сів, як бригадир, налившись кров'ю, загорлав: "Переховуєшся, мерзотнику!" — на що Раше Мусаї заходився багатослівно й плутано пояснювати, що він зовсім не переховується, що у нього хвора дружина і троє дітей, що у нього за квартиру не сплачено, що його вже двічі затримували і відпускали, що працює він на фабриці меблярем, що ні в чому не винен. І Максим уже чекав, що його випустять, але бригадир зненацька встав і оголосив, що Раше Мусаї, сорока двох років, одружений, що має два затримання, засуджується, згідно з законом про профілактику, на сім років. Близько хвилини Раше Мусаї усвідомлював цей вирок, відтак розігралася жахлива сцена. Нещасний мебляр плакав, недоладно благав про помилування, намагався падати на коліна і продовжував кричати і плакати, поки Панді витягував його в коридор. І Максим знову зловив на собі погляд ротмістра Чачу.

— Киві Попшу, — сказав ад'ютант.

У двері вштовхнули плечистого хлопця з обличчям, спотвореним якоюсь нашкірною хворобою. Хлопець виявився квартирним злодієм-рецидивістом, був спійманий на місці злочину і тримався нахабно-запобігливо. Він то починав благати панів начальників не заподіювати йому жорстокої смерті, то зненацька істерично хіхікав, сипав дотепами і заходжувався розповідати історії зі свого життя, які геть усі без винятку починалися однаково: "Заходжу я в один будинок..." Він нікому не давав говорити. Бригадир після кількох марних спроб поставити запитання відкинувся на бильце стільця й обурено подивився у праву руч та у ліву руч від себе. Ротмістр Чачу сказав рівним голосом:

— Кандидате Сим, заткни йому пельку.

Максим не знав, як затикають пельку, тому він просто взяв Киві Попшу за плече і трусонув. У Киві Попшу клацнули щелепи, він прикусив язика і замовк. Тоді цивільний, який давно вже з цікавістю спостерігав заарештованого, мовив:

— Цього я візьму. Знадобиться.

— Чудово! — сказав бригадир і наказав відправити Киві Попшу назад у камеру.

Коли хлопця вивели, ад'ютант сказав:

— Оце й усе сміття. Тепер піде група.

— Починайте з керівника, — порадив цивільний. — Як там його — Кетшеф?

Ад'ютант зазирнув у папери і сказав залізному сидінню:

— Гел Кетшеф.

Завели знайомого — чоловіка в білому халаті. Чоловік був у наручниках і тому тримав руки перед себе, неприродно витягнувши їх. Очі у нього були червоні, обличчя набрякло. Він сів і почав дивитися на картину поверх голови бригадира.

— Ваше ім'я Гел Кетшеф? — спитав бригадир.

— Так.

— Зубний лікар?

— Був.

— У яких стосунках перебуваєте з зубним лікарем Гоббі?

— Купив у нього практику.

— Чому ж не практикуєте?

— Продав кабінет.

— Чому?

— Скрутне становище, — сказав Кетшеф.

— У яких стосунках перебуваєте з Орді Тадер?

— Вона моя дружина.

— Діти є?

— Був. Син.

— Де він?

— Не знаю.

— Чим займалися під час війни?

— Воював.

— Чому вирішили зайнятися антидержавною діяльністю?

— Бо в світовій історії не було огиднішої держави, — сказав Кетшеф. — Бо любив свою дружину і своє дитя. Бо ви вбили моїх друзів і розбестили мій народ. Бо завжди ненавидів вас. Вистачить?

— Вистачить, — спокійно сказав бригадир. — Вистачить з гаком. Скажіть нам краще, скільки вам платять хонтійці? Чи вам платить Пандея?

Чоловік у білому халаті розсміявся. Моторошний це був сміх, так міг би сміятися мертвяк.

— Кінчайте цю комедію, бригадире, — сказав він. — Навіщо це вам?

— Ви керівник групи?

— Так. Був.

— Кого ви можете назвати з членів організації?

— Нікого.

— Ви впевнені? — спитав раптом цивільний.

— Так.

— Річ у тім, Кетшефе, — м'яко сказав цивільний, — що ви перебуваєте у вкрай тяжкому становищі. Ми знаємо про вашу групу все. Ми навіть знаємо дещо про зв'язки вашої групи. Ви повинні розуміти, що цю інфмацію ми одержали від якоїсь особи, і тепер тільки від вас залежить, яке ім'я буде у цієї особи — Кетшеф чи яке-небудь інше...

Кетшеф мовчав, похиливши голову.

— Ви! — каркнув ротмістр Чачу. — Ви, колишній бойовий офіцер! Ви розумієте, що вам пропонують? Не життя, масаракш! Честь!

Кетшеф знову розсміявся, закашлявся, але нічого не сказав. Максим відчував, що ця людина нічого не боїться. Ні смерті, ні безчестя. Вона уже все пережила. Вона уже вважає себе мертвою і зганьбленою... Бригадир здвигнув плечима, підвівся й оголосив, що Гел Кетшеф, п'ятдесяти років, одружений, зубний лікар, засуджується на підставі закону про охорону громадського здоров'я до страти. Термін виконання вироку — сорок вісім годин. Вирок може бути змінений у разі згоди засудженого дати свідчення.

Коли Кетшефа вивели, бригадир з незадоволенням сказав цивільному: "Не розумію тебе. Як на мене, він розмовляв доволі охоче. Типовий базіка — за вашою ж класифікацією. Не розумію..." Цивільний засміявся: "Саме тому, друже, ти командуєш бригадою, а я... а я — у себе". — "Все одно, — ображено сказав бригадир. — Керівник групи... схильний пофілософствувати... Не розумію". — "Друже, — сказав цивільний. — Ти бачив коли-небудь небіжчика, який філософствує?" — "Ет, дурниці..." — "А все-таки?" — "Може, ти бачив?" — спитав бригадир. "Атож, щойно, — сказав цивільний ваговито. — І зауваж, не вперше... Я живий, він мертвий — про що нам говорити? Так, здається, у Верблібена?.." Ротмістр Чачу зненацька підвівся, підійшов упритул до Максима і просичав йому в обличчя знизу вгору: "Як стоїш, кандидате?

Куди дивишся? Стр-рунко! Очі перед себе! Не бігати очима!" Кілька секунд він, голосно дихаючи, роздивлявся Максима — зіниці його знавісніло звужувалися і розширювалися, — відтак повернувся на своє місце і закурив.

— Так, — сказав ад'ютант. — Залишилися: Орді Тадер, Мемо Грамену і ще двоє, ці відмовилися назвати себе.

— От з них і почнемо, — запропонував цивільний.

— Номер сімдесят три тринадцять, — сказав ад'ютант.

Номер сімдесят три тринадцять зайшов і сів на табуретку. Він також був у наручниках, хоча одна рука у нього була штучна, сухий жилавий чолов'яга з хворобливо товстими губами, що порозпухали від прокусів.

— Ваше ім'я? — спитав бригадир.

— Яке? — весело спитав однорукий.

Максим навіть здригнувся: він був переконаний, що однорукий мовчатиме.

— У вас їх багато? Тоді назвіть справжнє.

— Справжнє моє ім'я — номер сімдесят три тринадцять.

— Та-ак... Що ви робили у квартирі Кетшефа?

— Лежав непритомний. До вашого відома, я це дуже добре вмію. Хочете, покажу?

— Не клопочіться, — сказав цивільний. Він був дуже злий. — Вам ще придасться це вміння.

Однорукий зненацька зареготав. Він сміявся гучно, дзвінко, як молодий, і Максим з жахом збагнув, що він сміється щиро. Люди за столом, ніби скам'янівши, мовчки слухали цей сміх.

— Масаракш! — сказав нарешті однорукий, утираючи сльози плечем. — Ну й погроза!.. Втім, ви ще молода людина... Вашу роботу потрібно виконувати по змозі сухо, казенно — за гроші. Це справляє на підслідного величезне враження. Жахливо, коли тебе катує не ворог, а чиновник. Ви погляньте на мою ліву руку. Мені її відпиляли фахівці його імператорської величності в три прийоми, і кожен акт супроводжувався великим листуванням... Кати виконували тяжку, невдячну роботу, їм було нудно, вони пиляли мою руку і лаяли злиденні оклади. І мені було страшно. Тільки величезним зусиллям волі я втримався тоді від базікання. А зараз... Я ж бачу, як ви мене ненавидите. Ви — мене, а я — вас. Чудово! Але ви мене ненавидите менше двадцяти років, а я вас — понад тридцять. Ви тоді ще пішки під стіл ходили і мучили кішок, молодий чоловіче...

— А-а, — сказав цивільний. — Стара ворона. Я гадав, вас уже всіх перебили.

— І не сподівайтесь, — заперечив однорукий, — Слід усе-таки бодай щось тямити в світі, де ви живете... А то й розмовляти з вами нема про що...

— По-моєму, достатньо, — сказав бригадир, звертаючись до цивільного.

Той швидко написав щось на журналі і дав бригадирові прочитати. Бригадир вельми здивувався, потарабанив пальцями по підборіддю і з

сумнівом зиркнув на цивільного. Цивільний усміхнувся. Тоді бригадир стенув плечима, подумав і звернувся до ротмістра:

— Свідок Чачу, як поводився обвинувачений під час арешту?

— Валявся на підлозі, — похмуро відповів ротмістр.

— Тобто опору він не чинив... Та-ак... — Бригадир ще трохи подумав, підвівся і оголосив вирок: — Обвинувачений номер сімдесят три тринадцять засуджується на смерть, термін виконання вироку не визначається, аж до виконання вироку обвинувачений мусить перебувати у засланні як виховуваний.

На обличчі ротмістра Чачу проступив презирливий подив, а однорукий, коли його виводили, тихенько сміявся і стріпував головою, наче приказував: "Оце так!"

Потому був уведений номер сімдесят три чотирнадцять. Це був той самий чоловік, який з криком корчився на підлозі. Він був сповнений страху, однак тримався виклично. Прямо з порога він вигукнув, що відповідати не буде і полегкості не бажає. Він справді мовчав і не відповів на жодне запитання, навіть на запитання цивільного: чи немає скарг на погане поводження? Скінчилося тим, що бригадир глянув на цивільного і запитально гмукнув. Цивільний кивнув і сказав: "Еге ж, до мене". Він здавався дуже вдоволеним.

Потім бригадир перебрав решту паперів і сказав:

— Ходімте, панове, поїмо... Неможливо...

Суд вийшов, а Максимові й Панді дозволили стояти "вільно". Коли ротмістр також залишив камеру, Панді обурено сказав:

— Бачив гадів? Гірші від змій, їй-богу. Адже головне що? Якби у них не боліли голови, ну як би ти дізнався, що вони виродки? Подумати страшно, що б тоді було...

Максим промовчав. Говорити йому не хотілося. Картина світу, яка ще добу тому здавалася такою логічною й чіткою, зараз розмилася, втратила обриси. Втім, Панді не потребував реплік. Він стягнув, щоб не забруднити, рукавички, витягнув з кишені пакетик зі смаженими горішками, пригостив Максима і заходився розповідати, як він не терпить цей пост. По-перше, страшно було заразитися від виродків. По-друге, декотрі з них, на зразок цього однорукого, поводилися ну до того нахабно, що сил немає, так хотілося дати по шиї. Одного разу він отако терпів-терпів, а потім і дав — мало в кандидати не розжалували. Спасибі ротмістру, відстояв. Засадив лише на двадцять діб та ще сорок діб без звільнення...

Максим гриз горішки, вдавав, що слухає, і мовчав. "Ненависть, — думав він. — Ті ненавидять цих, ці ненавидять тих. За що? Найогидніша з держав... Чому? Звідки він це взяв?.. Розбестили народ... Як? Що це може означати?.. І цей цивільний... Не може бути, щоб він натякав на тортури. Це ж було давно, за середньовіччя... Втім, фашизм. Так. Гітлер. Освенцім. Расова теорія, геноцид. Світове панування. Гай — фашист? І Рада? Ні, не схоже... Пан ротмістр? Гм... Добре було б збагнути, який існує зв'язок між хворою головою і пристрастю до непокори владі. Чому систему ПБЗ прагнуть зруйнувати тільки виродки? І до того ж навіть не всі виродки?"

— Добродію Панді, — сказав він, — а хонтійці — це все виродки, ви не чули?

Панді глибоко замислився,

— Як тобі... розумієш... — мовив нарешті. — Ми в основному щодо виродків як міських, так і диких, які в лісах. А що там у Хонті, чи,

скажімо, ще десь, — цього, певно, армійців навчають. Головне, що ти мусиш знати, то це те, що хонтійці — люті зовнішні вороги нашої держави. До війни вони нам підкорялися, а тепер злісно помщаються... От і все. Зрозумів?

— Більш-менш, — сказав Максим, і Панді негайно учинив йому догану: в Легіоні так не відповідають, в Легіоні відповідають "так точно" або "аж ніяк", а "більш-менш" — вираз цивільний, це капраловій сестричці можеш так відповідати, а тут служба, тут так не можна...

Мабуть, він ще довго розпатякував би, тема була вдячна, близька його серцю, і слухач був уважний, поштивий, але в цю мить повернулися пани офіцери. Панді затнувся на півслові, прошепотів "струнко" і, виконавши належні еволюції між столом і залізною табуреткою, завмер. Максим також завмер.

Пани офіцери були в чудовому настрої. Ротмістр Чачу голосно і з погордою розповідав, як у дев'яносто шостому вони ліпили сире тісто просто на розпечену броню і пальчики облизували. Бригадир і цивільний заперечували, що бойовий дух бойовим духом, одначе кухня Бойового Легіону мусить бути на висоті, і чим менше консервів, тим краще. Ад'ютант зненацька зажмурив очі і заходився цитувати напам'ять якусь куховарську книгу, і всі замовкли і досить довго слухали його з дивним замилуванням на обличчях. Потім ад'ютант захлинувся і закашлявся, а бригадир зітхнув, і сказав:

— Авжеж... А проте слід кінчати.

Ад'ютант, усе ще кашляючи, розкрив теку, попорпався в паперах і мовив здушеним голосом:

— Орді Тадер.

І зайшла жінка, така ж біла і майже прозора, як і вчора, ніби вона усе ще була непритомна: одначе, коли Панді, за звичаєм, простягнув руку, щоб узяти її за лікоть і посадити, вона рвучко відсторонилася од нього, як від гадини, і Максимові здалося, що вона зараз вдарить. Вона не вдарила, у неї були скуті руки, вона тільки виразно проказала:

— Не чіпай, негіднику! — обминула Панді й сіла.

Бригадир поставив перед нею звичайні запитання. Вона не відповідала. Цивільний нагадав їй про дитину, про чоловіка, і йому вона також не відповіла. Вона сиділа випроставшись; Максим не бачив її лиця, бачив лише напружену, худу шию під розкуйовдженим світлим волоссям. Потім вона раптом сказала спокійним низьким голосом:

— Ви всі жахливі мерзотники. Вбивці. Ви всі помрете. Ти, бригадире, я тебе не знаю, я тебе бачу вперше і востаннє. Ти помреш поганою смертю. Не від моєї руки, на жаль, але дуже, дуже поганою смертю. І ти, кривавий покидьку. Двох таких, як ти, я порішила сама. Я зараз убила б тебе, я до тебе добралася б, якби не ці негідники у мене за спиною... — Вона перевела подих. — І ти, чорнопикий, гарматне м'ясо, ти ще потрапиш до наших рук. Але ти помреш просто. Гел схибив, але я знаю людей, які не схиблять...

Вони не перебивали її, вони уважно слухали. Можна було подумати, що вони ладні слухати її годинами, а вона раптом встала і ступнула до столу, проте Панді спіймав її за плече і швиргонув назад на сидіння. Тоді вона плюнула щосили, одначе плювок не долетів до столу, і вона вмить обважніла і заплакала. Якийсь час вони дивилися, як вона плаче. Відтак бригадир підвівся і засудив її до страти протягом сорока восьми годин, і Панді взяв її за лікоть І вишпурнув за двері, а цивільний міцно потер руки, осміхнувся і сказав: "Це удача. Чудове прикриття". А бригадир відповів йому: "Дякуй ротмістрові". А ротмістр Чачу сказав лише: "Язики", — і всі замовкли.

Потім ад'ютант викликав Мемо Грамену, і з цим зовсім уже не панькалися. Це був чоловік, який стріляв у коридорі. З ним усе було зрозуміло: під час арешту він учинив збройний опір, і його ні про що не запитували. Він сидів опасистий, згорблений, і поки бригадир читав йому смертний вирок, ніби байдуже дивився в стелю, колисаючи лівою рукою праву, вивихнуті пальці якої були обгорнуті ганчіркою. Максимові привиділися в ньому якийсь протиприродний спокій, якась діловита впевненість, холодна байдужість до того, що відбувається, але він не зумів розібратися у своїх відчуттях...

Грамену ще не встигли вивести, а ад'ютант уже з полегкістю складав папери в теку, бригадир розпочав з цивільним розмову про порядок чинування, а ротмістр Чачу підійшов до Панді й Максима і наказав їм іти. В його прозорих очах Максим виразно завважив глум і погрозу, але не схотів думати про це. З якоюсь відчуженою допитливістю і співчуттям він думав про того, кому доведеться вбити жінку. Це було жахливо, це було неможливо, але комусь доведеться зробити це протягом найближчих сорока восьми годин.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Гай перевдягнувся у піжаму, почепив мундир у шафу й обернувся до Максима. Кандидат Сим сидів на своєму диванчику, що його Рада поставила у вільному кутку; один чобіт він стягнув і тримав у руці, а за другий ще не брався. Очі його були втуплені у стіну, рот трохи відкритий. Гай підкрався збоку і ляснув його по носі. І, як завше, схибив — в останню мить Мак відсмикнув голову.

— Над чим замислився? — грайливо спитав Гай. — Журишся, що Ради немає? ‘Тут тобі, братчику, не пощастило, у неї сьогодні денна зміна.

Мак мляво усміхнувся і взявся за другий чобіт.

— Чому — немає? — сказав він неуважно. — Ти мене не обдуриш... — Він знову завмер. — Гаю, — сказав він, — ти завжди говорив, що вони працюють за гроші...

— Хто? Виродки?

— Так. Ти про це часто говорив — і мені, і хлопцям... Платні агенти хонтійців... І ротмістр повсякчас про це торочить, щодня одне й те саме...

— Як же інакше? — сказав Гай. Він вирішив, що Мак знову затіває розмову про одноманітність. — Ти усе-таки химерник, Маку. Звідкіля у нас можуть з'явитися якісь нові слова, якщо все залишається по-старому? Виродки як були виродками, так ними і лишились. Як вони одержували гроші від ворога, так і одержують. Торік, наприклад, заскочили одну компанію за містом — у них цілий підвал був набитий грошовими мішками. Звідкіля у чесної людини можуть бути такі гроші? Вони не промисловці, не банкіри...

Мак акуратно поставив чоботи біля стіни, підвівся і заходився розстібати комбінезон.

— Гаю, — сказав він, — у тебе буває так, що говорять тобі про людину одне, а ти дивишся на цю людину і відчуваєш: не може цього бути. Помилка. Плутанина.

— Бувало, — сказав Гай і спохмурнів. — Але якщо ти

про виродків...

— Так, саме про них. Я сьогодні на них дивився. Це люди як люди, різні, хороші й погані, сміливці й страхополохи, і зовсім не звірі, як я гадав... І як ви всі вважаєте... Зажди, не перебивай. І не знаю я,

завдають вони шкоди, чи не завдають, тобто, здається, завдають, але я не вірю, що вони куплені.

— Як це не віриш? — сказав Гай і спохмурнів ще дужче. — Ну, припустімо, мені ти можеш не вірити, я людина маленька. Ну, а панові ротмістру? А бригадирові?

Максим скинув комбінезон, підійшов до вікна і задивився на вулицю, притулившись лобом до шибки і тримаючись обома руками за раму.

— А якщо вони помиляються? — мовив він нарешті.

— Помиляються... — з ваганням повторив Гай, дивлячись йому у голу спину. — Хто помиляється? Пан бригадир? От дивак...

— Ну, нехай, — сказав Мак, обертаючись. — Ми не про нього зараз говоримо. Ми говоримо про виродків. Ось ти, наприклад... Адже ти помреш за свою справу?

— Помру, — сказав Гай. — І ти помреш.

— Правильно! Помремо. Але ж за справу помремо — не за пайку легіонерську і не за гроші. Дайте мені навіть тисячу мільйонів ваших папірців, не погоджусь я заради цього йти на смерть!.. Невже ти погодишся?

— Ні, звичайно, — сказав Гай. "Химерник цей Мак, завжди що-небудь вигадає..."

— Ну?

— Що — ну?

— Ну як же! — сказав Мак нетерпляче. — Ти за гроші не згоден помирати. Я за гроші не згоден помирати. А виродки, виходить, згодні. Що за нісенітниця!

— Так то виродки! — сказав Гай проникливо. — На те вони й виродки! їм гроші дорожчі за все, у них немає нічого святого. їм нічого не вартує дитину задушити — бували такі випадки... Ти зрозумій: якщо людина намагається знищити систему ПБЗ, що це може бути за людина? Це ж байдужий убивця!

— Не знаю, не знаю, — сказав Мак. — От їх сьогодні допитували. Якби вони назвали спільників, могли б залишитися живими, відбулися б каторгою... А вони не назвали! Отже, спільники їм дорожчі, ніж гроші? Дорожчі, ніж життя?

— Це ще невідомо, — заперечив Гай. — Згідно з законом усі вони засуджені на смерть, без усякого суду, ти ж бачив, як їх судять.

Він дивився на Мака і помічав, що друг його вагається, розгублений. Добре у нього серце, зелений іще, не розуміє, що жорстокість до ворога неминуча. Торохнути б кулаком по столу та цитькнути, щоб мовчав, не базікав марно, не молов би дурниць, а слухав старших, поки не навчився розбиратися сам. Але ж Мак не бовдур який-небудь неосвічений, йому треба лише пояснити як слід, і він зрозуміє...

— Ні! — вперто сказав Мак. — Ненавидіти за гроші неможливо. А вони ненавидять... Так ненавидять нас, я навіть не знав, що люди можуть так ненавидіти. Ти їх ненавидиш менше, ніж вони тебе. І от я хотів би знати: за віщо?

— Ось послухай, — сказав Гай. — Я тобі ще раз поясню. По-перше, вони виродки. Вони взагалі ненавидять усіх нормальних людей. Вони від природи злобливі, як щури. А потім, ми їм заважаємо! Вони хотіли б

зробити свою справу, одержати грошенята і жити собі в розкошах. А ми їм кажемо: стоп! Руки за голову! Що ж вони, любити нас повинні за це?

— Якщо вони усі злобливі, як щури, чому ж тоді цей... домовласник... не злобливий? Чому його відпустили, якщо всі вони підкуплені?

Гай засміявся.

— Домовласник — боягуз. Таких також вистачає. Ненавидять нас, але бояться. Таким вигідніше жити з нами в дружбі... А потім, він домовласник, заможна людина, його так просто не підкупиш. Це тобі не зубний лікар... Смішний ти, Маку, як дитина! Адже люди не бувають однаковими, і виродки також не бувають однаковими...

— Це я вже знаю, — нетерпляче обірвав його Мак. — Але от, до речі, про зубного лікаря. Те, що він непідкупний, за це я головою ручусь. Я не можу тобі це довести, я це відчуваю. Це дуже сміліва і хороша людина...

— Виродок!

— Гаразд. Це сміливий і гарний виродок. Я бачив його бібліотеку. Це дуже обізнана людина. Він знає в тисячу разів більше, ніж ти або ротмістр... Чому він проти нас? Якщо все так, як ти кажеш, чому він не знає цього — освічена, культурна людина? Чому він на порозі смерті каже нам в обличчя, що він за народ і проти нас?

— Освічений виродок — це виродок у квадраті, — сказав Гай повчально. — Як виродок він нас ненавидить. А освіта допомагає йому цю ненависть обгрунтувати і поширити. Освіта — це, голубе, також не завжди добро. Це як автомат — дивлячись у чиїх руках...

— Освіта — завжди добро, — сказав Мак.

— А от і ні. Я визнав би за краще, щоб хонтійці усі були неосвічені. Тоді б ми принаймні могли жити як люди, а не ждати повсякчасно смертельного удару. Ми б їх швиденько приборкали.

— Авжеж, — сказав Мак з незрозумілою інтонацією. — Приборкувати ми вміємо. Жорстокості нам не позичати.

— І знов ти, як дитина. Ми б і раді умовляннями обійтися, і дешевше це було б, і кровопролиття уникли б. А що накажеш? Коли їх ніяк не переумиш...

— Отже, вони переконані? — перебив його Мак. — Отже, переконані? А якщо обізнана людина переконана, що має рацію, то до чого тут хонтійські гроші..

Гаю набридло. Він хотів уже, як до крайнього засобу, звернутися до Кодексу Творців і покінчити з цією нескінченною безглуздою суперечкою, але Мак перебив сам себе, махнув рукою і гукнув:

— Радо! Годі спати! Легіонери зголодніли і нудяться за жіночим товариством!

На величезний подив Гая, з-за ширми почувся голос Ради:

— А я давно не сплю. Ви тут розкричалися, панове легіонери, ніби в себе на плацу.

— Ти чому вдома? — гаркнув Гай.

Рада, запинаючи халатик, вийшла з-за ширми.

— Мене звільнили, — повідомила вона. — Матінка Тей закрила свій заклад, спадщину одержала і збирається в село. Але вона мене вже

рекомендувала у гарне місце Маку, чому у тебе все порозкидано? Прибери до шафи. Хлопчики, я ж просила вас не заходити до кімнати у чоботах! Де твої чоботи, Гаю?.. Застеляйте стіл, зараз будемо обідати... Маку, ти схуд. Що вони там з тобою роблять?

— Давай, давайї — сказав Гай. — Неси обід...

Вона показала йому язик і вийшла. Гай зиркнув на Мака. Мак дивився їй услід зі своїм звичним лагідним виразом.

— Що, гарна дівчинка? — спитав Гай і злякався: обличчя Мака зненацька скам'яніло. — Ти чого?

— Слухай, — сказав Мак. — Усе можна. Навіть катувати, напевне, можна. Вам видніше. Але жінок розстрілювати... жінок катувати... — Він ухопив свої чоботи і рушив з кімнати.

Гай крякнув, енергійно почухав обома руками потилицю і заходився накривати до столу. Від усієї цієї розмови у нього залишився неприємний осад. Якась роздвоєність. Звісно, Мак іще зелений і несьогосвітній. Але якось знову у нього все дивовижно зійшлося. Логік він, от що, логік чудовий. Ну от зараз — адже казна-що молов, але як у нього все логічно вибудувалося! Гай змушений був визнати, що, якби не ця розмова, сам він навряд чи дістався б до напрочуд простої, по суті, думки: головне у виродках те, що вони виродки. Забери у них цю властивість, і всі інші звинувачення проти них обертаються на дурниці. Так, усе зводиться до того, що вони виродки і ненавидять усе нормальне. Цього досить, і можна обійтися без хонтійського золота... А хонтійці що — також, виходить, виродки? Цього нам не говорили. А якщо вони не виродки, тоді наші виродки повинні їх ненавидіти, як і нас... Ет, масаракш! Хай вона западеться, ця логіка!..

Коли Мак повернувся, Гай накинувся на нього:

— Звідки ти знав, що Рада вдома?

— Ну як — звідки? Це й так було зрозуміло...

— А якщо тобі було зрозуміло, то чому ти мене не попередив? І чому ти, масаракш, розпускаєш язика при сторонніх? Тридцять три рази масаракш...

Мак і собі розізлився:

— Це хто тут сторонній, масаракш? Рада? Та ви всі зі своїми ротмістрами для мене більше сторонні, аніж Рада!

— Масаракш! Що у статуті сказано про службову таємницю?

— Масаракш і масаракш! Чого ти до мене причепився? Я ж не знав, що ти не знаєш, що вона вдома! Я гадав, ти мене розігруєш! І потім, про які такі службові таємниці ми тут говорили?

— Все, що стосується служби...

— Проваліться ви зі своєю службою, яку потрібно приховувати від рідної сестри! І, взагалі, від кого б то не було, масаракш! Порозводили секрети в кожному кутку, повернутись ніде, рота не розкрити!

— І ти ж на мене ще й кричиш! Я тебе, дурня, вчу, а ти на мене кричиш!..

Проте Мак уже перестав злитися. Він зненацька миттєво опинився поруч. Гай не встиг поворухнутися — дужі руки здавили йому боки, кімната завертілася перед очима, і стеля стрімко насунулася. Гай здушено ахнув, а Мак, обачливо несучи його над головою у витягнутих руках, підійшов до вікна і сказав:

— Ну, куди тебе подіти з твоїми таємницями? Хочеш за вікно?

— Що за безглузді жарти, масаракш! — закричав Гай, судомливо розмахуючи руками в пошуках опори.

— Не хочеш за вікно? Ну гаразд, залишайся...

Гая піднесли до ширми і вивалили на ліжко Ради. Він сів, поправив підсмикнуту піжаму і пробурчав:

— Звір здоровезний...

Він також уже не сердився. Та й ні на кого було сердитися, хіба що на виродків...

Вони почали накривати до столу. Потім прийшла Рада з каструлею супу, а за нею дядечко Каан зі своєю заповітною фляжкою, котра тільки й рятувала його, як він запевняв, від застуди та інших старечих хвороб. Повсідалися, заходилися коло супу. Дядечко вихилив чарку, втягнув носом повітря і почав розповідати про свого ворога, колегу Шапшу, який знову написав статтю про призначення такої-то кістки у такої-то древньої ящірки, причому вся стаття була побудована на глупоті, нічого, крім глупоти, не містила у собі й розрахована була на глупаків...

У дядечка Каана всі були глупаки. Колеги по кафедрі — глупаки, одні старанні, інші зледащілі. Асистенти — бевзі від народження, що їм місце у горах випасати худобу, та й то, відверто кажучи, невідомо, чи впораються. Що ж стосується студентів, то молодь нині, взагалі, мовби підмінили, а в студенти до всього йде найдобірніша глупота, яку дбайливий підприємець не підпустив до верстатів, а тямущий командир відмовився прийняти у солдати. Отож доля науки про викопні тварини наперед визначена... Гай не дуже за цим шкодував, бог з ними, викопними, не до них тепер, і взагалі, незрозуміло, навіщо і кому ця наука може коли-небудь придатися. Однак Рада дядечка дуже любила і

завжди жахалася разом із ним з приводу глупоти колеги Шапшу і сумувала, що університетське начальство не виділяє коштів, необхідних для експедицій...

Сьогодні, утім, розмова зайшла про інше. Рада, яка, масаракш, усе-таки все чула у себе за ширмою, запитала раптом дядька, чим виродки відрізняються од звичайних людей. Гай грізно блимнув на Мака і запропонував Раді не псувати рідним і близьким апетит, а читати краще літературу. Проте дядечко повідомив, що ця література написана для найдурніших з дурнів; що у Департаменті громадської освіти вважають, нібито усі такі ж невігласи, як вони самі; що питання про виродків зовсім не таке просте і зовсім не таке дріб'язкове, як його намагаються зобразити для створення певної громадської думки, і що або ми будемо тут як культурні люди, або як наші хвацькі, проте — на жаль! — малоосвічені офіцери в казармах. Мак запропонував для різноманітності побути як культурні люди. Дядечко вихилив ще чарку і почав викладати відому нині в наукових колах теорію про те, що виродки є не що інше, як новий біологічний вид, який з'явився на обличчі Світу внаслідок радіоактивного опромінення.

— Виродки безсумнівно небезпечні, — говорив дядечко, звівши догори палець. — Але вони значно небезпечніші, аніж ти думаєш, Гаю. Вони борються за місце в цьому світі, за існування свого виду, і ця боротьба не залежить ні від яких соціальних умов, а скінчиться вона лише тоді, коли зійде з арени біологічної історії або остання людина, або останній виродок-мутант. Хонтійське золото — нісенітниця! — горлав розшалілий професор. — Диверсії проти системи ПБЗ — дурниця! Дивіться за Блакитну Змію, панове! За Блакинту Змію! Ось звідки насувається справжня небезпека. Ось звідки, розмножившись, вирушать колони людиноподібних страховиськ, щоб розчавити нас і обернути на ніщо! Ти сліпак, Гаю. І командири твої сліпаки! Врятувати цивілізацію! Не один якийсь народ, не просто матерів і дітей наших, а все людство гамузом!..

Гай розізлився і сказав, що долі людства його хвилюють мало. Він у цю кабінетну маячню не вірить. І коли б йому сказали, що є можливість нацькувати диких виродків на Хонті, обминувши нашу країну, він би цьому все життя присвятив. Професор знов ніби здурів і знов обізвав його сліпим сліпаком. Він сказав, що Вогненосні Творці — достеменні страдники: їм доводиться вести воістину нерівну боротьбу, якщо вони мають лише таких жалюгідних, сліпих виконавців, як Гай. Гай вирішив з ним не сперечатися. Дядечко нічого не тямив у політиці і сам був певною мірою викопною твариною. Мак спробував утрутитися і почав розповідати про однорукого виродка, одначе Гай цим намірам розголосити службову таємницю поклав край і загадав Раді другу страву. Макові ж він наказав увімкнути телевізор.

— Занадто багато розмов сьогодні, — сказав він. — Дайте трохи відпочити солдатові, який прибув у звільнення...

Проте уява його була збуджена, по телевізору показували щось безглузде, і Гай, не втримавшись, заходився розповідати про диких виродків. Він про них дещо знав — слава богу, три роки воював з ними, а не відсиджувався в тилуг як деякі філософи... Рада образилася за старого і обізвала Гая хвальком, але дядечко і Мак чомусь стали на його бік і почали просити, щоб він розповідав далі. Гай виголосив, що не вимовить більше жодного слова. По-перше, він справді був трохи ображений, а по-друге, покопавшись у пам'яті, він не спромігся знайти там нічого, що спростувало б вигадки старого пияка. Відтак його осяяло — він згадав, що розповідав одного разу старшина сто чотирнадцятої групи смертників Зеф, і з задоволенням повідомив цю теорію дядечкові. Руда пика Зеф говорив, що виродки тому виявляють дедалі сильнішу активність, що на них самих наступає радіоактивна пустеля і подітися цим бідолахам нікуди, опріч як спробувати з боєм пробитися у райони, не уражені радіоактивністю.

— Хто це тобі розповів? — спитав дядько з презирством. — Якому дерев'яному глупакові могла втелющитися в голову настільки примітивна думка?

Гай зиркнув на нього із зловтіхою і ваговито відповів:

— Такої думки тримається такий собі Аллу Зеф, великий наш медик-психіатр.

— Де це ти з ним зустрічався? — ще презирливіше поцікавився дядечко. — Чи не на ротній кухні?

Гай згарячу хотів було сказати, де він з ним зустрічався, але прикусив язика, надав своєму обличчю поважного вигляду і з підкресленою увагою почав слухати телевізійного диктора, який повідомляв прогноз погоди.

І тут до розмови, масаракш, знов утрутився Мак.

— Я готовий визнати, — сповістив він, — у цих чудовиськах на півдні нову породу людей, але що спільного між ними і домовласником Ренаду, наприклад? Ренаду також вважається виродком, проте він безсумнівно належить не до нової, а, відверто скажемо, до дуже старої породи людей...

Гай про це ніколи не думав, і тому дуже зрадів, що відповідати на це запитання кинувся дядечко. Обізвавши Мака крислатим пнем, дядечко заходився пояснювати, що приховані виродки, вони ж виродки міські, є не що інше, як вцілілі у боротьбі за існування решткиі нового виду, що його майже дощенту знищили у наших центральних районах ще в колисці... Він ще пам'ятає ці жахи: їх убивали^ в момент народження, іноді разом з матерями... Вціліли тільки ті, у кого нові видові ознаки нічим зовні не виявляються... Дядько Каан дмухнув п'яту чарчину, розійшовся і розвинув перед слухачами чіткий план поголовного тотального медичного обстеження населення, яким неминуче доведеться зайнятися рано чи пізно, і краще рано, ніж пізно. І жодного винятку! Жодного потурання! Бур'ян слід виполювати нещадно.

На цьому обід скінчився. Рада заходилася мити посуд, дядько, не дочекавшись жодного заперечення, переможно всіх оглянув, закупорив флягу і поніс її до себе, промимривши, що йде писати відповідь цьому глупакові Шапшу. При цьому він навіщось прихопив з собою і чарку. Гай подивився йому услід — на ветхий його піджачок, на старі, полатані штани, на штопані шкарпетки і стоптані черевики — і пожалів старого. Проклята війна! Раніше дядькові належала уся ця квартира, у нього була прислуга, дружина, був син, був розкішний посуд, купа грошей, навіть маєток десь був, а тепер — запорошений, напханий книжками кабінет, він же спальня, він же все інше, приношений одяг, самотність, непам'ять... Так. Він посунув єдине крісло до телевізора, випростався і сонно задивився на екран. Мак деякий час сидів поруч, відтак блискавично і нечутно, як він один умів це робити, зник і виявився вже в іншому кутку. Він порився в невеличкій бібліотеці Гая, вибрав якийсь підручник і заходився гортати його стоячи, прихилившись плечем до одежної шафи. Рада прибрала зі столу, сіла поруч з Гаєм і почала в'язати, зрідка позиркуючи на екран. У кімнаті запанували спокій, мир, вдоволеність. Гай задрімав.

Йому приснилося казна-що: ніби він спіймав двох виродків у якомусь залізному тунелі, заповзявся допитувати їх і раптом виявив, що один з виродків — Мак, а другий виродок, лагідно і тепло усміхаючись, говорить Гаю: "Ти завжди помилявся, твоє місце з нами, а ротмістр — просто лрофесійний вбивця, без усякого патріотизму, без справжньої вірності, йому просто подобається вбивати, як тобі подобається суп з креветок..." І Гай зненацька відчув задушливий сумнів, відчув, що от зараз зрозуміє усе до кінця, ще секунда — і не залишиться більше жодного запитання. Цей незвичний стан був настільки болісний, що серце зупинилося, і він прокинувся.

Мак і Рада стиха гомоніли про якісь дурниці — про морські купання, про пісок, про мушлі... Він їх не слухав. Йому раптом спало на думку: невже він здатний на якісь сумніви, вагання, на невпевненість? Але ж сумнівався він уві сні... Чи означає це, що він і наяву в такій самій ситуації засумнівався б? Певний час він намагався в усіх подробицях

пригадати свій сон, проте сон вислизав, як мокре мило з мокрих рук, розпливався і врешті-решт зробився геть неправдоподібним, і Гай з полегшенням подумав, що все це дурниці. І коли Рада, завваживши, що він не спить, запитала, що, на його думку, краще — море чи ріка, він відповів по-солдатськи, у стилі старого Дога: "Краще всього добра лазня".

По телевізору показували "візерунки". Було тоскно. Гай запропонував випити пива. Рада пішла на кухню і принесла з холодильника дві пляшки. За пивом гомоніли про те, про се, і якось мимохідь з'ясувалося, що Мак за останніх півгодини опанував підручник з геополітики. Рада прийшла в захоплення. Гай не повірив. Він сказав, що за цей час можна перегорнути підручник, можливо, навіть прочитати, однак лише механічно, без усякого розуміння. Мак зажадав іспиту. Гай зажадав підручника. Побилися об заклад: той, хто програє, зобов'язаний буде піти до дядечка Каана і повідомить йому, що колега Шапшу — розумна людина і чудовий вчений. Гай розкрив підручник навмання, знайшов у кінці розділу контрольні запитання і спитав: "У чому полягає моральне благородство експансії нашої держави на північ?" Мак відповів своїми словами, але дуже близько до тексту і додав, що, на його думку, моральне благородство тут ні до чого, уся справа, як він розуміє, в агресивності режимів Хонті та Пандеї. Гай почухав обома руками потилицю, лизнув палець, перегорнув кілька сторінок і спитав: "Який середній врожай зернових у північно-західних районах?" Мак розсміявся й сказав, що даних про північно-західні райони немає. Спіймати його не вдалося; дуже зраділа Рада показала Гаю язик. "А який питомий демографічний тиск у гирлі Блакитної Змії?" — спитав Гай. Мак назвав цифру, назвав похибку і негайно додав, що поняття демографічного тиску видається йому непевним. Принаймні йому невтямки, навіщо воно запроваджено. Гай заходився було йому пояснювати, що демографічний тиск є міра агресивності, але втрутилася Рада. Вона сказала, що Гай крутить і хоче ухилитися від продовження іспиту, бо розуміє, що справи його кепські.

Гаю страшенно не хотілося йти до дядька Каана, і він, щоб затягнути час, затіяв суперечку. Мак деякий час слухав, а відтак раптом ні сіло ні впало сказав, що Раді не можна ні в якому разі знову йти в офіціантки; їй треба вчитися, — сказав він. Гай порадів з переміни теми і закричав, що він уже тисячу разів говорив їй те саме і вже пропонував їй поклопотатися щодо прийняття в жіночий корпус Легіону, де з неї зроблять по-справжньому корисну людину. Однак нової розмови не вийшло. Мак лише похитав головою, а Рада, як і раніше, відгукнулася про жіночий корпус у вкрай нешанобливих виразах.

Гай не став сперечатися. Він залишив підручник, поліз до шафи, дістав гітару і почав її настроювати. Рада і Максим миттю відсунули убік стіл і встали одне перед одним, готові станцювати "так-так, ні-ні". Гай зіграв їм "так-так, ні-ні" з підстуком та передзвоном. Він дивився, як вони танцюють, і думав, що пара підібралася чудова, от тільки жити ніде, і якщо вони поберуться, то доведеться йому остаточно перебратися до казарми. Ну що ж, чимало капралів живе в казармах... Втім, з поведінки Мака не видно, щоб він зібрався одружуватися. Він ставиться до Ради швидше як до товариша, тільки ніжніше й шанобливіше, а Рада, схоже, утьопалася. Ич, як очі блищать! Та і як не утьопатися в такого хлопця! Навіть мадам Го, адже стара відьма, понад шістдесят, а туди ж — коли Мак іде коридором, то вона відчинить двері, вистромить свій череп і усміхається. А втім, дідько його зна, Мака увесь будинок любить, і хлопці його люблять, от тільки пан ротмістр до нього дивно ставиться... проте і він не заперечує, що хлопчина — вогонь.

Пара натанцювалась до упаду. Мак відібрав у Гая гітару, перестроїв її на свій дивний лад і заходився співати чудернацькі свої гірські пісні. Тисяча пісень, і жодної знайомої. І кожного разу що-небудь нове. ї от що дивно: жодного зрозумілого слова, а слухаєш — і то плакати хочеться, то сміємся без упину... Деякі пісні Рада вже запам'ятала і тепер пробувала підспівувати. Особливо до вподоби їй була смішна пісня (Мак переклав) про дівчину, яка сидить на горі і чекає свого дружка, а дружок ніяк не може до неї дістатися — то одне йому заважає, то друге.

За гітарою та співами вони не почули дзвінка в парадні двері. Пролунав стукіт, і до кімнати увалився вістовець пана ротмістра Чачу.

— Пане капрал, дозвольте звернутися! — гаркнув він, косуючи на Раду.

Мак облишив грати. Гай сказав:

— Звертайтесь.

— Пан ротмістр наказали вам і кандидату Симу терміново прибути в канцелярію роти. Машина внизу.

Гай підхопився.

— Ідіть, — сказав він. — Почекайте в машині, ми зараз спустимось. Вдягайся, хутко, — сказав він Максимові.

Рада взяла гітару на руки, як дитину, і встала біля вікна, одвернувшись.

Гай і Мак поспішливо вдягалися.

— Як гадаєш — навіщо? — спитав Мак.

— Звідкіля мені знати? — пробурчав Гай. — Може, учбова тривога буде...

— Не подобається мені це, — сказав Мак.

Гай зиркнув на нього і про всяк випадок увімкнув радіо. По радіо передавали щоденні "пусті розмови поважних жінок".

Вони вдягнулися, затягнули паски, і Гай сказав:

— Радо, ну, ми пішли.

— Ідіть, — сказала Рада не обертаючись.

— Ходімо, Маку, — сказав Гай, насуваючи берет.

— Зателефонуйте, — сказала Рада. — Якщо затримаєтесь, неодмінно зателефонуйте... — Вона так і не обернулася.

Вістовець послужливо розчинив перед Гаєм дверцята. Сіли, поїхали. Схоже, справа була нагальна: шофер гнав, увімкнувши сирену на повну гучність. Гай з деяким жалем подумав, що от пропав вечір, рідкісний, хороший вечір, затишний, домашній, безтурботний. Але таке життя легіонера. Зараз накажуть, ти візьмеш автомат і стрілятимеш — одразу після пляшки пива, після зручної піжами, після пісеньок під гітару. Таке чудове життя легіонера, краще з усіх можливих. І не потрібно нам ні подружок, ні дружин, і правильно, що Мак не хоче одружуватися на Раді, хоча й шкода сестричку, звісно... Нічого, почекає. Кохає— то й почекає...

Машина вихопилася на плац і загальмувала біля входу в казарму. Гай вискочив, збіг по сходинках. Перед дверима канцелярії він зупинився, перевірив положення берета, пряжки, швидко оглянув Мака, застебнув йому ґудзик на комірі — масаракш, завжди він у нього розстебнутий! — і постукав.

— Увійдіть! — каркнув знайомий голос.

Гай зайшов і доповів. Пан ротмістр Чачу в сукняній накидці і кашкеті сидів за своїм столом. Він курив і пив каву; снарядна гільза перед ним була заповнена недокурками. Обіч на столі лежали два автомати. Пан

ротмістр неквапом підвівся, важко зіперся на стіл обома руками і, втупившись у Мака, заговорив:

— Кандидате Сим! Ти виявив себе непересічним бійцем і вірним бойовим товаришем. Я клопотався перед командиром бригади про дострокове присвоєння тобі звання дійсного рядового Бойового Легіону. Екзамен вогнем ти витримав цілком успішно. Залишається останній екзамен — екзамен кров'ю...

У Гая радісно підстрибнуло серце. Він не ждав, що це станеться так швидко. "Молодець ротмістр! От що значить старий вояк! А я, дурень, втелющив собі в голову, ніби він копає під Мака..." Гай глипнув на Мака, і радість його дещо пригасла. Обличчя Мака було абсолютно дерев'яне, очі вирячені, все за статутом, та саме зараз можна було б не дотримуватися так суворо статутних правил.

— Я вручаю тобі наказ, кандидате Сим, — вів далі пан ротмістр, простягаючи Макові аркушик паперу. — Це перший письмовий наказ, адресований тобі особисто. Сподіваюсь, не останній. Прочитай і розпишись.

Мак узяв наказ і пробіг його очима. У Гая знову тенькнуло серце, але вже не від радості, а від якогось важкого передчуття. Обличчя Мака залишалося так само непорушним і все було начебто гаразд, проте він трохи загаявся, перше ніж узяв перо і розписався. Пан ротмістр оглядів підпис і поклав аркушик до планшета.

— Капрале Гаал, — сказав він, беручи зі столу запечатаний конверт. — Іди в караульне приміщення і приведи засуджених. Візьми автомат... Ні, ось цей, скраю.

Гай узяв конверт, почепив автомат на плече, повернувся кругом і попрямував до дверей. Він ще почув, як пан ротмістр сказав Макові:

— Нічого, кандидате, не полошись. Це страшно тільки першого разу...

Гай бігцем рушив через плац до будівлі бригадної тюрми, вручив начальникові варти конверт, розписався де слід, сам одержав необхідні розписки, і йому вивели засуджених. Це були нещодавні змовники — тлустий дядько, якому Мак вивернув пальці, і жінка. Масаракш, цього тільки не вистачало! Жінка — це зовсім зайве... Це не для Мака... Він вивів заарештованих на плац і погнав їх до казарми. Чоловік плентався нога за ногу і все колисав свою руку, а жінка йшла пряма, як жердина, засунувши руки глибоко в кишені жакетки, і, здавалося, нічого не бачила і не чула. Масаракш, а чому, власне кажучи, не для Мака? Якого дідька! Ця баба така ж гадина, як і чоловік. Чому ми повинні надавати їй якісь пільги? І чому це, масаракш, слід надавати якісь пільги кандидатові Симу? Нехай звикає, масаракш і масаракш!..

Пан ротмістр і Мак були уже в машині. Пан ротмістр — за кермом. Мак з автоматом межи колін — на задньому сидінні. Він розчинив дверцята, і засуджені залізли всередину. "На підлогу!" — скомандував Гай. Вони слухняно сіли на залізну підлогу, а Гай — на сидіння навпроти Мака. Він спробував зловити його погляд, але Мак дивився на засуджених. Ні, він дивився на цю бабу, котра скорчилася на підлозі, обхопивши коліна.

Пан ротмістр, не обертаючись, сказав: "Готов?" — і машина рушила.

Дорогою не розмрвляли. Пан ротмістр гнав машину на шаленій швидкості — мабуть, хотів усе закінчити до сутінок, та й чого баритися... Мак невідривно дивився на жінку, наче ловив її погляд, а Гай уперто ловив погляд Мака. Засуджені, хапаючись одне за одного, совалися по підлозі; товстун спробував було заговорити з бабою, але Гай прикрикнув на нього. Машина вихопилася за місто, проминула південну заставу й відразу звернула на покинутий путівець, знайомий, дуже знайомий путівець, що вів до Рожевих Печер. Машина підстрибувала усіма чотирма колесами, триматися було важко. Мак не бажав зводити очі, а

тут ще ці напівнебіжчики щомиті хапалися за коліна, рятуючись від нещадної хитавиці. Гай нарешті не витримав і копнув тлустого гада чоботом під ребра, однак це не допомогло — той все одно хапався і далі. Пан ротмістр вкотре повернув, різко загальмував, і машина повільно, обережно з'їхала у кар'єр. Пан ротмістр заглушив мотор і скомандував: "Виходь!"

Було вже близько вісімнадцятої години, у кар'єрі збирався легкий вечірній туман, звітрені камінні стіни відсвічували рожевим. Колись тут видобували мармур. А кому він нині потрібний, цей мармур?..

Справа наближалася до розв'язки. Мак і далі тримався, як ідеальний солдат: жодного зайвого руху, обличчя байдужо-дерев'яне, очі в чеканні наказу спрямовані на начальство. Товстун поводився добре, з гідністю. З ним мороки, напевне, не буде. А от баба під кінець розклеїлася. Вона судомливо стискала кулаки, притискала їх до грудей і знову опускала, і Гай вирішив, що буде істерика, проте волочити її на руках до місця страти усе-таки, схоже, не доведеться.

Пан ротмістр закурив, зиркнув на небо і сказав Макові:

— Веди їх по цій стежині. Дійдеш до печер — сам побачиш, де їх ставити. Коли закінчиш, обов'язково перевір і за необхідності добий контрольним пострілом. Що таке контрольний постріл, знаєш?

— Так точно, — проказав Мак дерев'яним голосом.

— Брешеш, не знаєш. Це — в голову. Дій, кандидате. Сюди ти повернешся уже дійсним рядовим.

Жінка раптом сказала:

— Якщо поміж вас є бодай одна людина... повідомте моїй матері... Селище Качки, будинок два... Це поряд... її звати...

— Не принижуйся, — басом сказав товстун.

— її звати Іллі Тадер...

— Не принижуйся, — повторив товстун, підвищивши голос, і пан ротмістр, не розмахуючись, ткнув його кулаком в лице. Товстун замовк, схопившись за щоку, і з ненавистю подивився на пана ротмістра.

— Дій, кандидате, — повторив пан ротмістр.

Мак повернувся до засуджених і ворухнув автоматом. Засуджені попленталися по стежині. Жінка обернулася і ще раз крикнула:

— Селище Качки, будинок два, Іллі Тадер!

Мак, виставивши перед себе автомат, повільно крокував за ними. Пан ротмістр розчинив дверцята, боком сів за кермо, випростав ноги і сказав:

— Ну от, чверть години почекаємо.

— Так точно, пане ротмістр, — машинально відповів Гай.

Він дивився услід Макові, дивився доти, поки уся група не зникла за рожевим виступом. "На зворотному шляху необхідно буде купити пляшку, — подумав він. — Нехай нап'ється. Кажуть, це допомагає".

— Можеш курити, капрале, — сказав пан ротмістр.

— Дякую, пане ротмістр, я не курю.

Пан ротмістр далеко чвиркнув крізь зуби.

— Не боїшся розчаруватися у своєму приятелі?

— Аж ніяк... — нерішуче сказав Гай. — Хоча, з вашого дозволу, мені дуже шкода, що йому дісталася жінка. Він горець, а в них там...

— Він такий самий горець, як ми з тобою, — сказав пан ротмістр. — І справа тут не в жінках... Утім, подивимося. Чим ви займалися, коли вас викликали?

— Співали хором, пане ротмістр.

— І що ж ви співали?

— Гірські пісні, пане ротмістр. Він знає дуже багато пісень.

Пан ротмістр вийшов з машини і став прогулюватися взад-вперед по стежині. Більше він не розмовляв, а хвилин за десять почав насвистувати "Марш". Гай чекав пострілів, але пострілів не було, і він почав непокоїтися. Втекти від Мака неможливо. Обеззброїти його — ще неможливіше. Але тоді чому він не стріляє? Може, він повів їх далі звичного місця?.. На звичному місці занадто сильно пахне, гробарі закопують неглибоко, а в Мака надто розвинений нюх... Він через саму лише власну гидливість зайвих кілометрів з п'ять пройти здатний...

— Н-ну, так... — сказав пан ротмістр, зупиняючись. — От і все, капрале Гаал. Боюсь, що ми не дочекаємося твого товаришочка. І боюсь, що тебе сьогодні востаннє називають капралом.

Гай із зачудуванням глипнув на нього. Пан ротмістр ошкірявся.

— Ну, чого дивишся? Чого ти витріщився, як свиня на шинку? Твій приятель накивав п'ятами, дезертирував, він боягуз і зрадник! Зрозуміло, рядовий Гаале?

Гай був приголомшений. І не стільки словами пана ротмістра, скільки його тоном. Пан ротмістр був у захваті. Пан ротмістр торжествував. У пана ротмістра був такий вигляд, ніби він виграв великий заклад. Гай машинально зиркнув у глиб кар'єру і раптом угледів Мака. Мак повертався сам, автомат він ніс у руці за ремінь.

— Масаракш! — прохрипів пан ротмістр.

Він також побачив Мака і отетерів.

Більше вони не розмовляли, вони тільки дивилися, як Мак неквапливо наближається до них, легко ступаючи по кам'яних кришках, дивилися на його спокійне добре обличчя з дивними очима, і в голові у Гая панувало сум'яття: пострілів усе-таки не було... Невже він задушив їх... чи забив прикладом... він, Мак, жінку? Та ні, пусте... Але ж пострілів таки не було...

За п'ять кроків від них Мак зупинився і, дивлячись панові ротмістру в обличчя, кинув автомат йому під ноги.

— Прощавайте, пане ротмістр, — сказав він. — Тих нещасних я відпустив і тепер хочу піти сам. Ось ваша зброя, ось одежа... — Він повернувся до Гая і, розстібуючи пасок, сказав йому: — Гаю, це нечиста справа. Вони нас обдурили, Гаю...

Він стягнув з себе чоботи і комбінезон, скрутив все у вузол і залишився таким, яким Гай побачив його вперше на південному кордоні — майже голим, у самих лише сріблястих трусах і тепер навіть без взуття. Він підійшов до машини і поклав вузол на радіатор. Гай вжахнувся. Він глянув на пана ротмістра і вжахнувся ще більше.

— Пане ротмістр! — заволав він. — Не треба! Він збожеволів! Він знову...

— Кандидате Сим! — каркнув пан ротмістр, тримаючи руку на кобурі. — Негайно сідайте в машину! Ви заарештовані.

— Ні, — сказав Мак. — Це вам лише здається. Я вільний. Я прийшов за Гаєм. Гаю, ходімо! Вони тебе ошукали. Вони — брудні людці. Раніше я сумнівався, тепер я переконаний. Ходімо.

Гай похитав головою. Він хотів щось сказати, щось пояснити, але не було часу і не було слів. Пан ротмістр витягнув пістолет.

— Кандидате Сим! У машину! — каркнув він.

— Ти йдеш? — спитав Мак.

Гай знову похитав головою. Він дивився на пістолет у руці пана ротмістра, і думав тільки про одне, і знав тільки одне: Мака зараз уб'ють. І він не розумів, що потрібно чинити.

— Гаразд, — сказав Мак. — Я тебе знайду. Я про все дізнаюсь і знайду тебе. Тобі тут не місце... Поцілуй Раду.

Він повернувся і рушив, так само легко ступаючи по кам'яних кришках босими ногами, як і в чоботах, а Гай, тіпаючись мов у лихоманці, німо дивився на його широку трикутну спину і чекав пострілу і чорної дірки під лівою лопаткою.

— Кандидате Сим, — сказав пан ротмістр, не підвищуючи голосу. — Наказую повернутися. Буду стріляти.

Мак зупинився і знову обернувся до нього.

— Стріляти? — сказав він. — У мене? За що? Втім, це не має значення... Дайте сюди пістолет.

Пан ротмістр, тримаючи пістолет біля стегна,, навів дуло на Мака.

— Я рахую до трьох, — сказав він. — Сідай у машину, кандидате. Раз!

— Ану, дайте сюди пістолет, — сказав Мак, простягаючи руку і прямуючи до пана ротмістра.

— Два! — сказав пан ротмістр.

— Не треба! — крикнув Гай.

Пан ротмістр вистрілив. Мак був уже близько. Гай бачив, як куля влучила йому в плече і як він сахнувся, ніби налетів на перепону.

— Дурень! — сказав Мак. — Дайте сюди зброю, злобливий дурню!

Він не зупинився, він і далі йшов на пана ротмістра, простягнув руку за зброєю, і з дірки у плечі зненацька цівкою вихлюпнула кров. А пан ротмістр з дивним, скрипучим звуком позадкував і дуже швидко вистрілив тричі підряд просто у широкі коричневі груди. Мака відкинуло, він упав на спину, миттю підхопився, знову впав, трохи піднявся, і пан ротмістр, присівши від напруження, випустив у нього ще три кулі. Мак перевалився на живіт і застиг.

У Гая все попливло перед очима, і він опустився на підніжок машини. Ноги його не тримали. У вухах його усе ще лунав огидний густий хрускіт, з яким кулі впиналися у тіло цієї дивної і безмежно любої людини. Відтак він отямився, проте ще якийсь час сидів, не ризикуючи звестися на ноги.

Коричневе тіло Мака лежало поміж біло-рожевого каміння і саме було нерухоме, як камінь. Пан ротмістр стояв на попередньому місці і, тримаючи пістолет напоготові, курив, жадібно затягуючись. На Гая він

не дивився. Потім він докурив до краю, до самих губів, обпікся, відкинув недокурок і зробив два кроки у бік забитого. Але вже другий крок був дуже короткий. Пан ротмістр Чачу так і не відважився підійти впритул. Він зробив контрольний постріл з десяти кроків, але схибив. Гай бачив, як кам'яний порох приснув поруч із головою Мака.

— Масаракш, — просичав пан ротмістр і заходився засовувати пістолет у кобуру.

Він засовував довго, ніяк не міг застебнути кобуру, а потім підійшов до Гая, узяв його скаліченою рукою за мундир на грудях, рвучко підняв і, шумно дихаючи в обличчя, проказав, розтягуючи слова, наче п'яний:

— Гаразд. Ти залишаєшся капралом. Але в Легіоні тобі робити нічого... Напишеш рапорт про переведення в армію. Залазь у машину.

Частина третя

ТЕРОРИСТ

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Супроводжуючий неголосно сказав: "Чекайте тут", — і пішов — сховався поміж кущів та за деревами. Максим сів на пеньок посередині галявинки, засунув руки глибоко в кишені брезентових штанів і став чекати. Ліс був старий, занедбаний, підлісок душив його, від старезних зморшкуватих стовбурів тхнуло спорохнявілою гнилизною. Було сиро. Максим щулився, він відчував нудоту, хотілося посидіти на осонні, погріти плече.

У кущах неподалік хтось був, але Максим не звертав уваги — за ним стежили від самого селища, і він нічого не мав проти. Дивно було б, якби вони повірили йому відразу.

Збоку на галявину вийшло дівчатко у завеликій залатаній кофтині і з кошиком на руці. Воно втупилося у Максима і так, не відводячи від нього допитливих оченят, пройшло мимо, зашпортуючись і плутаючись в траві. Якесь звірятко, схоже на вивірку, майнуло серед кущів, збігло на дерево, глянуло вниз, наполохалося і щезло. Було тихо, тільки десь віддалеки стукотіла нерівним стукотом машина — різала тростину на озері.

Людина у кущах не покидала свого місця — свердлила спину лихим поглядом. Це було неприємно, але треба звикати. Відтепер завжди буде так. Населений острів повстав проти нього, стріляв у нього, стежив за ним, не вірив йому. Максим задрімав. Останнім часом він часто дрімав у найнеслушніші моменти. Засинав, прокидався, знову засинав. Він не пробував з цим боротися: так хотів організм, а йому видніше. Це минеться, тільки не треба опиратися.

Зашурхотіли кроки, і супроводжуючий сказав: "Ідіть за мною". Максим підвівся, не виймаючи рук із кишень, і рушив за ним, дивлячись на його ноги в м'яких мокрих чоботах. Вони заглибилися в ліс і почали ходити, виписуючи кола та складні петлі, поступово наближаючись до якогось житла, до якого від галявинки було зовсім близько. Потім супроводжуючий вирішив, що він достатньо заплутав Максима, і подерся навпростець крізь буревій, до того ж, як людина міська, здіймав забагато шуму і тріскотняви, аж Максим перестав чути кроки людини, що скрадалася слідом.

Коли буревій скінчився, Максим завважив за деревами галявку та перехняблений рублений дім з позабиваними вікнами. Галявка поросла високою травою, однак Максим бачив, що тут ходили — зовсім недавно і давно. Ходили обачно, намагаючись щоразу підійти до будинку іншим шляхом. Супроводжуючий розчинив скрипливі двері, і вони зайшли до темних затхлих сіней. Людина, яка йшла слідом, залишилася іззовні. Супроводжуючий відкинув ляду і сказав: "Ходіть сюди, обережніше..." Він погано бачив у темряві. Максим спустився по дерев'яній драбині.

У льоху було тепло, сухо, тут були люди; вони сиділи кругом дерев'яного столу і кумедно витріщалися, намагаючись роздивитися Максима. Пахло щойно погашеною свічкою. Мабуть, вони не хотіли, щоб Максим бачив їхні обличчя. Максим упізнав лише двох: Орді, дочку старої Іллі Тадер, і тлустого Мемо Грамену, який сидів біля самої драбини з кулеметом на колінах. Нагорі важко загриміла ляда і хтось сказав:

— Хто ви такий? Розкажіть про себе.

— Можна сісти? — спитав Максим.

— Так, звісно. Ідіть сюди, на мій голос. Наштовхнетесь на лавицю.

Максим сів за стіл і обвів очима сусідів. За столом, крім нього, було четверо. У темряві вони видавалися сірими і пласкими, як на старовинній фотокартці. Праворуч сиділа Орді, а говорив дебелий широкоплечий чолов'яга, котрий сидів навпроти. Він був неприємно схожий на ротмістра Чячу.

— Розповідайте, — повторив він.

Максим зітхнув. Йому дуже не хотілося починати знайомство з брехні, однак робити було нічого.

— Свого минулого я не знаю, — сказав він. — Кажуть, я — горець. Можливо. Не пам'ятаю... Звати мене Максимом, прізвище Каммерер. У Легіоні мене звали Мак Сим. Пам'ятаю себе з тої миті, коли мене затримали в лісі біля Блакитної Змії...

З брехнею було покінчено, і далі справа посувалася легше. Він розповідав, намагаючись бути стислим і водночас не випустити те, що здавалось йому важливим.

— ...Я відвів їх якомога далі у глиб кар'єру, наказав їм втікати, а сам неквапом повернувся. Тоді ротмістр розстріляв мене. Вночі я прийшов до тями, вибрався з кар'єру і невдовзі набрів на пасовисько. Вдень я ховався в кущах і спав, а вночі підкрадався до корів і пив молоко. За кілька днів мені покращало. Я взяв у пастухів якесь ганчір'я, дістався до селища Качки і розшукав там Іллі Тадер. Все інше вам відомо.

Впродовж якогось часу всі мовчали. Потім чоловік сільського виду, з довгим волоссям до плечей, сказав:

— Не розумію, як це він не пам'ятає попереднього життя. Як на мене, так не буває. Нехай ось Лікар скаже.

— Буває, — скупо мовив Лікар. Він був худокостий, заморений і вертів у руках люльку. Схоже, йому дуже хотілося курити.

— Чому ви не втекли разом із засудженими? — спитав широкоплечий.

— Там залишався Гай, — сказав Максим. — Я мав надію, що Гай піде зі мною... — Він замовк, пригадуючи бліде, розгублене обличчя Гая, і страшні очі ротмістра, і гарячі поштовхи в груди і в живіт, і відчуття безсилля й образи. — Це, звісно, було глупство, — сказав він. — Але тоді я цього не розумів.

— Ви брали участь в операціях? — спитав позаду тлустий Мемо.

— Я вже розповідав.

— Повторіть!

— Я брав участь в одній операції, коли були схоялені Кетшеф, Орді, ви і ще двоє, вони не назвали себе. В одного з них була штучна рука.

— Як же ви поясните таку квапливість вашого ротмістра? Адже для того, щоб кандидат дістав право на випробування кров'ю, він мусить спершу взяти участь щонайменше у трьох операціях.

— Не знаю. Я знаю тільки, що він мені не довіряв. Я сам не розумію, чому він послав мене розстрілювати...

— А чому він, власне, стріляв у вас?

— По-моєму, він злякався. Я хотів одібрати в нього пістолет...

— Не розумію, — сказав чоловік з довгим волоссям. — Ну, не довіряв він вам. Ну, для перевірки послав страчувати...

— Зачекайте, Лісник, — сказав Мемо. — Це все балачки, пусті слова. Лікарю, на вашому місці я оглянув би його. Щось я не дуже вірю в цю історію з ротмістром.

— Я не можу робити огляд у темряві, — роздратовано сказав Лікар.

— А ви запаліть світло, — порадив Максим. — Однаково я вас бачу.

Запало мовчання.

— Як це бачите? — спитав широкоплечий. Максим стенув плечима.

— Бачу, — сказав він.

— Що за нісенітниця, — сказав Мемо. — Ну, що я зараз роблю, якщо ви бачите?

Максим озирнувся.

— Ви наставили на мене — тобто це вам здасться, що на мене, а насправді на Лікаря — ручного кулемета. Ви — Мемо Грамену, я вас знаю. На правій щоці у вас подряпина, раніше її не було.

— Нокталопія, — пробурчав Лікар. — Давайте запалювати світло. Безглуздя. Він нас бачить, а ми його не бачимо. — Він намацав перед собою сірники і став черкати одного за одним. Вони ламалися.

— Авжеж, — сказав Мемо. — Звісно, безглуздя. Звідсіля він вийде або нашим, або не вийде.

— Дозвольте-но, — Максим простягнув руку, забрав у Лікаря сірники і запалив свічку.

Всі зажмурилися, затуляючи долонею очі. Лікар негайно запалив.

— Роздягайтесь, — сказав він, потріскуючи люлькою.

Максим стягнув через голову брезентову сорочку. Всі втупилися у його груди. Лікар вибрався з-за столу, підійшов до Максима і заходився вертіти ним в різні боки, обмацуючи міцними холодними пальцями. Було тихо. Нараз довговолосий сказав із якимсь жалем:

— Вродливий хлопчик. Син у мене був... також...

Йому ніхто не відповів; він тяжко підвівся, понишпорив у кутку, насилу підняв і поставив на стіл чималого оплетеного глека. Затим виставив три кухлі.

— Можна буде по черзі, — пояснив він. — Якщо хтось хоче поїсти, то сир знайдеться. І хліб...

— Зачекайте, Ліснику, — роздратовано сказав широкоплечий. — Відсуньте вашого глека, мені нічого не видно... Ну що, Лікарю?

Лікар ще раз пройшовся по Максиму холодними пальцями, огорнувся димом і сів на своє місце.

— Налий-но мені, Ліснику, — сказав він. — Такі обставини потрібно запити... Вдягайтесь, — сказав він Максимові. — І не усміхайтесь, як риба-опудало. У мене є до вас кілька запитань.

Максим вдягнувся. Лікар відсьорбнув з кухля, наморщився і спитав:

— Коли, ви кажете, у вас стріляли?

— Сорок сім днів тому.

— З чого, ви кажете, стріляли?

— З пістолета. З армійського пістолета.

Лікар знову відсьорбнув, знову наморщився і проказав, звертаючись до широкоплечого:

— Я б голову собі дав відрубати, що в цього молодця справді стріляли з армійського пістолета, до того ж з дуже малої відстані, але не сорок сім днів тому, а принаймні сто сорок сім... Де кулі? — спитав він раптом Максима.

— Вони вийшли, і я їх викинув.

— Послухайте, як вас... Маку! Ви брешете! Признайтесь, як вам це зробили?

Мак покусав губу.

— Я кажу правду. Ви просто не знаєте, як у нас швидко загоюються рани. Я не брешу. — Він помовчав. — Утім, мене легко перевірити. Розріжте мені руку. Якщо надріз буде неглибокий, я затягну його за десять — п'ятнадцать хвилин.

— Це правда, — сказала Орді. Вона заговорила вперше за увесь час. — Це я бачила сама. Він чистив картоплю і порізав пальця. За півгодини лишився тільки білий рубець, а наступного дня узагалі вже нічого не було. Я гадаю, він справді горець. Гел розповідав про давню гірську медицину — вони вміють примовляти рани.

— Ах, гірська медицина... — сказав Лікар, знову огортаючись димом. — Ну що ж, припустимо. Щоправда, порізаний палець — це одне, а сім куль впритул — це інше, але припустимо... Те, що рани загоїлися так швидко, не найдивовижніше. Я хотів би, щоб мені пояснили інше. У молодикові сім дірок. І якщо ці дірки були справді зроблені справжніми пістолетними кулями, то принаймні чотири з них — кожна зосібна, зауважте! — були смертельні. Лісник охнув і молитовно склав руки.

— Якого дідька? — сказав широкоплечий.

— Ні вже, ви мені повірте, — сказав Лікар. — Куля в серці, куля в хребті і дві кулі у печінці. Плюс до цього загальна велика втрата крові. Плюс до цього неминучий сепсис. Плюс до цього відсутність хоч би яких там було слідів кваліфікованого лікарського втручання. Масаракш, вистачило б і однієї кулі в серці!

— Що ви на це скажете? — звернувся широкоплечий до Максима.

— Він помиляється, — сказав Максим. — Він усе правильно визначив, але він помиляється. Для нас ці рани не смертельні. От якби ротмістр

влучив мені в голову... проте він не влучив... Розумієте, Лікарю, ви навіть уявити собі не можете, які це життєздатні органи — серце, печінка...

— Диви-но, — сказав Лікар.

— Одне мені зрозуміло, — проказав широкоплечий. — Навряд чи вони направили б до нас таку грубу роботу. Адже їм відомо, що серед нас є лікарі.

Запало тривале мовчання. Максим терпляче ждав. "А я б повірив? — думав він. — Я б, напевне, повірив. Але я, взагалі, здається, занадто легковірний для цього світу. Хоча вже не такий легковірний, як колись. Наприклад, мені не подобається Мемо. Він чогось постійно боїться. Сидить з кулеметом серед своїх і чогось боїться. Дивно. Втім, він, мабуть, боїться мене. Мабуть, він боїться, що я відберу у нього кулемет і знову вивихну йому пальці. Що ж, можливо, він має рацію. Я більше не дозволю в себе стріляти. Це занадто бридко, коли в тебе стріляють..." Він згадав крижану ніч у кар'єрі, мертве мерехтливе небо, холодну липучу калюжу, в якій він лежав. "Ні, досить. З мене досить... Тепер краще я буду стріляти..."

— Я йому вірю, — сказала раптом Орді. — У нього кінці з кінцями не сходяться, але це просто через те, що він — дивна людина. Таку історію неможливо вигадати, це було б занадто безглуздо. Якби я йому не вірила, я б, почувши таку історію, негайно його застрелила. Він же навалює нісенітницю на нісенітницю. Можливо, він божевільний. Це можливо... Але не провокатор... Я за нього, — додала вона після короткого мовчання.

— Гаразд, Птахо, — сказав широкоплечий. — Помовч поки що... Ви проходили комісію у Департаменті громадського здоров'я? — спитав він Максима.

— Так.

— Вас визнали придатним?

— Звісно.

— Без обмежень?

— У картці було написано просто: "Придатний".

— Що ви думаєте про Бойовий Легіон?

— Тепер я думаю, що це безмозка зброя у чиїхось руках. Швидше всього, в руках цих горезвісних Вогненосних Творців. Але я ще багато чого не розумію.

— А що ви думаєте про Вогненосних Творців?

— Я думаю, що це верхівка військової диктатури. У засобах вони неперебірливі, але які у них цілі... — Максим похитав головою.

— Що ви думаєте про виродків?

— Думаю, що термін невдалий. Думаю, що ви — змовники. Цілі ваші також уявляю доволі невиразно. Одначе мені сподобалися люди, яких я бачив сам. Усі вони видалися мені чесними і, як би це сказати... свідомими своїх дій.

— Так, — сказав широкоплечий. — У вас бувають болі?

— У голові? Ні, не буває.

— Навіщо про це запитувати? — сказав Лісник. — Якби були, він би тут не сидів.

— От я й хочу зрозуміти, навіщо він тут сидить, — сказав широкоплечий. — Навіщо ви прийшли до нас? Ви хочете взяти участь у нашій боротьбі?

Максим похитав головою.

— Я б так не сказав. Це була б неправда. Я хочу розібратися. Зараз я швидше з вами, ніж з ними, але і про вас я знаю дуже мало.

Всі перезирнулись.

— У нас так не заведено, серденько, — сказав Лісник. — У нас так: або ти наш, і тоді на тобі зброю і йди воювати. Або ти, значить, не наш, і тоді, вибач, тоді ми тебе... сам розумієш... куди тебе — у голову треба, так?

Знову запанувало мовчання. Лікар важко зітхнув і вибив люльку об лавицю.

— Рідкісний і важкий випадок, — прорік він. — У мене є пропозиція. Нехай він нас попитає... У вас же є запитання, чи не так, Маку?

— Так, я прийшов запитувати, — озвався Максим.

— У нього купа запитань, — підтвердила Орді, усміхаючись. — Він матері жити не давав запитаннями. Та й до мене чіплявся.

— Запитуйте, — сказав широкоплечий. — А ви, Лікарю, відповідайте. А ми послухаємо.

— Хто такі Вогненосні Творці і чого вони прагнуть? — почав Максим.

Усі заворушилися — мабуть, цього запитання не чекали.

— Вогненосні Творці, — сказав Лікар, — це анонімна група найдосвідченіших інтриганів з військових, фінансистів та політиків. У них дві мети: одна — головна, друга — основна. Головна — зберегти владу. Основна — одержати від цієї влади максимум задоволення. Всі вони хабарники, сибарити, садисти, і всі вони владолюбці... Ви задоволені?

— Ні, — сказав Максим. — Все це я й так підозрював... Яка їхня економічна програма? Їхня ідеологія? Їхня база, на кого вони спираються?..

Усі знов перезирнулися. Лісник дивився на Максима з широко відкритим ротом.

— Економічна програма... — сказав Лікар. — Ви занадто багато від нас хочете. Ми не теоретики, ми — практики. Для нас найважливіше те, що вони хочуть нас знищити. Власне кажучи, ми боремося за своє життя... — Він заходився роздратовано набивати люльку.

— Я не хотів нікого образити, — сказав Максим. — Я просто хочу розібратися... — Він би з радістю виклав Лікарю основи теорії історичних послідовностей, проте йому бракувало слів. І без того йому часом доводилося переходити на лінкос. — Гаразд. Але чого хочете ви? До чого ви прагнете, крім збереження життя? І хто ви?

Лікарева люлька шурхотіла й потріскувала, важкий сморід поширювався від неї на весь погріб.

— Дайте-но мені, — сказав раптом Лісник. — Дайте я йому скажу... Мені дайте... Ти, друже любесенький, того... Не знаю, як там у вас в горах, а в нас тут люди полюбляють жити. Як це так — крім, каже, збереження життя? А мені, може, крім цього, нічого й не потрібно!.. Ти що гадаєш — цього мало? Ич, який хоробрий знайшовся! Ти поживи-но в

погребі, коли у тебе дім є, дружина, родина і всі від тебе відсахнулися... Ти це облиш!

— Почекайте, Лісничку, — сказав широкоплечий.

— Ні, це він нехай почекає! Ич, який знайшовся! Економ мію йому подавай, базу якусь...

— Зажди, дядьку, — сказав Лікар. — Не гнівайся. Бачиш, людина нічого не тямить... Річ у тім, — сказав він Максимові, — що наш рух різнорідний. Якоїсь єдиної політичної програми у нас немає і, зрештою, бути не може: всі ми вбиваємо, тому що вбивають нас. Це треба зрозуміти. Ви це зрозумійте. Усі ми смертники, шансів вижити у нас не багато. І всю політику у нас затуляє, по суті, біологія. Вижити — ось головне. Тут уже не до бази. Отож якщо ви з'явилися з якою-небудь соціальною програмою, нічого у вас не вийде.

— У чому ж річ? — спитав Максим.

— Нас вважають виродками. Звідкіля це пішло, тепер і не згадаєш. Але зараз Вогненосним Творцям вигідно нас цькувати: це відволікає народ од внутрішніх проблем, від корупції фінансистів, які гребуть гроші на військових замовленнях та на будівництві башт.

— Це вже щось, — сказав Максим. — Отже, в основі всього усе ж таки гроші. Отже, Творці служать грошам. Кого вони ще прикривають?

— Творці нікому не служать. Вони самі — гроші. Вони — все. І вони, між іншим, ніщо, бо вони анонімні і повсякчас жеруть один одного... Йому б з Вепром погомоніти, — сказав Лікар широкоплечому. — Вони б знайшли спільну мову.

— Гаразд, про Творців я поговорю з Вепром. А зараз...

— З Вепром ви вже не поговорите, — сказав Мемо зі злістю. — Вепра розстріляли.

— Це однорукий, — пояснила Орді. — До речі, ви ж мусите знати...

— Я знаю, — сказав Максим. — Але його не розстріляли. Його заслали на виховання.

— Не може бути, — сказав широкоплечий. — Вепра? Заслали?

— Так, — сказав Максим. — Гела Кетшефа присудили до смертної кари, Вепра — до заслання, а ще одного, який не назвав свого імені, забрав до себе цивільний. Очевидно, у контррозвідку.

І знову всі замовкли. Лікар відсьорбнув з кухля. Широкоплечий сидів, зіпершись головою на руки. Лісник тужливо покректував і жалісно дивився на Орді. Орді, зціпивши зуби, дивилася в стіл. Це було горе, і Максим шкодував, що заговорив на цю тему. Це було справжнє горе, і тільки Мемо у кутку не стільки тужив, скільки боявся... "Таким не можна доручати кулемет, — мимохіть подумав Максим. — Він нас тут усіх перестріляє".

— Ну гаразд, — сказав широкоплечий. — У вас є ще запитання?

— У мене багато запитань, — повагом сказав Максим. — Але я боюсь, що усі вони тою чи іншою мірою нетактовні.

— Що ж, давайте нетактовні...

— Добре, останнє запитання. До чого тут башти ПБЗ? Чому вони вам заважають?

Усі неприємно розсміялися.

— Ото вже дурень, — сказав Лісник. — А туди ж — базу йому подавай...

— Це не ПБЗ, — сказав Лікар. — Це наше прокляття. Вони винайшли випромінювання, за допомогою якого створили поняття про виродка. Більшість людей — от і ви, наприклад, — не помічають цього випромінювання, буцімто його й немає. А нещасна меншість через якісь особливості свого організму відчуває при опроміненні пекельні болі. Деякі з нас — таких одиниці — можуть терпіти цей біль, інші не витримують, кричать, треті непритомніють, а четверті взагалі божеволіють і вмирають... Так от, башти — це випромінювачі. Вони вмикаються двічі на добу по всій країні, і нас виловлюють, поки ми валяємося безпорадні від болю. Плюс ще установки локальної дії на патрульних авто... плюс самохідні випромінювачі... плюс нерегулярні променеві удари по ночах... Нам ніде сховатися, екранів не існує, ми божеволіємо, стріляємося, робимо дурниці у відчаї, вимираємо...

Лікар замовк, вхопив кухоль і одним духом вихилив його. Потім він заповзявся розпалювати свою люльку, лице у нього посіпувалося.

— Та-ак, жили — не журились, — тужливо сказав Лісник. — Гади, — додав він після нетривалого мовчання.

— Йому це безглуздо розповідати, — сказав зненацька Мемо. — Він же не знає, що це таке. Він уявлення не має, що це означає— ждати щодня чергового сеансу...

— Гаразд, — сказав широкоплечий. — Не має уявлення, отже, і говорити ні про що. Птаха висловилася за нього. Хто ще — "за" і "проти"?

Лісник відкрив було рот, але Орді випередила його:

— Я хочу пояснити, чому я "за". По-перше, я йому вірю. Це я вже говорила, і це, мабуть, не так важливо, це стосується лише мене. Проте ця людина має здібності, які можуть бути корисними всім. Він уміє загоювати не тільки свої, а й чужі рани... Набагато краще, ніж ви, Лікарю, пробачте на слові...

— Ет, який з мене лікар, — сказав Лікар. — Я так, судова медицина...

— Однак це ще не все, — вела далі Орді. — Він уміє тамувати біль.

— Як це? — спитав Лісник.

— Я не знаю, як він це робить. Він масажує скроні, шепче щось, і біль вщухає. Мене двічі скручувало у матері, і обидва рази він мені допоміг. Першого разу не дуже, але все-таки я не знепритомніла, як бувало завжди. А другого разу зовсім не боліло...

І вмить усе перемінилося. Щойно вони були суддями, щойно вони вирішували, як їм здавалося, питання його життя і смерті, а тепер судді зникли, і залишилися змучені, приречені люди, які раптом відчули надію. Вони дивилися на нього, ніби чекали, що він от зараз негайно звільнить їх від змори, що гнітила їх щохвилинно, щодня і щоночі багато років поспіль... "Ну що ж, — подумав Максим, — тут я принаймні буду потрібний не для того, щоб убивати, а для того, щоб лікувати". Однак чомусь ця думка не принесла йому ніякої втіхи. "Башти, — думав він. — Яка гидота... Це ж треба придумати. Потрібно бути садистом, щоб це придумати..."

— Ви справді це вмієте? — спитав Лікар.

— Що?

— Гамувати біль...

— Гамувати біль... Так.

— Як?

— Я не можу вам пояснити. Мені бракує слів, а вам бракує знань... Я не розумію: невже у вас немає ліків, яких-небудь болезахисних препаратів?

— Від цього не допомагають жодні ліки... Хіба що у смертельній дозі.

— Послухайте, — сказав Максим. — Я, звісно, готовий гамувати біль... Я постараюсь... Але ж це не вихід! Треба шукати який-небудь масовий засіб... У вас є хіміки?

— У нас все є, — сказав широкоплечий, — але це завдання не вирішується, Маку. Якби воно вирішувалося, державний прокурор не страждав би від болю, як і ми. Хто-хто, а він роздобув би ліки. А зараз він перед кожним регулярним сеансом напивається до чортиків і париться у гарячій ванні.

— Державний прокурор — виродок? — спитав Максим спантеличено.

— Подейкують, — сказав широкоплечий сухо. — Одначе ми відволіклися. Птахо, ти скінчила? Хто бажає ще?

— Зачекай, Генерале, — сказав Лісник. — Що ж це виходить? Це ж виходить, що він наш благодійник? Ти і мені можеш погамувати біль?.. Таж цій людині ціни немає, я її з погреба не випущу! У мене ж, вибачаюсь, такі болі, що терпіти несила... А може, він і порошки придумає? Адже придумаєш, га?.. Ні, панове, товариші, таку людину слід оберігати...

— Тобто ти "за", — сказав Генерал.

— Тобто я настільки "за", що в разі хто його зачепить...

— Зрозуміло. Ви, Лікарю?

— Я був би "за" і без цього, — пробурчав Лікар, попихкуючи люлькою. — У мене таке ж враження, як і в Птахи. Поки що він не наш, але він стане нашим, інакше бути не може. їм він принаймні аж ніяк не підходить. Занадто розумний.

— Добре, — сказав Генерал. — Ви, Копито?

— Я "за", — сказав Мемо. — Корисна людина.

— Ну що ж, — сказав Генерал. — Я також "за". Дуже радий за вас, Маку. Ви симпатичний хлопець, і мені було б шкода убивати вас... — Він глянув на годинник. — Нумо поїмо, — сказав він. — Скоро сеанс, і Мак продемонструє нам своє мистецтво. Налийте йому пива, Лісникy, і викладайте на стіл ваш хвалений сир. Копито, йдіть і підмініть Зеленого — він не їв од самого ранку.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Останню нараду перед операцією Генерал скликав у палаці Двоголового Коня. Це були порослі плющем і травою руїни заміського музею, зруйнованого в роки війни, — місце відлюдне, дике, городяни не відвідували його через близькість малярійного болота, а в місцевого населення воно користувалося недоброю славою як притулисько злодіїв і бандитів. Максим прийшов пішки разом з Орді. Зелений приїхав на мотоциклі й привіз Лісника. Генерал і Мемо-Копито вже очікували на них у старій каналізаційній трубі, що виходила прямо на болото. Генерал курив, а набурмосений Мемо розлючено відмахувався од комарів запашистою паличкою.

— Привіз? — спитав він Лісника.

— Обов'язково, — сказав Лісник і витягнув з кишені тубу з репелентом.

Всі намастилися, і Генерал відкрив нараду.

Мемо розстелив схему і знову повторив перебіг операції. Усе це було вже відомо напам'ять. О першій годині ночі група підповзає з чотирьох боків до дротяного загородження і закладає видовжені заряди. Лісник і Мемо діють власними силами — відповідно з півночі та з заходу. Генерал у парі з Орді — зі сходу. Максим у парі з Зеленим — з півдня. Вибухи здійснюються одночасно рівно о першій годині ночі, й відразу Генерал, Зелений, Мемо і Лісник кидаються у проходи, маючи завдання добігти до капоніра і закидати його гранатами. Як тільки вогонь з капоніра припиниться або ослабне, Максим і Орді з магнітними мінами підбігають до башти і готують вибух, попередньо вкинувши у капонір ще по дві гранати для певності. Відтак вони вмикають запали, забирають поранених — тільки поранених! — і пробираються на схід через ліс до путівця, де біля межового знака ждатиме Малюк з мотоциклом. Важкопоранені вантажаться в мотоцикл, легкопоранені і здорові рухаються пішки. Місце збору — будиночок лісника. Ждати на місці збору не більше двох годин, після цього зникати звичним порядком. Запитання є? Ні? Все.

Генерал викинув недокурок, поліз за пазуху і видобув пляшечку з жовтими пігулками.

— Увага, — сказав він. — За рішенням штабу план операції трохи міняється. Початок операції переноситься на двадцать другу нуль-нуль...

— Масаракш! — сказав Мемо. — Ото ще новина!

— Не перебивайте, — сказав Генерал. — Рівно о двадцять другій нуль-нуль починається вечірній сеанс. За кілька секунд до нього кожен з

нас прийме по дві таких пігулки. Далі все за старим планом з одним винятком: Птаха наступає як гранатометник разом зі мною. Усі міни будуть у Мака, башту підриває він сам.

— Це ж як? — задумливо сказав Лісник, роздивляючись схему. — Цього я ніяк не розумію. Двадцять друга година — це ж вечірній сеанс... Я ж, вибачаюсь, як ляжу, так і не підведусь, крижем лежатиму... Мене, вибачаюсь, кілком не піднімеш...

— Одну хвилину, — сказав Генерал. — Ще раз повторюю: за десять секунд двадцять друга усі приймуть оцей болезаспокоювач. Розумієте, Лісникуу? Болезаспокоювач приймете. Отже, на двадцять другу годину...

— Я ці пігулки знаю, — сказав Лісник. — Дві хвилинки полегшення, а затим знов у вузол зав'яжешся... Знаємо, пробували.

— Це нові пігулки, — терпляче сказав Генерал. — Вони діють близько п'яти хвилин. Добігти до капоніра і швиргонути гранати ми встигнемо, а решту зробить Мак.

Залягло мовчання. Вони думали. Не вельми кмітливий Лісник натужно длубався у волоссі, закусивши губу. Видно було, як ідея повільно доходить до нього; він часто закліпав, дав спокій чуприні, обвів усіх проясненим поглядом і, пожвавішавши, ляснув себе по колінах. Чудовий дядько, добра душа, з ніг до голови відбатожений життям, яке він так і не спромігся збагнути. Нічого йому не потрібно було, і нічого він не хотів, опріч єдиного: повернутися до родини і жити у спокої. Війну всю перебув він в окопах і дужче атомних снарядів боявся свого капрала, такого ж селюка, проте хитрого і більшого негідника. У Максима він закохався, поки віку вдячний буде, що загоїв йому Максим стару норицю на гомілці, і відтоді повірив, що поки Максим тут, нічого лихого з ними скоїтися не може. Максим увесь цей місяць ночував у нього в погребі, і щоразу, коли вони ладналися спати, Лісник розповідав Максимові казку, одну й ту саму, але з різним закінченням: "А от жила

на болоті жаба, велика була дурепа, просто навіть ніхто не вірив, і от занадилася вона, дурепа..." Ніяк не міг Максим уявити його в кривавім бою, хоча говорили йому, що Лісник — вояк мисливий і нещадний.

— Новий план дає такі переваги, — говорив Генерал. — По-перше, нас о цій порі не ждуть. Перевага раптовості. По-друге, попередній план розроблений уже давно, й існує доволі велика небезпека, що ворогові він відомий. Тепер ми ворога випереджаємо. Ймовірність успіху збільшується...

Зелений повсякчас схвально покивував. Хиже обличчя його випромінювало зловтішну насолоду, спритні довгі пальці стискалися й розпрямлялися. Він любив усякі несподіванки — дуже ризикованою був людиною. Минуле його темне. Він був злодій і аферист, злодіями вихований, злодіями вигодуваний, злодіями стовчений; сидів у тюрмі, втік — зухвало, несподівано, як робив усе, — спробував повернутися до своїх колишніх спільників, але часи змінилися, дружки не потерпіли виродка, намагалися його видати, та він одбився і знову втік, переховувався по селах, поки не трапився покійному Гелу Кетшефу. Зелений був розумака, фантазер, землю вважав пласкою, небо — твердим, і саме через своє неуцтво, підживлюване бурхливою фантазією, був єдиною людиною на населеному острові, котра, здається, підозрювала у Максимові не горця якогось ("Бачив я цих горців, у всіх подобах бачив"), не чудернацьку гру природи ("Ми від природи усі скрізь однакові, що в тюрмі, що на волі"), а справдешнього прибульця з неможливих місць, скажімо, з-за небесної твердіні. Відверто про це він Максимові ніколи не говорив, проте натяки робив і ставився до нього з поштивістю, що переходила в підлабузництво. "Ти у нас головним станеш, — виголошував частенько. — Отоді вже я під тобою розійдусь..." Як і куди він збирався розходитися, було незрозуміло, та одне було безсумнівно: дуже полюбляв Зелений ризиковані справи і терпіти не міг ніякої роботи. І ще не подобалася Максимові в ньому дика його і первісна жорстокість. Це була та сама плямиста мавпа, тільки приручена, намуштрована на панцирних вовків.

— Мені це не подобається, — сказав Мемо похмуро. — Це авантюра. Без підготовки, без перевірки... Ні, мені це не подобається.

Йому ніколи ніщо не подобалося, цьому Мемо Грамену, на прізвисько Копито Смерті. Його ніколи ніщо не задовольняло, і він завжди чогось боявся. Минуле його приховувалося, бо в підпіллі він попервах обіймав доволі високу посаду. Потім він одного разу потрапив до лабет жандармерії і вцілів лише дивом — покаліченого тортурами, його витягли сусіди по камері, які улаштували втечу. Після цього, за законами підпілля, його вивели з штабу, хоча він і не викликав жодних підозр. Він був призначений помічником до Гела Кетшефа, двічі брав участь у нападах на башти, особисто знищив кілька патрульних машин, вистежив і власноруч застрелив командира однієї з бригад Легіону, був знаний як людина фанатичної сміливості й чудовий кулеметник. Його вже збиралися зробити керівником групи у якомусь містечку на південному заході, аж тут група Гела попалася. Підозр Копито так само не викликав, його навіть призначили керівником нової групи, але він, напевне, повсякчас відчував на собі косі погляди, яких не було, та які цілком могли бути: у підпіллі не полюбляли людей, яким аж занадто щастить. Він був мовчакуватий, прискіпливий, добре знав науку конспірації і вимагав безумовного виконання усіх її правил, аж до найдріб'язковіших. На загальні теми ніколи ні з ким не говорив, опікувався тільки справами групи і досяг того, що група мала все: і зброю, і харчі, і гроші, і гарну мережу явок, і навіть мотоцикл. Максима він недолюблював. Це відчувалося, і Максим не знав чому, а запитувати йому не хотілося: Мемо був не з тих людей, з ким приємно бувати щирим. Можливо, уся річ була в тім, що Максим єдиний відчував його одвічний страх — решті й на думку не спадало, що похмурий Копито Смерті, один із зачинателів підпілля, терорист до самих кісток, людина, котра запросто розмовляє з будь-яким представником штабу, може чогось там боятися.

— Мені невтямки міркування штабу, — вів далі Мемо, з огидою розмазуючи по шиї нову порцію репеленту. — Я знаю цей план сто років. Сто разів його хотіли випробувати і сто разів відмовлялися, тому що це

майже неминуча загибель. Поки немає випромінювання, ми ще маємо шанс у випадку невдачі хоча б накивати п'ятами і спробувати вдарити знову в іншому місці. Тут — перша ж невдача, і всі ми загинули. Дивно, що у штабі не розуміють таких елементарних речей.

— Ти не зовсім правий, Копито, — заперечила Орді. — Тепер у нас є Мак. Коли що-небудь і не вийде, він зуміє нас порятувати і, можливо, навіть зуміє висадити в повітря башту.

Вона ліниво курила, дивлячись удалину на болото, суха, спокійна, байдужа до всього і на все готова. Вона викликала у людей лякливість, тому що бачила в них лише більшою чи меншою мірою придатні механізми для знищення. Вона уся була мов на долоні — ані в минулому її, ні в теперішньому, ні в майбутньому не було темних і невиразних плям. Походила вона з інтелігентної родини, батько загинув на війні, мати й досі вчителювала у селищі Качки, і сама Орді працювала вчителькою доти, поки її не витурили з школи як виродка. Вона переховувалася, пробувала втекти у Хонті, зустріла за кордоном Гела,і він зробив її терористкою. Спершу вона працювала виключно з ідейних міркувань — боролася за справедливе суспільство, де кожен має право думати і діяти так, як хоче і може, але сім років тому жандармерія натрапила на її слід і забрала її дитину заложницею, аби примусити її виказати себе і чоловіка. Штаб не дозволив їй видати себе, вона забагато знала; про дитину вона відтоді нічого не чула, вважала її мертвою, хоча у глибині душі не вірила в це, і ось уже сім років нею рухала передовсім ненависть. Перше ненависть, а вже потім доволі потьмяніла мрія про справедливе суспільство. Втрату чоловіка вона пережила на диво спокійно, хоча дуже кохала його. Мабуть, вона просто задовго до арешту привчила себе до думки, що ні за що у світі не варто триматися занадто міцно. Тепер вона була, як Гел на суді, — живим мертвяком, тільки дуже небезпечним мертвяком.

— Мак — новачок, — похмуро сказав Мемо. — Хто ручиться, що він не розгубиться, коли залишиться сам? Смішно на це розраховувати.

Смішно відкидати старий, добре розрахований план через те, що у нас є новачок Мак. Я сказав і повторюю: це авантюра.

— Та облиш ти, начальнику, — сказав Зелений. — Така у нас робота. Як на мене, що старий план, що новий план — все авантюра. А як же інакше? Без ризику не можна, а з цими пігулками ризик менший. Вони ж там, під баштою, почманіють, коли ми о десятій годині на них наскочимо. Вони там уже певно о десятій шнапс п'ють і пісні горлають, а тут ми наскочимо, а в них, може, й автомати не заряджені,і самі вони п'яні лежать... Ні, мені подобається. Чи не так, Маку?

— Я, це саме, також... — сказав Лісник. — Я міркую як? Коли такий план навіть мені в дивину, то вже легіонерам цим і поготів. Правильно Зелений каже: почманіють вони... Знову ж таки зайвих п'ять хвилин не помучаємося, а там, дивись, Мак башту завалить, і зовсім буде добре. Але ж і справді як добре! — сказав він зненацька, ніби осяяний новою ідеєю. — Адже ніхто до нас башт не валив, тільки похвалялися, а ми перші будемо... І знову ж, поки вони цю башту відбудують, це скільки часу збіжить! Бодай місяць по-людськи поживемо... без цих нападів гадських...

— Боюсь, що ви мене не зрозуміли, Копито, — сказав Генерал. — У плані нічого не міняється, ми лише нападаємо раптово, підсилюємо атаку за рахунок Птахи і дещо змінюємо порядок відступу.

— А якщо ти турбуєшся, що Макові всіх нас не порятувати, — так само ліниво мовила Орді, дивлячись на болото, — то ти не забувай, що тарганити йому доведеться одного, щонайбільше двох, а він хлопчина дужий.

— Так, — сказав Генерал, дивлячись на неї. — Це правда...

Генерал був закоханий в Орді. Ніхто, крім Максима, цього не помічав, але Максим знав, що це кохання давнє, безнадійне, зародилося

воно ще за Гел а, а нині стало ще безнадійнішим, якщо це можливо. Генерал був не генерал. До війни він був робітником на конвейєрі, затим потрапив до школи субалтерн-офіцерів, воював у піхоті, закінчив війну ротмістром. Він добре знав ротмістра Чачу, мав з ним рахунки (були якісь заворушення в якомусь полку одразу по війні) і давно й надаремно полював за ним. Він був працівником штабу підпілля, проте часто брав участь у практичних операціях, був гарним вояком, тямущим командиром. Працювати у підпіллі йому подобалося, але що буде після перемоги, він уявляв собі погано. Втім, у перемогу він і не вірив. Природжений вояк, він легко пристосовувався до будь-яких умов і ніколи не загадував далі, ніж на десять-двадцять днів наперед. Своїх ідей у нього не було, дечого він нахапався від однорукого, дещо перейняв у Кетшефа, дещо йому навіяли у штабі, та головним у його свідомості залишалося те, що утовкмачили йому в школі субалтерн-офіцерів. Отож, теоретизуючи, він виказував дивну суміш поглядів: владу багатіїв необхідно повалити (це од Вепра, який, за уявленнями Максима, був чимсь на зразок соціаліста або комуніста), на чолі держави належить поставити інженерів і техніків (це від Кетшефа), міста знести до пня, а самим жити у поєднанні з природою (якийсь штабний мислитель-буколіст), і всього цього можна досягти тільки безсуперечним підляганням наказові вищих командирів, і поменше базікання на абстрактні теми. Двічі Максим з ним зчепився. Годі було втямити, навіщо руйнувати башти, втрачати на цьому сміливих товаришів, час, кошти, зброю — за десять-двадцять днів башту однаково відбудують, і все повернеться на круги своя, з тією лише відмінністю, що населення довколишніх сіл на власні очі переконається, якими мерзенними гаспидами є ці виродки. Генерал так і не зумів до пуття пояснити Максимові, в чому сенс диверсійної діяльності. Чи то він щось приховував, чи то сам не розумів, навіщо це потрібно, але щоразу він торочив одне й те саме: накази не обговорюються, кожен напад на башту — удар по ворогові, не можна стримувати людей від активної діяльності, інакше ненависть сквасніє в них і життя втратить будь-який сенс... "Потрібно шукати центр! — наполягав Максим. — Потрібно бити зразу по центру, всіма силами зразу! Що за голови у вашому штабі, якщо не розуміють такої простої речі?" — "Штаб знає, що робить, — ваговито

відказував Генерал, задираючи підборіддя і високо підсмикуючи брови. — Дисципліна в нашому становищі — передовсім, і давай-но без селянської вольниці, Маку, усьому свій час, матимеш і центр, якщо доживеш..." Втім, він ставився до Максима з повагою і охоче вдавався до його послуг, коли променеві удари застигали його у погребі Лісника...

— Все одно я проти, — затято сказав Мемо. — А якщо нас покладуть вогнем? А якщо ми не встигнемо за п'ять хвилин, а знадобиться нам шість? Божевільний план. І завжди він був божевільним.

— Видовжені заряди ми застосовуємо вперше, — сказав Генерал, із зусиллям одриваючи погляд від Орді. — Але якщо брати попередні способи прориву через дротяне загородження, то доля операції визначається в середньому за три-чотири хвилини. Якщо ми заскочимо їх зненацька, матимемо одну або навіть дві хвилини у запасі.

— Дві хвилини — це чимало, — сказав Лісник. — За дві хвилини я їх там усіх голіруч передушу. Добігти б тільки.

— Добігти б... о-о-о... — з якоюсь зловісною мрійливістю спроквола сказав Зелений. — Чи не так, Маку?

— Ти нічого не хочеш сказати, Маку? — спитав Генерал.

— Я вже говорив, — сказав Максим. — Новий план кращий, ніж старий, але все одно поганий. Давайте я все зроблю сам. Ризикніть.

— Годі про це?— сказав Генерал роздратовано. — Про це жодного слова. Посутні зауваження маєш?

— Ні, — сказав Максим. Він уже шкодував, що знову почав цю розмову.

— Звідкіля взялися нові пігулки? — раптом спитав Мемо.

— Пігулки старі, — сказав Генерал. — Макові вдалося трохи поліпшити їх.

— Ах, Макові...

Копито мовив це таким тоном, що всім стало ніяково. Його слова можна було зрозуміти так: новачок, та ще не вповні наш, та ще прибулий з того боку, — а чи не пахне тут засідкою, такі випадки траплялися...

— Так, — різко мовив Генерал. — І досить балачок. Наказ штабу. Прошу коритися, Копито.

— Я підкоряюсь, — сказав Мемо, стенувши плечима. — Я проти цього, але я підкоряюсь. Куди ж діватися...

Максим журно дивився на них. Вони сиділи перед ним, дуже різні, — за звичайних умов, мабуть, їм і на думку не спало б, що вони можуть зібратися докупи: колишній фермер, колишній кримінальник, колишня вчителька... Те, що вони зібралися вчинити, було безглуздям; мине кілька годин, і більшість із них загине, а в світі нічого не зміниться, і ті, хто залишиться в живих, у кращому випадку дістануть перепочинок від пекельного болю, проте вони будуть зранені, змучені втечею, їх цькуватимуть собаками, їм доведеться відсиджуватися у задушливих норах, а потім усе почнеться спочатку. Діяти спільно з ними було безглуздо, але покинути їх було б підло, і доводилося вибирати безглуздя. А можливо, тут у них взагалі не можна інакше, а якщо хочеш що-небудь зробити, доводиться пройти через глупство, через безглузду кров, а може, і через підлість доведеться пройти. Жалюгідна людина... дурна людина... підла людина... А чого ще можна чекати від людини у такому жалюгідному, безглуздому і підлому світі? Треба пам'ятати лише, що глупство являється наслідком безсилля, а безсилля випливає з неуцтва, з невідання правильної дороги... Проте не може бути так, щоб поміж тисячі доріг не відшукалося правильної! "По одній дорозі я вже

пройшов, — думав Максим, — це була хибна дорога. Тепер мушу пройти по цій, хоча вже зараз видно, що це також хибна дорога. І можливо, мені ще не раз доведеться ходити по хибних дорогах і забиратися в глухі кути. А перед ким я виправдовуюсь? — подумав він. — І навіщо? Вони мені до вподоби, я можу їм допомогти, от і все, що мені потрібно знати в цю мить..."

— Зараз ми розійдемось, — сказав Генерал. — Копито йде з Лісником, Мак — із Зеленим, я — з Птахою. Зустріч о двадцять першій нуль-нуль біля межової позначки, рухатися тільки лісом, без доріг. Парам не розлучатися, кожен відповідає за кожного. Ідіть. Першими рушають Мемо і Лісник. — Він зібрав недокурки на аркушик паперу, згорнув і поклав до кишені.

Лісник потер коліна.

— Кістки болять, — повідомив він. — На дощик. Гарна випадає нам ніч, темна...

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Від узлісся до дротяного загородження потрібно було повзти. Попереду повз Зелений, він волочив жердину з видовженим зарядом і ледве чутно лаяв шпичаки, що впивалися в руки. Максим, притримуючи мішок з магнітними мінами, повз слідом. Небо всуціль заволокли хмари, мрячив дощ. Трава була мокра, і в перші ж хвилини вони вимокли до нитки. За дощем нічого не було видно, Зелений повз за компасом і жодного разу не відхилився — досвідченою людиною був цей Зелений. Відтак гостро запахло сирою іржею, і Максим побачив дріт у три ряди, за дротом — невиразну решітчасту озію башти, а підвівши голову, роздивився біля підмурка башти приземкувату споруду з прямокутними обрисами. Це був капонір, там сиділо троє легіонерів з кулеметом. Крізь шамотіння дощу долинали невиразні голоси, потім там запалили сірник, і кволим жовтим світлом освітилася довга амбразура.

Зелений пошепки сипав чортами і просовував жердину під дріт. "Готово, — шепнув він. — Відповзай". Вони відповзли на десяток кроків і почали чекати. Зелений, стискаючи в кулаці шнур детонатора, дивився на світляні стрілки годинника. Його тіпало. Максим чув, як він цокотить зубами і здушено дихає. Максима також тіпало. Він сунув руку в мішок і помацав міни — вони були шерехуваті, холодні. Дощ посилився, шамотіння забивало тепер усі звуки. Зелений підвівся і став на карачки. Він без угаву щось шепотів: чи то молився, чи то лаявся. "Ну, гади!" — сказав він раптом голосно і зробив різкий рух правицею. Почулося клацання пістона, шипіння, і попереду вихопилося з-під землі полотнище червоного полум'я, і злетіло широке полотнище далеко зліва, лупонуло по вухах, посипалася гаряча мокра земля, віхті тліючої трави, якісь розпечені шматочки. Зелений рвонувся вперед, горлаючи не своїм голосом, і раптом стало видно як удень, видніше, ніж удень, осяйно видно. Максим зажмурився і відчув холод усередині, і в голові майнула думка: "Все пропало", але пострілів не було, тиша тривала, нічого не було чути, окрім шереху і шипіння.

Коли Максим розплющив очі, він крізь сліпуче світло побачив сірий капонір, широкий прохід у дротяному загородженні і якихось людей, дуже маленьких і самотніх на величезному голому просторі довкола башти, — вони чимдуж бігли до капоніра, мовчки, безгучно, зашпортувалися, падали, знов підхоплювалися і бігли. Відтак почувся жалібний стогін, і Максим угледів Зеленого, який нікуди не біг, а сидів, похитуючись, на землі — відразу за дротяним загородженням, обхопивши голову руками. Максим кинувся до нього, відірвав його руки од лиця, побачив закочені очі і пухирі слини на губах... А пострілів усе не було; спливла уже ціла вічність, а капонір мовчав. І раптом там гримнули знайому пісню.

Максим завалив цього роззяву навзнак, нишпорячи однією рукою в кишені й радіючи, що Генерал такий недовірливий, що він і Максимові дав про всяк випадок болезаспокійливі пігулки. Він розціпив Зеленому зсудомлений рот і засунув пігулки глибоко у чорне горло. Затим він ухопив автомат Зеленого і обернувся, шукаючи, звідкіля світло, чому

стільки світла, не повинно бути стільки світла... Пострілів усе не було, самотні люди бігли далі, один був уже зовсім недалеко від капоніра, другий трохи відстав, а третій, що біг праворуч, зненацька з розгону впав і покотився через голову. "О, як голосить ворог!.." — ревли на капонірі, а світло било згори, з висоти десятка метрів — мабуть, з башти, яку годі було тепер роздивитися. П'ять або шість сліпучих біло-синіх дисків, і Максим звів автомат і натис на спусковий гачок, і саморобний автомат, маленький, незручний, незвичний, затіпався у нього в руках. І наче у відповідь заряхтіли червоні спалахи в амбразурі капоніра, і раптом автомат висмикнули у нього з рук, він ще не поцілив у жоден із сліпучих дисків, а Зелений уже висмикнув у нього автомат, і гайнув уперед, і тої ж миті впав, спіткнувшись на рівному місці...

Тоді Максим ліг і поповз назад до свого мішка. Позаду сквапливо тріскотіли автомати, лунко і страшно ревів кулемет, і ось — нарешті! — бахнула граната, потім друга, потім дві одразу, і кулемет замовк; тріскотіли самі лише автомати, і знову забахкали вибухи; хтось заверещав нелюдським голосом, і стало тихо. Максим підхопив мішок і побіг. Над капоніром стовпом здіймався дим, тягнуло гаром і порохом, а довкола було видно і порожньо, тільки чорний сутулий чолов'яга чапав біля самого капоніра, тримаючись за стіну; дістався амбразури, кинув туди щось і звалився. Амбразура освітилася червоним, долинув ляскіт, і знову все стихло...

Максим зашпортнувся і замалим не впав. За кілька кроків він знову зашпортнувся і тоді завважив, що з землі стирчать кілочки, товсті короткі кілочки, сховані у траві... "Он воно як... Он воно як тут... Якби Генерал пустив мене самого, я б умить роздробив собі обидві ноги і нині валявся б на цих мерзенних єхидних кілочках... Хвалько... Неук..." Башта була вже зовсім близько. Він біг і дивився під ноги, він був сам, і йому не хотілося думати про інших.

Він добіг до величезної металевої лапи, кинув мішок. Йому страшенно хотілося мерщій приліпити важку шорстку балабуху до мокрого заліза, та був ще капонір... Залізні двері були прочинені, з них

витикалися ліниві язики полум'я, на сходах лежав легіонер — тут усе було скінчено. Максим рушив кругом капоніра і знайшов Генерала. Генерал сидів, притулившись до бетонової стіни; очі у нього були безтямні, і Максим збагнув, що час дії пігулок скінчився. Він роззирнувся, взяв Генерала на руки і поніс від башти. Кроків за двадцять лежала в траві Орді з гранатою у руці. Вона лежала ницьма, однак Максим миттю втямив, що вона мертва. Він продовжив пошуки і знайшов Лісника, також мертвого. І Зеленого також було забито, і ні з ким було покласти живого Генерала...

Він ішов полем, відкидаючи множинну чорну тінь, приголомшений усіма цими смертями, хоча хвилину тому думав, що готовий до них, і йому не терпілося повернутись і висадити башту в повітря, щоб закінчити те, що вони почали, але спершу необхідно було подивитися, що з Копитом, і він знайшов Мемо зовсім близько від дротяного загородження. Мемо був поранений і, мабуть, пробував відповзти і повз до загородження, поки не втратив свідомість. Максим поклав Генерала поруч і знову побіг до башти. Дивно було думати, що тепер ці лихі двісті метрів можна спокійно пройти, нічого не побоюючись.

Він заходився прилаштовувати міни до опор, по дві штуки на кожну для певності. Він поспішав; часу було досить, проте Генерал спливав кров'ю, і Мемо спливав кров'ю, а десь уже мчали по шосе вантажівки з легіонерами, і Гая підняли по тривозі, і тепер він гецає по бруківці поруч з Панді, і в навколишніх селах уже прокинулися люди: чоловіки хапали рушниці та сокири, діти плакали, а жінки проклинали кривавих шпигунів, що через них немає ні сну, ні спокою. Він усією шкірою відчував, як мрячна пітьма довкруг оживає, ворушиться, робиться грізною і небезпечною...

Запали були розраховані на п'ять хвилин; він по черзі увімкнув їх усі і побіг назад, до Генерала і Мемо. Щось заважало йому, він зупинився, пошукав очима і втямив: Орді. Бігцем, дивлячись під ноги, щоб не перечепитися, він повернувся до неї, підняв на плече легке тіло і знову бігцем, дивлячись під ноги, щоб не перечепитися, — до загородження,

до північного проходу, де мучилися Генерал і Мемо, та їм недовго вже залишалося мучитися. Він зупинився біля них і обернувся до башти.

От і здійснилася ця безглузда мрія терористів. Швидко, одна по одній, ляснули міни, підвалини башти заволокло димом, а відтак сліпучі вогні згасли, стало непроглядно темно, у темряві заскреготало, загримкотіло, трусонуло землю, з брязкотом шугонуло вгору і знову трусонуло землю.

Максим глянув на годинник. Було сімнадцять хвилин по десятій. Очі звикли до пітьми. Знову завиднілося розбите загородження, і завиднілась башта. Вона лежала обіч капоніра, де усе ще горіло, розчепіривши понівечені вибухами опори.

— Хто тут? — прохрипів Генерал, завовтузившись.

— Я, — сказав Максим. Він нахилився. — Час вирушати. Куди вас поцілило? Ви можете йти?

— Зачекай, — сказав Генерал. — Що з баштою?

— Башта готова, — проказав Максим.

Орді лежала на його плечі, і він не знав, що сказати про неї.

— Не може бути, — сказав Генерал і трохи підвівся. — Масаракш! Невже?.. — Він засміявся і знову ліг. — Послухай, Маку, я нічого не второпаю... Котра година?

— Двадцять хвилин по десятій.

— Отже, все правильно... Ми її порішили... Молодець, Маку... Зажди, а це хто поруч?

— Копито, — сказав Максим.

— Дихає! — сказав Генерал. — Зажди, а хто ще вцілів? Це у тебе хто?

— Це Орді, — із зусиллям сказав Максим. Якусь мить Генерал мовчав.

— Орді… — повторив він нерішуче і підвівся, похитуючись. — Орді, — знову повторив він і притулив долоню до її щоки.

Певний час вони мовчали. Відтак Мемо хрипко спитав:

— Котра година?

— Двадцять дві хвилини, — сказав Максим.

— Де ми? — спитав Мемо.

— Треба вирушати, — сказав Максим.

Генерал повернувся і рушив через прохід у загородженні. Ним виразно похитувало. Тоді Максим нахилився, взяв на друге плече тлустого Мемо і закрокував слідом. Він наздогнав Генерала, і той спинився.

— Лише поранених, — сказав він.

— Я донесу, — сказав Максим.

— Виконуйте наказ, — сказав Генерал. — Лише поранених.

Він простягнув руки і, постогнуючи від болю, зняв тіло Орді з Максимовою плеча. Він не міг утримати її й відразу опустив на землю.

— Лише поранених, — мовив він дивним голосом. — Бігом... марш!

— Де ми? — спитав Мемо. — Хто тут? Де ми?

— Тримайтеся за мій пасок, — сказав Максим Генералові і побіг.

Мемо скрикнув і обважнів. Голова його хилиталася, руки хилиталися, ноги билися об Максимову спину. Генерал, шумно і хрипко дихаючи, біг слідком, тримаючись за пасок.

Вони забігли в ліс. По обличчю захльоскало мокре гілляччя. Максим ухилявся від дерев, що кидалися навстріч, плигав через пні, що вистрибували хтозна-звідки, — це виявилося важче, ніж він гадав, він був уже не той, і повітря тут було не те, і взагалі усе було не так, все було неправильно, все було непотрібно і безглуздо. Позаду залишилися зламані кущі, і кривавий слід, і запах, а дороги вже давно оточені, рвуться з повідців собаки, і ротмістр Чачу з пістолетом у руці, каркаючи команди, клишоного біжить по асфальту, переплигує через кювет і першим пірнає у ліс. Позаду залишилася безглузда повалена башта, і обгорілі легіонери, і троє мертвих, уже задубілих товаришів, а тут було двоє, зранених, напівмертвих, котрі не мали майже ніяких шансів, — і все заради однієї із тисяч таких самих... "Відтепер я нікому не дозволю коїти подібні глупства. Ні, — скажу я, — це я вже бачив... Скільки крові, і все за купу непотрібного іржавого заліза, одне молоде дурне життя за іржаве залізо, і одне старе дурне життя за жалюгідну надію бодай кілька днів побути як люди, і одне розстріляне кохання — навіть не за залізо і навіть не за надію... Якщо ви хочете просто вижити, — скажу я, — то навіщо ж ви так просто вмираєте, так дешево вмираєте?.. Масаракш, я не дозволю їм вмирати, вони у мене житимуть, навчаться жити!.. Який йолоп, як я погодився на це, як я їм дозволив погодитися на це?!"

Він стрімголов вискочив на путівець, тримаючи Мемо на плечі і тягнучи Генерала попід пахви, роззирнувся — Малюк уже біг до нього від межового знака. Хлопчина був мокрий, від нього тхнуло потом і страхом.

— Це всі? — спитав він із жахом, і Максим був йому вдячний за цей жах.

Вони дотарабанили поранених до мотоцикла, упхнули Мемо в люльку, а Генерала всадовили на заднє сідло, і Малюк прив'язав його до себе паском. У лісі було ще тихо, проте Максим знав, що це нічого не означає.

— Вперед, — сказав він. — Не зупиняйся, проривайся...

— Знаю, — сказав Малюк. — А ти?

— Я постараюсь відвернути увагу на себе. Не турбуйся, мене їм не схопити.

— Марна справа, — сказав Малюк із тугою, шарпнув стартер, і мотоцикл заторохтів. — Але хоч башту висадили? — крикнув він.

— Так, — сказав Максим, і Малюка наче вітром здуло.

Після від'їзду хлопця Максим кілька секунд стояв непорушно, відтак гайнув назад до лісу. На першій же галявинці він зірвав з себе куртку і закинув її в кущі. Затим бігцем повернувся на дорогу і певний час біг щодуху у напрямку до міста; зупинився, відстебнув від пояса гранати, розкидав їх по дорозі, продерся крізь кущі на другому боці, намагаючись зламати якомога більше гілок, викинув за кущами носовик і лише тоді подався геть крізь ліс рівним мисливським бігом, яким мав пробігти десять або п'ятнадцять кілометрів.

Під час бігу він ні про що не думав, стежив лише за тим, щоб не відхилятися дуже від напрямку на південний захід, і вибирав місце, куди ставити ногу. Двічі він перетинав дорогу, першого разу — безлюдний путівець, і другого разу — Одинадцяте шосе, де також нікого не було, але тут він уперше почув собак. Він не міг визначити, які це були собаки, одначе про всяк випадок дав великого гака і за півтори години опинився поміж пакгаузів міської сортувальної станції.

Тут світилися вогні, жалібно посвистували паротяги, снували люди. Тут, мабуть, нічого не знали, але бігти було вже небезпечно — могли порахувати злодієм. Він стишив ходу, а коли мимо грузько покотився у місто важкий товарний потяг, вискочив на першу-ліпшу платформу з піском, заліг і так доїхав аж до бетонного заводу. Тут він зістрибнув, обтрусив пісок, трохи замастив руки мазутом і почав міркувати, що робити далі.

Пробиратися у хату Лісника не мало жодного сенсу, а це була єдина явка поблизу. Можна було спробувати переночувати в селищі Качки, та це було небезпечно — це була адреса, відома ротмістрові Чачу, і, крім того, Максимові було страшно подумати — з'явитися зараз до старої Іллі і повідомити їй про смерть дочки. Іти було нікуди. Він зайшов до зубожілого нічного трактирчика для робітників, поїв сосисок, випив пива, покуняв, прихилившись до стіни. Всі тут були такі ж брудні і стомлені, як він, робітники після зміни, що спізнилися на останній трамвай. Йому приснилася Рада, і він подумав уві сні, що Гай зараз, мабуть, в облаві, і це добре. А Рада його любить і прихистить, дасть перевдягнутися і вмитися; там ще мав залишитися його цивільний костюм, той самий, що його дав йому Фанк... А вранці можна буде виїхати на схід, де міститься друга відома йому явка... Він прокинувся, кинув на стіл зім'яту кредитку і вийшов.

Іти було недалеко і безпечно. Перехожих на вулицях не було, тільки біля самого будинку він помітив людину — це був воротар. Воротар сидів у під'їзді на своєму табуреті і спав. Максим обережно пройшов мимо, піднявся по сходах і подзвонив так, як дзвонив завжди. За дверима було

тихо, відтак щось скрипнуло, пролунали кроки, і двері прочинилися. Він побачив Раду.

Вона не закричала тільки тому, що задихнулася і затиснула собі рот долонею. Максим обняв її, пригорнув до себе, поцілував у лоб; у нього було таке відчуття, ніби він повернувся додому, де його давно вже перестали ждати. Він зачинив за собою двері, і вони тихо пройшли у кімнату, і Рада знову заплакала. У кімнаті нічого не змінилося, тільки не було його диванчика, а на ліжку сидів Гай у нічній сорочці й отетеріло витріщався на Максима зляканими, дикими від подиву очима. Так збігло кілька хвилин: Максим і Гай дивилися один на одного, а Рада плакала.

— Масаракш, — врешті сказав Гай безпорадно. — Ти живий?.. Ти не мертвий?

— Здрастуй, друже, — сказав Максим. — Шкода, що ти вдома. Я не хотів тебе підводити. Якщо ти скажеш, я негайно піду.

Тої ж миті Рада вхопилася за його руку.

— Ні-ку-ди! — мовила вона здушено. — Нізащо! Нікуди не підеш... Нехай спробує... Тоді я також... Я не подивлюсь...

Гай відкинув ковдру, спустив з ліжка ноги і підійшов до Максима. Він помацав його за плечі, за руки, забруднився мазутом, витер собі лоба, забруднив лоб.

— Нічого не второпаю, — сказав він жалібно. — Ти живий... Звідкіля ти узявся? Радо, перестань ревти... Тебе не поранено? У тебе жахливий вигляд... І ось кров...

— Це не моя, — сказав Максим.

— Нічого не второпаю, — повторив Гай. — Послухай-но, адже ти живий! Радо, грій воду! Розбуди старого, нехай дасть горілки...

— Тихо, — сказав Максим. — Не галасуйте, за мною женуться.

— Хто? Навіщо? Які дурниці... Радо, дай йому перевдягнутися!.. Маку, сідай, сідай... Чи, можливо, ти хочеш лягти? Як це сталося? Чому ти живий?..

Максим обережно присів на краєчок стільця, поклав руки на коліна, .аби нічого не замастити, і, дивлячись на цих двох, востаннє дивлячись на них, як на своїх друзів, відчуваючи навіть якусь цікавість до того, що станеться потім, сказав:

— Адже я тепер злочинець, хлоп'ята. Я щойно висадив у повітря башту.

Він не здивувався, що вони зрозуміли його вмить, блискавично зрозуміли, про яку башту йдеться, і не перепитали. Рада лише стиснула руки, не зводячи з нього погляду, а Гай крякнув, родинним жестом почухав чуприну обома руками і, відводячи очі, проказав з досадою:

— Телепень. Помститися, отже, вирішив... Кому помщаєшся? Ех, ти, як був навіжений, так і залишився. Дитя нерозумне... Гаразд. Ти нічого не говорив, ми нічого не чули. Гаразд... Нічого не бажаю знати. Радо, грій воду. Та не шуми там, не буди людей... Роздягайся, — суворо сказав він Максимові. — Завозився, як анциболот, де тебе носить...

Максим підвівся і заходився роздягатися. Скинув брудну мокру сорочку (Гай побачив рубці від куль і голосно проковтнув слину), з огидою стягнув неподобно брудні чоботи і штани. Уся вдяганка була в чорних плямах, і звільнившись від неї, Максим відчув полегкість.

— Ну, от і добре, — сказав він і знову сів. — Дякую, Гаю. Я ненадовго, тільки до ранку, а потім зникну...

— Воротар тебе бачив? — похмуро спитав Гай.

— Він спав.

— Спав... — сказав Гай із сумнівом. — Він, знаєш... Ну, можливо, звісно, і спав. Спить же він коли-небудь...

— Чому ти вдома? — спитав Максим.

— У звільненні.

— Яке ще там звільнення? — сказав Максим. — Увесь Легіон, певно, зараз за містом...

— А я вже не легіонер, — сказав Гай, криво усміхаючись. — Вигнали мене з Легіону, Маку. Я тепер усього-на-всього армійський капрал, навчаю селюків, яка нога права, яка — ліва. Навчу — і гайда на хонтійський кордон, в окопи... Такі от у мене справи, Маку.

— Це через мене? — тихо спитав Максим.

— Та як тобі сказати... Загалом, так.

Вони глянули один на одного, і Гай відвів очі. Максим раптом подумав, що якби Гай зараз виказав його, то, певно, повернувся б до Легіону і до своєї заочної офіцерської школи; і ще він подумав, що якихось два місяці тому подібне не могло б спасти йому на думку. Йому зробилося неприємно, захотілося зникнути, зараз же, негайно, але повернулася Рада і покликала його до ванної. Поки він мився, вона приготувала попоїсти, підігріла чай, а Гай сидів на тому ж місці,

підперши щоки кулаками, і на обличчі у нього була нудьга. Він ні про що не запитував — певно, боявся почути що-небудь страшне, що-небудь таке, що прорве останню лінію його оборони, переріже останні ниточки, які з'єднують його з Максимом. І Рада ні про що не запитувала — мабуть, їй було не до того; вона не зводила з нього очей, не відпускала його руки і час від часу схлипувала — боялася, що він зненацька щезне, її коханий. Щезне і вже ніколи не з'явиться, І тоді Максим — часу залишалося обмаль — відсунув недопиту чашку і почав розповідати сам.

Про те, як допомогла йому мати терористки, як він зустрівся з виродками, хто вони такі, виродки, насправді, чому вони виродки, і що таке башти, яка гаспидська, відворотна вигадка ці башти. Про те, що сталося сьогодні вночі, як виродки бігли на кулемет і вмирали один по одному, як завалилася ця паскудна купа мокрого заліза і як він ніс мертву жінку, що в неї відібрали дитину і забили чоловіка...

Рада слухала жадібно, і Гай також врешті-решт зацікавився, він навіть почав ставити запитання, єхидні, злі запитання, дурні і жорстокі, і Максим збагнув: він ні в що не вірить, усе це відштовхується од його свідомості, як вода від жиру, йому неприємно це слухати і він ледве стримується, щоб не обірвати Максима. І коли Максим закінчив розповідь, він недобре усміхнувся і сказав:

— Ловкенько вони обвели тебе круг пальця.

Максим глянув на Раду, однак Рада відвела очі і, покусуючи губу, проказала нерішуче:

— Не знаю... Можливо, звичайно, була одна така башта... Розумієш, Маку, цього просто не може бути, того, що ти розповідаєш...

Вона говорила із завмиранням, тихо, вочевидь прагнучи не образити його, прохально зазирала йому в очі, погладжувала по плечу, а Гай зненацька розлютів і почав говорити, що це ж глупство, що Максим

просто не уявляє собі, скільки таких башт стоїть по країні, скільки їх будується щороку, щодня, — то невже ж ці мільярди витрачаються лише для того, щоб двічі на день завдавати прикрощів жалюгідній жменьці виродків?!

— На саму охорону скільки грошей витрачається, — додав він після паузи.

— Про це я думав, — сказав Максим. — Мабуть, усе справді не так просто. Однак хонтійські гроші тут ні до чого... І потім, я сам бачив: щойно башта завалилася, їм усім покращало. А що стосується ПБЗ... Зрозумій, Гаю, для захисту з йовітря башт забагато. Щоб перекрити повітряний простір, їх потрібно значно менше... І потім, навіщо ПБЗ на південному кордоні! Хіба у диких виродків є балістичні засоби?

— Там багато чого є, — сказав Гай злісно. — Ти нічого не знаєш, а всьому віриш... Вибач, Маку, але якби ти був не ти... Усі ми занадто довірливі, — гірко додав він.

Максимові вже не хотілося сперечатися і взагалі говорити на цю тему. Він почав розпитувати, як іде життя, де працює Рада, чому не пішла вчитися, як дядечко, як сусіди... Рада пожвавішала, заходилася розповідати, затим спохопилася, зібрала брудний посуд і вийшла на кухню. Гай почухався обома руками, похмурився на темне вікно, а потім зважився і розпочав серйозну чоловічу розмову.

— Ми тебе любимо, — сказав він. — Я тебе люблю, Рада тебе любить, хоч і неспокійна ти людина і все у нас через тебе пішло якось не так. Але от у чім річ: Рада тебе не просто любить, не так, розумієш... а як тобі сказати... загалом, ти розумієш... Загалом, подобаєшся ти їй, і весь цей час вона проплакала, а перший тиждень навіть прохворіла. Вона дівчина добра, хазяйновита, багато хто на неї задивляється, і це не дивно... Не знаю, як ти до неї, але що я тобі пораджу? Облиш ти всі ці дурощі, не для тебе вони, не з твоїм розумом за це братися, заплутають тебе, сам

загинеш, багатьом безвинним людям життя зіпсуєш — ні до чого все це. А повертайся-но до себе в гори, знайди своїх, головою не згадаєш — серце підкаже, де твоя батьківщина... Ніхто тебе там не шукатиме, влаштуєшся, налагодиш життя, тоді приїзди, забирай Раду, і буде вам добре. А може, ми на той час і з хонтійцями покінчимо, Пандеї покажемо, де раки зимують, настане врешті мир, і заживемо як люди...

Максим слухав його і думав, що, якби він справді був горцем, він би, мабуть, так і вчинив: повернувся б на батьківщину і зажив би потихеньку з молодою дружиною, забув би про всі ці жахи, про складнощі... Ні, не забув, а організував би оборону, отож чиновники Творців і носа б туди не сунули; а прибули б туди легіонери, бився б біля рідного порога до останнього... "Проте я не горець. У горах мені робити нічого, а справа моя тут, я з усім цим миритися не хочу... Рада? Що ж, Рада... якщо справді кохає, то зрозуміє, повинна зрозуміти... Не хочу зараз про це думати, не хочу кохати, не час мені зараз кохати..."

Він замислився й не відразу усвідомив, що в будинку щось змінилося. Хтось ходив коридором, хтось шептався за стіною. Зненацька у коридорі завовтузилися, Рада відчайдушно крикнула: "Маку!.." — і враз замовкла, ніби їй затисли рота. Він підхопився на рівні і кинувся до вікна, але двері розчинися, і на порозі з'явилася Рада, без кровинки на лиці. Війнуло знайомим запахом казарми, загупотіли, вже не криючись, підковані чоботи, Раду упхнули до кімнати, і слідом посунули люди у чорних комбінезонах, і Панді з озвірілим обличчям навів на нього автомат, а ротмістр Чачу, хитрий, як завжди, і розумний, як завжди, стояв поруч з Радою, тримаючи її за плече і вперши ствол пістолета їй у бік.

— Ні з місця! — крикнув він. — Ворухнешся — стріляю!

Максим завмер. Він був безсилий, йому потрібно було щонайменше дві десятих секунди, може, півтори, але цьому вбивці вистачило б і однієї.

— Руки вперед! — каркнув Чачу. — Капрале, наручники! Подвійні наручники! Та хутчій, масаракш!

Панді, якого Максим неодноразово на заняттях кидав через голову, з великою обачністю наблизився, відстібаючи од пояса важкий ланцюг. Озвірілість на його обличчі заступив стурбований вираз.

— Май на увазі, — сказав він Максимові. — Коли що, пан ротмістр її враз... того... любку твою...

Він защіпнув сталеві браслети на зап'ястках Максима, присів навпочіпки і скував йому ноги. Максим про себе усміхнувся. Він уже знав, що робитиме надалі. Проте він недооцінив ротмістра. Ротмістр не відпустив Раду. Усі разом вони спустилися по сходах, усі разом сіли у вантажівку, і ротмістр ані на мить не відвів пістолета. Затим у вантажівку упхнули скутого Гая. До світанку було ще далеко, так само сіявся дощ, розмиті вогні ледве освітлювали мокру вулицю. На лавицях у кузові з гуркотом всідалися легіонери, величезні мокрі пси мовчки рвалися з повідців і, осаджені, нервово, зі скімленням, позіхали. А в під'їзді, прихилившись до одвірка і склавши руки на животі, стояв воротар. Він дрімав.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Державний прокурор відкинувся на бильце крісла, вкинув до рота кілька сушених ягід, пожував і запив ковтком цілющої води. Відтак зажмурився, притиснув пальцями втомлені очі й прислухався. Довкола на багато сотень метрів було добре. Кам'яниця Палацу юстиції була безлюдна, у вікна монотонно періщив нічний дощ, не чути було сирен і вищання гальм, не стукотіли і не гули ліфти. І нікого не було, тільки у приймальні за високими дверима тихий, наче миша, нудився в очікуванні наказів нічний референт. Прокурор спроквола розплющив очі і крізь рухомі кольорові плями глянув на крісло для відвідувачів, виготовлене за особливим замовленням. "Крісло я візьму з собою. І стіл

також, я до нього звик... А шкода буде, мабуть, іти звідси — нагрів місце... І навіщо мені йти? Дивно улаштована людина: якщо перед нею сходи, їй неодмінно треба видряпатися на самісінький верх. Нагорі холодно, дмуть дуже шкідливі для здоров'я протяги, падати звідтіля смертельно, сходинки слизькі, небезпечні, і ти чудово знаєш це, та однаково лізеш, дряпаєшся — язик на плече. Всупереч обставинам — лізеш, всупереч будь-яким порадам — лізеш, всупереч опору ворогів — лізеш, всупереч власним інстинктам, тверезому глуздові, передчуттям — лізеш, лізеш, лізеш... Той, хто не лізе вгору, той падає вниз, це правильно. Але і той, хто лізе вгору, також падає вниз..."

Писк внутрішнього телефону урвав його думки. Він узяв навушник і, досадливо кривлячись, сказав:

— Що таке? Я зайнятий.

— Ваше превосходительство... — прошелестів референт. — Людина, яка назвала себе Мандрівцем, телефонує по вашій особистій лінії і настійливо просить розмови з вашим...

— Мандрівець? — Прокурор пожвавішав. — З'єднайте. У навушнику клацнуло, референт прошелестів:

— Його превосходительство вас слухає.

Знову клацнуло, і знайомий голос проказав твердо, по-пандейськи, вимовляючи слова:

— Розумако? Здрастуй. Ти дуже зайнятий?

— Для тебе — ні.

— Мені треба поговорити з тобою.

— Коли?

— Зараз, якщо можна.

— Я до твоїх послуг, — сказав прокурор. — Приїжджай.

— Я буду за десять — п'ятнадцять хвилин. Жди.

Прокурор поклав навушник і певний час сидів непорушно, пощипуючи нижню губу. "З'явився, голубе, — подумав він. — І знову як сніг на голову. Масаракш, скільки грошей я перевів на цього чоловіка, більше, мабуть, аніж на всіх інших вкупі, а знаю про нього лише те, що всі інші зосібна. Небезпечна постать. Непередбачувана. Зіпсував настрій..." Прокурор сердито зиркнув на папери, розкладені по столу, недбало згріб їх докупи і сунув у стіл. "Скільки часу він був відсутній?.. Авжеж, два місяці. Як завжди. Щез невідомо куди, два місяці жодної звістки, і нате, будь ласка, мов бісеня з коробки... Ні, з цим бісеням треба щось робити, так працювати неможливо... Ну гаразд, а що йому від мене потрібно? Що, власне, сталося за ці два місяці? Повалили Спритника... Навряд чи це його цікавить. Спритника він зневажав. Утім, він усіх зневажає... По його лінії нічого не було, та він і не з'явиться до мене через таку дрібницю — піде прямо до Канцлера або до Барона... Можливо, натупав що-небудь цікаве і хоче ввійти в альянс? Дай боже, дай боже... А проте, я на його місці ні з ким в альянс не вступав би... Можливо, процес?.. Та ні, до чого тут процес. Утім, що гадати, вживімо краще необхідних заходів".

Він висунув потаємну шухляду й увімкнув усі фонограми та приховані камери. "Цю сцену ми збережемо для нащадків. Ну, де ж ти, Мандрівче?" Від збудження він спітнів, його пройняв дрож; щоб заспокоїтися, він вкинув до рота кілька ягід, пожував, заплющив очі й почав рахувати. Коли він дорахував до семисот, двері розчинилися, і, відсторонивши референта, до кабінету зайшов цей здоровань, цей холодний жартівник, ця надія Творців. Його ненавиділи і обожнювали,

він щосекунди висів на павутинці і ніколи не падав. Худий, сутулий, з круглими зеленими очима, з великими відстовбурченими вухами, у своїй одвічній безглуздій куртці до колін, лисий, мов лікоть, чарівник, вершитель, пожирач мільярдів... Прокурор підвівся йому назустріч. З цією людиною не треба було прикидатися і говорити вимучені слова.

— Вітаю, Мандрівче, — сказав прокурор. — Прийшов похвастати?

— Чим? — сказав Мандрівець, провалюючись у відоме всім крісло і недоладно задираючи коліна. — Масаракш! Щоразу забуваю про цей чортів пристрій. Коли ти припиниш знущатися з відвідувачів?

— Відвідувач мусить почуватися незручно, — сказав прокурор. — Відвідувач мусить бути смішним, бо інакше яке мені від нього задоволення? От я зараз дивлюся на тебе, і мені весело.

— Авжеж, я знаю, ти весела людина, — сказав Мандрівець. — Але надто вже невибагливий у тебе гумор... Між іншим, ти можеш сісти.

Прокурор аж в оцю мить виявив, що продовжує стояти. Як завжди, Мандрівець швидко зрівняв рахунок. Прокурор всівся зручніше і сьорбнув цілющої гидоти.

— Отже? — сказав він.

Мандрівець негайно перейшов до справи.

— У тебе в пазурах, — діловито сказав він, — людина, яка мені потрібна. Такий собі Мак Сим. Ти закатав його на перевиховання, пам'ятаєш?

— Ні, — сказав прокурор щиро. Він відчув певне розчарування. — А коли я його запроторив? У якій справі?

— Нещодавно. У справі про підривання башти.

— А, пам'ятаю... То й що?

— Все, — сказав Мандрівець. — Він мені потрібний.

— Зачекай, — сказав прокурор з досадою. — Процес вів не я, не можу ж я пам'ятати кожного засудженого.

— А я вважав, що це все твої люди.

— Там був тільки один мій, решта — справжні... Як, ти кажеш, його звати?

— Мак Сим.

— Мак Сим... — повторив прокурор. — А! Цей гірський шпигун... Пам'ятаю. Там з ним сталася якась дивна історія — його розстріляли, і невдало.

— Так, здається.

— Силач якийсь незвичайний... Так, мені щось доповідали... А навіщо він тобі знадобився?

— Це мутант, — сказав Мандрівець. — У нього цікаві ментограми, і він мені потрібний для роботи.

— Розкриватимеш його?

— Можливо. Мої люди запримітили його давно, коли його ще використовували у спеціальній студії, але пізніше він утік...

Прокурор, відчуваючи дуже сильне розчарування, набив рот ягодами.

— Гаразд, — сказав він. — Ну, як твої справи?

— Як завжди, чудово, — відповів Мандрівець. — Твої, я чув, також. Підкопався-таки під Смикунця. Поздоровляю... Отож коли я одержу свого Мака?

— Та завтра пошлю депешу, днів за п'ять — сім його приставлять.

— Невже задурно? — спитав Мандрівець.

— Люб'язність, — сказав Прокурор. — А що ти можеш мені запропонувати?

— Найпершого захисного шолома. Прокурор усміхнувся.

— І Світове Світло на додачу, — сказав він. — Між іншим, май на увазі: перший шолом мені не потрібний. Мені потрібний єдиний... До речі, це правда, що твоїй зграї доручили розроблення спрямованого випромінювача?

— Можливо, — сказав Мандрівець.

— Послухай, а на якого дідька нам це потрібно? Мало у нас неприємностей? Згорнув би ти цю роботу, га?

Мандрівець ощирив зуби.

— Боїшся, Розумако? — сказав він.

— Боюсь, — сказав прокурор. — А ти не боїшся? Чи ти, може, думаєш, що у тебе любов з Графом на віки? А він тебе твоїм же випромінювачем...

Мандрівець знову ошкірився.

— Переконав, — сказав він. — Домовилися. — Він підвівся. — Я зараз до Канцлера. Переказати що-небудь?

— Канцлер на мене гнівається, — сказав прокурор. — Мені це з біса неприємно.

— Гаразд, — сказав Мандрівець. — Я йому це перекажу.

— Жарти жартами, — сказав прокурор, — але якби ти закинув слівце...

— Ти у нас розумака, — сказав Мандрівець голосом Канцлера. — Спробую.

— Процесом він принаймні задоволений?

— Звідкіля я знаю! Я щойно приїхав.

— От і дізнайся... Я що стосується твого... як ти його назвав? Дай-но я запишу...

— Мак Сим.

— Так... Відносно нього я завтра ж.

— Бувай здоровий, — сказав Мандрівець і вийшов.

Прокурор похмуро глянув йому услід. "Авжеж, можна лише позаздрити. От становище у чоловіка! Єдиний, від кого залежить захист. Пізно шкодувати, але, мабуть, варто було з ним зблизитися. Проте як з ним зблизишся? Йому нічого не потрібно, він і так найбільше цабе, всі ми від нього залежимо, всі ми на нього молимося... Ех, узяти б такого чоловіка за горло — як би це було ловко! Коли б він бодай чого-небудь хотів! А то ось, будь ласка — каторжник йому потрібний, коштовність яка... Ментограми, бачте, у нього цікаві... Взагалі-то каторжник цей — горець, а Канцлер останнім часом щось часто говорить про гори. Можливо, варто походити коло цього... Як там ще з війною вийде, а Канцлер є Канцлер... Масаракш, працювати однаково сьогодні неможливо..." Він сказав у мікрофон:

— Кох, що у вас є по засудженому Симу? — Він раптом згадав: — Ви, здається, готували по ньому якусь компіляцію...

— Так точно, ваше превосходительство, — прошелестів референт. — Я мав честь звернути увагу вашого...

— Давайте сюди. І принесіть ще води.

Він поклав навушник, і тої ж миті в дверях з'явився невідчутний, мов тінь, референт. Перед прокурором лягла на стіл товста тека, тихенько дзеленькнуло скло, булькнула вода, і біля теки виникла повна склянка. Прокурор відсьорбнув, роздивляючись теку.

"Витяг зі справи Мака Сима (Максима Каммерера). Підготував референт Кох". "Товстелезна яка, нічого собі витяг..." Він розкрив теку і взяв першу пачку зброшурованих аркушиків.

Свідчення ротмістра Тоота... Зізнання підсудного Гаала... Крокі якогось прикордонного району за Блакитною Змією... "Іншого одягу на ньому не було. Мова видалася мені розбірливою, але цілком незрозумілою. Спроба заговорити з ним по-хонтійськи виявилася

марною..." Ох уже ці мені прикордонні ротмістри! Хонтійський шпигун на південному кордоні... "Малюнки, виконані затриманим, видалися мені майстерними і дивовижними..." Ну, за Блакитною Змією багато дивовижного. На жаль. І обставини появи цього Сима не дуже вирізняються на тлі інших тамтешніх обставин. Хоча, звісно... Але подивимося...

Прокурор відклав пачку, вибрав дві великі ягідки, поклав до рота і взяв наступний аркушик. "Висновок експертної комісії у складі співробітників Інституту тканин та одягу... "Ми, що нижче підписалися..." Гм... так... так... "...обстежили всіма приступними нам лабораторними методами тканину предмета одягу, надісланого нам з Департаменту юстиції ("Нісенітниця якась")... і дійшли такого висновку: 1. Вказаний предмет являє собою короткі штани четвертого розміру другого зросту, що можуть бути використані для носіння як чоловіками, так і жінками; 2. Крій штанів не може бути зарахований до якого-небудь відомого стандарту і не може, власне, називатися кроєм, оскільки штани не пошиті, а виготовлені якимсь невідомим нам способом; 3. Штани виготовлені з м'якої пружної тканини сріблястого кольору, яка, власне, не може називатися тканиною, оскільки навіть мікроскопічне дослідження не виявило в ній структури. Матеріал цей не горить, не змочується і вирізняється надзвичайною тривкістю на розрив. Хімічний аналіз..." Дивні штани. Треба розуміти, що це його штани... Прокурор узяв тонко загострений олівець і написав на берегах аркушика: "Референтові. Чому не подаєте супровідного пояснення? Чиї штани? Звідки штани?" Так... А висновки? Формули... Знову формули... Масаракш, знову формули... Ага! "...Технологія не відома ні в нашій країні, ні в інших цивілізованих державах (за довоєнними даними)".

Прокурор відклав висновок. Ну, штани... нехай. Штани є штани... Що там далі? "Акт медичного обстеження". Цікаво. Що, це у нього такий кров'яний тиск?.. Ого, оце так легені!.. Що таке? Сліди чотирьох смертельних поранень... Це вже містика. Ага... "Дивись показання свідка Чачу та зізнання звинувачуваного Гаала". Сім куль, одначе! Гм... Певне розходження має місце: Чачу свідчить, що використав зброю з метою

самозахисту і під загрозою смерті, а цей Гаал стверджує, нібито Сим хотів лише відібрати у Чачу пістолет. Ну, до цього мені байдуже... Дві кулі в печінку — це забагато для нормальної людини... Та-ак, скручує монетку в рурочку... біжить з людиною на плечах... Ага, це я вже читав. Пригадую, на цьому місці я подумав, що парубійко на диво здоровезний і що зазвичай такі не відзначаються розумом. І далі вже не читав... А це що? А-а, давній приятель... "Витяг з донесення агента № 711". "...Бачить цілком виразно у дощову ніч (може навіть читати) і за повної темряви (розрізняє предмети, бачить вираз обличчя на відстані близько десяти метрів)... має дуже чутливий нюх і смак — розрізняв членів групи за запахом на відстані близько п'ятдесяти метрів, на парі розрізняв напої у щільно заткнутих посудинах... орієнтується на місцевості без компаса... з великою точністю визначає час без годинника... Був такий випадок: ми купили і зварили рибу, яку він заборонив нам їсти, стверджуючи, що вона радіоактивна. Коли ми перевірили радіометром, риба справді виявилася радіоактивною. Звертаю увагу на той факт, що сам він цю рибу з'їв, зауваживши, що для нього вона не становить небезпеки, і справді залишився здоровим, хоча випромінювання перевищувало санітарну норму (майже 77 одиниць)..."

Прокурор відкинувся у кріслі. Ні, це вже занадто. Може, він до всього ще й безсмертний? Ясна річ, Мандрівця усе це мусило зацікавити. Подивимося, що там далі. Ось серйозний документ. "Висновок Особливої комісії Департаменту громадського здоров'я. Матеріал: "Мак Сим. Реакція на біле випромінювання відсутня. Протипоказань для несення служби у спеціальних військах немає". Ага... Це коли він вербувався до Легіону. Біле випромінювання, масаракш... Кати, дідько б їх побрав!.. А це, виходить, їхня експертиза з метою слідства... "Під час випробувань на біле випромінювання різних інтенсивностей, аж до максимальної, жодної реакції не виявив. Реакція на А-випромінювання нульова в обох значеннях. Реакція на Б-випромінювання нульова. Примітка: вважаємо своїм обов'язком додати, що даний матеріал (Мак Сим, бл. 20 років) становить собою небезпеку через можливі генетичні наслідки. Рекомендується повна стерилізація або знищення..." Ого! Ці не жартують. Хто там у них зараз? А, Аматор. Авжеж, не жартівник, не

жартівник, що й казати. Пригадую. Сміхотун-Лошачок розповідав з цього приводу чудовий анекдот... Масаракш, не пам'ятаю... А добре, що довкола нікого. От ми зараз ягідку з'їмо, водичкою зап'ємо... Гидота, але, кажуть, допомагає... Гаразд. Що далі?

— О-о, він уже й там устиг побувати! Ану лиш, ану лиш... Знову, мабуть, реакція нульова... "При застосуванні форсованих методів підслідний Сим зізнань не дав. Відповідно до параграфа 12 про заборону заподіяння видимих фізичних ушкоджень підслідним, яким належить виступити на відкритому судовому засіданні, застосовувалися лише: А. Голкохірургія, аж до найглибшої, з проникненням у нервові вузли (реакція парадоксальна, підслідний засинає); Б. Хемообробляння нервових вузлів алкалоїдами та лугами (реакція аналогічна); В. Світлова камера (реакція відсутня, підслідний здивований); Г. Паротермічна камера (втрата ваги без неприємних відчуттів). На цьому останньому застосування форсованих методів довелося припинити". Бр-р-р... Оце так документ! Авжеж, Мандрівець має рацію: це який-небудь мутант. Нормальні люди так не можуть... Так, я чув, що трапляються вдалі мутації, щоправда,рідко... Цим усе пояснюється... Окрім штанів, одначе. Штани, наскільки я розумію, мутації не підвладні...

Він узяв наступний аркушик. Документ виявився нецікавий: свідчення директора Спеціальної студії. Безглузда установа. Записують маячню різних психів для розваги найповажнішої публіки. Пригадується, цю студію започаткував Калу-Шахрай, який сам був без однієї клепки... Треба ж таке, збереглася студія! Шахрая давно вже немає, а ідея його маячна процвітає... Зі свідчень директора випливає, що Сим був зразковим об'єктом і що вкрай бажано було б повернути його до студії... Стоп, стоп, стоп! "Переданий у розпорядження Департаменту спеціальних досліджень на підставі ордера номер такий-то від такого-то числа..." А ось і ордер, і підписаний він Фанком... Прокурор відчув якесь мляве осяяння. Фанк... Щось ти тут, Мандрівче... Ні, не будемо поспішати з висновками. Він дорахував до тридцяти, щоб заспокоїтися, і взяв наступний документ, певніше, доволі товсту пачку документів:

"Витяг з акта Спеціальної етнолінгвістичної комісії з перевірки припущень про гірське походження М. Сима".

Він почав неуважно читати, усе ще думаючи про Фанка і про Мандрівця, проте несподівано для себе зацікавився. Це було дослідження, в якому зводилися докупи та аналізувалися усі викази, свідчення та спостереження очевидців, які так або інакше торкалися питань про походження Мака Сима; антропологічні, етнографічні, лінгвістичні дані; результати вивчення фонограм, ментограм і власноручних малюнків підслідного. Усе це читалося, як роман, хоча висновки були надто мізерні і обережні. Комісія не зараховувала М. Сима до жодної з відомих етнічних груп, що мешкали на суходолі. (Окремо наводилася думка відомого палеоантрополога Шапшу, який добачив у черепі підслідного велику подібність, проте не ідентичність, до викопного черепа так званої Людини Давньої, що жила на Архіпелазі понад сто п'ятдесят тисяч років тому). Комісія стверджувала повну психічну нормальність підслідного в дану мить, але припускала, що в недалекому минулому він міг страждати на одну з форм амнезії у сукупності з інтенсивним витісненням істинної пам'яті пам'яттю несправжньою. Комісія зробила лінгвістичний аналіз фонограм, що залишалися в архіві спеціальної студії, й дійшла висновку, що мова, якою на той час розмовляв підслідний, не може бути зарахована до жодної групи відомих сучасних або мертвих мов. З цього приводу комісія припускала, що ця мова могла бути плодом уяви підслідного (так звана риб'яча мова), тим більше що зараз він, за власним твердженням, цієї мови вже не пам'ятає. Комісія утримується від точних висновків, але схильна вважати, що в особі М. Сима доводиться мати справу з якимсь мутантом невідомого досі типу... "Гарні ідеї народжуються в розумних головах одночасно", — із заздрістю подумав прокурор і швидко пробіг очима "Окрему думку члена комісії професора Поррумоварруї". Професор, сам горець за походженням, нагадував про існування у глибині гір напівлегендарної країни Зартак, населеної плем'ям. Птахоловів, яке досі не потрапило в поле зору етнографії і якому цивілізовані горці приписують володіння магічними науками і здатність літати в повітрі без апаратів. Птахолови, за переказами, надзвичайно

високі на зріст, вирізняються величезною фізичною силою і витривалістю, а також мають шкіру коричнево-золотистого відтінку. Все це дивовижно збігається з фізичними особливостями підслідного... Прокурор побавився олівчиком над професором Порру... і так далі, затим відклав олівець і голосно проказав: "Під цю думку, мабуть, і штани підійдуть. Вогнетривкі штани..."

Він з'їв ягідку і проглянув наступний аркушик: "Витяг зі стенограми судового процесу". Гм... А це навіщо? "ОБВИНУВАЧ. Ви не заперечуватимете, що ви — освічена людина? ЗВИНУВАЧЕНИЙ. Я маю освіту, але в історії, соціології та економіці розуміюсь дуже погано. ОБВИНУВАЧ. Не скромничайте. Вам знайома ця книжка? ЗВИНУВАЧУВАНИЙ. Так. ОБВИНУВАЧ. Ви читали її? ЗВИНУВАЧУВАНИЙ. Природно. ОБВИНУВАЧ. З якою метою ви, перебуваючи під слідством, почали читати монографію "Тензорне числення і сучасна фізика"? ЗВИНУВАЧУВАНИЙ. Не розумію... Для задоволення... З метою розваги, якщо хочете... Там є дуже кумедні сторінки. ОБВИНУВАЧ. Гадаю, суду зрозуміло, що лише дуже освічена людина читатиме таке спеціальне дослідження заради розваги та заради задоволення..." Що за нісенітниця? Навіщо мені це підсовують? А далі? Масаракш, знову процес... "ЗАХИСНИК. Вам відомо, які кошти виділяють Вогненосні Творці на подолання дитячої злочинності? ЗВИНУВАЧУВАНИЙ. Не вповні вас розумію. Що таке "дитяча злочинність"? Злочини проти дітей? ЗАХИСНИК. Ні. Злочини, що їх учиняють діти. ЗВИНУВАЧУВАНИЙ. Я не розумію. Діти не можуть учиняти злочинів..." Гм, цікаво... А що там у кінці? "ЗАХИСНИК. Я сподіваюсь, мені вдалося показати суду наївність мого підзахисного, яка доходить до житейського ідіотизму. Йому невідомі поняття дитячої злочинності, добродійництва, соціальної допомоги..." Прокурор усміхнувся й відклав аркушик. Зрозуміло. Справді, дивне поєднання: математика і фізика для задоволення, а елементарних речей не знає. Такий собі дивак-професор з поганого роману.

Прокурор переглянув ще кілька аркушиків. "Незрозуміло, Маку, чому це ти так тримаєшся за це дівчисько... як її... Рада Гаал. Любовних

стосунків у тебе з нею немає, нічим ти їй не зобов'язаний, і спільного у вас немає з нею нічого: йолоп обвинувач надаремне намагається приплутати її до підпілля... А складається враження, що, тримаючи її під прицілом, можна примусити тебе робити все, що завгодно. Дуже корисна для нас якість, а для тебе дуже незручна... Та-ак, загалом, усі ці свідчення зводяться до того, що ти, братику, раб свого слова і взагалі людина негнучка. Політичний діяч із тебе не вийшов би. І не треба. Гм, фотокартки... Он ти який. Приємне обличчя, дуже, дуже... Очі дивнуваті... Де це тебе фотографували? На лаві підсудних... Диви-но, свіжий, бадьорий, очі ясні, постава невимушена. Де це тебе навчили так грацiйно сидіти і взагалі триматися, адже лава підсудних на кшталт мого крісла, невимушено на ній не посидиш... Цікавий чоловічок... Втім, усе це дурниці, не в тім річ".

Прокурор вибрався з-за столу і пройшовся по кабінету. Щось солодко лоскотало у мозку, щось збуджувало і підштовхувало... "Щось я знайшов у цій теці... щось важливе... щось надзвичайно важливе... Фанк? Так, це важливо, бо Мандрівець використовує свого Фанка лише в дуже важливих, найважливіших справах. Одначе Фанк — це тільки підтвердження, а що ж головне? Штани... Дурниці... А! Так-так-так. Цього в теці немає". Він узяв навушник.

— Кох. Що там було з нападом на конвой?

— Чотирнадцять діб тому, — тої ж миті зашелестів референт, ніби читав наперед заготовлений текст, — о вісімнадцятій годині тридцять три хвилини на поліційні машини, що перевозили підсудних у справі номер 6981-84 з приміщення суду у міську тюрму, було здійснено збройний напад. Напад було відбито, у перестрілці один із нападників дістав тяжке поранення і помер, не опритомнівши. Труп не упізнано. Справу про напад закрито.

— Чия робота?

— З'ясувати не вдалося. Офіційне підпілля до нього аж ніяк не причетне.

— Міркування?

— Можливо, діяли терористи, що намагалися звільнити підсудного Дека Потту, на прізвисько Генерал, відомий тісними зв'язками з лівим крилом...

Прокурор кинув навушник. Що ж, усе це може бути. І все це може бути не так... Анумо, погортаємо ще раз... Південний кордон, бевзь ротмістр... Штани... Біжить з людиною на плечах... Радіоактивна риба, 77 одиниць... Реакція на А-випромінювання... Хемообробляння нервових вузлів... Стоп! Реакція на А-випромінювання. "Реакція на А-випромінювання нульова в обох значеннях". Нульова. В обох значеннях. У прокурора закалатало серце, і він притиснув його долонею. Ідіот! НУЛЬОВА В ОБОХ ЗНАЧЕННЯХ!

Він знов ухопив навушник.

— Кох! Негайно підготувати спеціального кур'єра з охороною. Окремий вагон на південь... Ні! Мою електромотрису... Масаракш! — Він сунув руку в шухляду і вимкнув усі реєструючі апарати. — Дійте!

Усе ще притискаючи ліву руку до серця, він витягнув з бювара особистий бланк і заходився швидко, проте розбірливо писати: "Державна вага. Цілком таємно. Генерал-комендантові Особливого Південного Округу. Під особисту надзвичайну відповідальність — до термінового беззастережного виконання. Негайно передати в опіку подавцеві цього засудженого каторжника Мака Сима, справа № 6983. Від моменту передачі вважати виховуваного Мака Сима пропалим безвісти, на підтвердження чого мати в архівах відповідні документи. Державний прокурор..."

Він схопив другий бланк: "Розпорядження. Цим наказую усім чинам військової, цивільної та залізничної адміністрації виявляти пред'явникові цього, спеціальному кур'єрові державної прокуратури з супровідною охороною, сприяння за категорією ЕКСТРА. Державний прокурор..."

Потім він допив склянку, налив нову і вже неквапом, обмірковуючи кожне слово, почав на третьому бланку: "Любий Мандрівче! Вийшла безглузда історія. Як щойно з'ясувалося, потрібний тобі матеріал пропав безвісти, що досить часто трапляється у південних джунглях..."

Частина четвера

КАТОРЖНИК

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Першим пострілом йому розтрощило гусеницю, і воно вперше за двадцять з гаком років залишило розбиту колію, вивертаючи уламки бетону, вдерлося в чагарі й почало неквапно розвертатися на місці, з хрускотом навалюючись широким лобом на кущі, відтручуючи од себе понівечені дерева. І коли воно показало неосяжну корму, на якій хилиталися на іржавих заклепках листи заліза, Зеф акуратно і точно, так щоб, боже борони, не зачепити котла, всадив йому фугасний набій у двигун — у м'язи, у сухожилки, у нервові сплетіння, — і воно зойкнуло залізним голосом, викинуло із зчленувань клуб розпеченого диму й зупинилося назавжди; однак щось продовжувало жити у його нечистих броньованих надрах; якісь вцілілі нерви ще посилали безглузді сигнали, ще вмикалися й відразу вимикалися аварійні системи, шипіли, плювалися піною, і воно ще кволо стріпувалося, ледь-ледь пошкрябуючи вцілілою гусеницею, і грізно й безглуздо, як черевце роздушеної оси, здіймалася та опадала над конаючим драконом облізла решітчаста труба ракетної установки. Якусь мить Зеф споглядав цю агонію, відтак повернувся і рушив до лісу, тягнучи гранатомет за ремінь. Максим и Вепр попрямували слідом, і вони вийшли на тиху галявинку, що її Зеф,

напевне, запримітив ще дорогою сюди, повалилися в траву, і Зеф сказав:

— Закуримо.

Він скрутив цигарку однорукому, дав йому прикурити і закурив сам. Максим лежав, зіпершись підборіддям на руки, і крізь рідколісся спостерігав, як помирає залізний дракон — жалібно деренчить якимись останніми трибками й зі свистом випускає з пошматованих нутрощів цівки радіоактивної пари.

— Ось так і тільки так, — сказав Зеф менторським тоном. — А якщо робитимеш не так, наскубу вуха.

— Чому? — спитав Максим. — Я хотів його зупинити.

— А тому, — відповів Зеф, — що граната могла рикошетом лупонути по ракеті, і тоді нам був би гаплик.

— Я цілився в гусеницю, — сказав Максим.

— А треба цілитися в корму, — сказав Зеф. Він затягнувся димом. — І взагалі, поки ти новачок, нікуди не лізь першим. Хіба що я тебе попрошу. Втямив?

— Втямив, — відповів Максим.

Усі ці тонкощі Зефа його не цікавили. І сам Зеф його не дуже цікавив. Його цікавив Вепр. Але Вепр, як завжди, байдуже мовчав, примостивши штучну руку на обшарпаний кожух міношукача. Все було, як завжди. І все було не так, як хотілося.

Коли тиждень тому новоприбулих каторжників вишикували перед бараками, Зеф прямо підійшов до Максима і забрав його у свій сто чотирнадцятий загін саперів. Максим зрадів. Він одразу впізнав цю вогненну бородищу і квадратну опецькувату постать, і йому було приємно, що і його впізнали у цій задушливій картатій юрмі, де всім було наплювати на кожного і ніхто нікого не цікавив. Окрім того, у Максима були всі підстави вважати, що Зеф — колишній знаменитий психіатр Аллу Зеф, людина освічена та інтелігентна, не рівня напівкримінальній потолочі, якою був напханий арештантський вагон, — якимсь чином зв'язаний з підпіллям. А коли Зеф завів його до барака і вказав місце на нарах поруч з одноруким Вепром, Максим вирішив було, що доля його тут остаточно визначилася. Проте незабаром він збагнув, що помилився. Вепр не захотів розмовляти. Він вислухав квапливу, пошепки, розповідь Максима про долю групи, про висадження башти, про судовий процес, непевно, крізь позіхання, пробурмотів: "Буває ще й не таке..." — і ліг, відвернувшись. Максим відчув себе обдуреним, і в цю мить на нари виліз Зеф. "Від пуза я зараз нажерся", — повідомив він Максимові і без будь-якого переходу, нахабно, з примітивною наврипливістю заходився витягувати з нього імена і явки. Можливо, колись він і справді був знаменитим вченим, освіченою та інтелігентною людиною, можливо, і навіть напевне, він мав якесь відношення до підпілля, але зараз він справляв враження звичайнісінького годованого провокатора, який вирішив знічев'я, на сон грядущий, обробити пришелепкуватого новачка. Максим відкараскався од нього не без зусиль, а коли Зеф зненацька захропів ситим вдоволеним харчанням, ще довго лежав без сну, згадуючи, скільки разів його тут уже обдурювали люди та обставини.

Нерви його розшарпалися. Він згадав процес, вочевидь підготовлений ще до того, як група одержала наказ напасти на башту; і письмові викази якоїсь гадини, котра знала про групу все і, можливо, була навіть членом групи; і фільм, що його було знято з башти під час нападу, і свій сором, коли він упізнав на екрані себе самого, як він гатить з автомата по прожекторах... Ні, по юпітерах, що освітлювали сцену цієї страшної вистави... У щільно закупореному бараці коливалася

огидна задуха, кусалися паразити, виховувані марили, а у віддаленому кутку барака при світлі саморобної свічки різалися в карти і хрипко горлали один на одного кримінальники.

А наступного дня обдурив Максима і ліс. Тут кроку не можна було ступити, не наштовхнувшись на залізо: на мертве, проіржавіле наскрізь залізо; на залізо, що зачаїлося, готове будь-якої миті вбити; на залізо, що таємно ворушилося, цілилося, рухалося, сліпо й недоладно розорюючи залишки доріг. Земля і трава відгонили іржею, на дні видолинок накопичувалися радіоактивні калюжі, птахи не співали, а хрипко зойкали, мовби у передсмертній тузі, тварин не було і не було навіть лісової тиші — то праворуч, то ліворуч бухкали й гуркотіли вибухи, у гіллі клубочився сизий гар, а пориви вітру доносили ревіння спрацьованих двигунів...

І так пішло: день — ніч, день — ніч. Вдень вони вирушали до лісу, який не був лісом, а був давнім укріпленим районом. Він був буквально нашпигований автоматичними бойовими пристроями, панцирвагенами, самохідними балістами, ракетами на гусеницях, вогнеметами, газометами, і все це не померло за двадцять з гаком років, усе продовжувало жити своїм непотрібним механічним життям, усе продовжувало цілитися, наводитися, випльовувати свинець, вогонь, смерть, і все це необхідно було задушити, висадити в повітря, вбити, щоб розчистити трасу для будівництва нових випромінюючих башт. А вночі Вепр затято мовчав, а Зеф знову і знову чіплявся до Максима з розпитуваннями і був то прямолінійний до глупоти, то хитромудрий і спритний на диво. І були грубі харчі, і дивні пісні каторжників, і когось били по обличчю легіонери, і двічі на день усі в бараках та в лісі корчилися під променевими ударами, і погойдувалися на вітрі повішені за спробу втекти... День — ніч, день — ніч... Освенцім, табір знищення. Фашизм.

— Навіщо ви хотіли його зупинити? — спитав зненацька Вепр.

Максим швиденько сів. Це було перше запитання, яке поставив перед ним однорукий.

— Я хотів подивитися, як він улаштований.

— Тікати зібралися?

Максим скосив око на Зефа і сказав:

— Та ні, не в тім річ. Усе-таки бойова машина...

— А навіщо вам бойова машина? — спитав Вепр.

Він говорив так, ніби рудого провокатора тут не було.

— Не знаю, — проказав Максим. — Над цим ще треба подумати. їх тут багато таких?

— Багато, — устряв рудий провокатор. — І машин тут багато, і дурнів тут також завжди вистачало... — Він позіхнув. — Скільки разів уже пробували. Залізуть, подлубаються-подлубаються та й покинуть. А один дурень — от як ти — той узагалі злетів у повітря.

— Нічого, я б не злетів, — холодно відказав Максим. — Ця машина не вважається складною.

— А навіщо вона вам усе-таки? — спитав однорукий. Він курив, лежачи горілиць, тримаючи сигарету у штучних пальцях. — Припустімо, ви налагодите її. Що далі?

— На прорив через міст, — сказав Зеф, реготнувши.

— А чому б і ні? — спитав Максим. Він рішуче не знав, як триматися. Цей рудий, здається, все-таки не провокатор. Масаракш, якого дідька вони присікалися?

— Ви не дістанетеся до мосту, — сказав однорукий. — Вас тридцять три рази розстріляють. А коли навіть дістанетеся, то побачите, що міст розведений.

— А по дну ріки?

— Ріка радіоактивна, — сказав Зеф і сплюнув. — Якби це була людська ріка, не потрібні були б ніякі танки. Перепливай будь-де, береги не охороняються. — Він знову сплюнув. — Утім, в такому випадку вони б охоронялися... — Отож, юначе, не розмахуй руками. Ти потрапив сюди надовго, пристосовуйся. Пристосуєшся — все буде гаразд. А не слухатимешся старших, ще сьогодні можеш побачити Світове Світло...

— Втекти неважко, — сказав Максим. — Втекти я міг би хоч зараз...

— Оце так молодець! — захоплено вигукнув Зеф.

-...і якщо ви збираєтесь і в майбутньому гратися в конспірацію... — вів далі Максим, демонстративно звертаючись лише до Вепра, однак Зеф знову перебив його.

— Я збираюсь виконати сьогоднішню норму, — проказав він, підводячись. — Інакше нам не дадуть жерти. Ходімо.

Він пішов уперед, перевальцем крокуючи поміж дерев, а Максим спитав однорукого:

— Хіба він також підпільник? Однорукий глипнув на нього і сказав:

— Що ви, як можна!

Вони рушили за Зефом, намагаючись ступати слід у слід. Максим ішов замикаючим.

— За що ж він тут?

— За неправильний перехід вулиці, — сказав однорукий, і в Максима знову пропала охота розмовляти.

Вони не пройшли навіть сотні кроків, як Зеф скомандував: "Стій!" — і почалася робота. "Лягай!" — загорлав Зеф. Вони кинулися плиском на землю, а товсте дерево попереду з протяжливим скрипінням повернулося, висунуло із себе довгий тонкий гарматний ствол, похилитало ним з одного боку в другий, наче приміряючись, відтак щось задзижчало, почулося клацання, і з чорного дула ліниво виповзла хмарка жовтого диму. "Протухло", — сказав Зеф діловито і підвівся першим, обтрушуючи штани. Дерево з гарматою вони висадили в повітря. Потім було мінне поле, потім пагорб-пастка з кулеметом, який не протух і довго притискав їх до землі, гримкочучи на весь ліс; потім вони потрапили у справжні джунглі колючого дроту, ледве продерлися, а коли усе-таки продерлися, по них відкрили вогонь звідкілясь згори, усе довкола вибухало й горіло, Максим нічого не розумів, однорукий мовчки і спокійно лежав навзнак, а Зеф гатив з гранатомета в небо і раптом загорлав: "Біжка, за мною!" — і вони побігли, а там, де вони допіру були, спалахнула пожежа. Зеф лаявся страшними словами, однорукий підсміювався. Вони забилися в глуху хащу, але в цю мить зненацька завищало, засопіло, і крізь гілля повалили зеленуваті хмари отруйного диму, і знову потрібно було бігти, продиратися крізь кущі, і Зеф знову лаявся страшними словами, а однорукого болісно нудило...

Потому Зеф нарешті притомився й оголосив відпочинок. Вони розпалили багаття, і Максим, як молодший, заходився готувати обід — варити суп з консервів у знайомому казанку. Зеф і однорукий, замурзані,

обдерті, лежали неподалік і курили. У Вепра був змучений вигляд, він був уже старий, йому доводилося важче, ніж усім.

— Не можу збагнути, — сказав Максим, — як це ми примудрилися програти війну з такою кількістю техніки на квадратний метр.

— Що значить "примудрилися програти"? — заперечив однорукий. — Цю війну програли всі. Виграли тільки Вогненосні Творці.

— На жаль, мало хто це розуміє, — сказав Максим, помішуючи юшку.

— Відвик я від таких розмов, — сказав Зеф. — У нас тут усе більше: "Мовчати, виховуваний!" та "Рахую до одного..." Агов, хлопче, як тебе...

— Максим.

— Ага, правильно... Ти, Маку, помішуй, помішуй. Начувайся, якщо пригорить!

Максим помішував. А потім Зеф виголосив, що пора, сил уже немає терпіти. У повному мовчанні вони з'їли суп. Максим відчував: щось перемінилося, щось сьогодні буде сказано. Проте по обіді однорукий знов улігся і втупився в небо, а Зеф з нерозбірливим мурмотінням забрав казанок і заходився вичищати дно скоринкою хліба.

— Підстрелити б що-небудь... — мурмотів він. — У животі порожньо, наче і не їв... тільки апетит роздражнив...

Почуваючи себе незручно, Максим спробував завести балачку про полювання в цих місцях, але його не підтримали. Однорукий лежав із заплющеними очима і, здавалося, спав. Зеф дослухав до кінця Максимові міркування і пробурчав лише:

— Яке тут полювання, усе брудне, активне... — і також повалився на спину.

Максим зітхнув, узяв казанок і побрів до потічка, що жебонів поблизу. Вода в потічку була прозора, на вигляд чиста і смачна. Максиму захотілося попити, і він зачерпнув долонею. На жаль, мити казанок тут було неможливо, та й пити не варто було: потічок був доволі радіоактивний. Максим присів навпочіпки, поставив казанок поруч і замислився.

Спершу він чомусь подумав про Раду, як вона завжди мила посуд після їжі і не дозволяла допомагати під безглуздим приводом, що це — справа жіноча. Він згадав, що вона його кохає, і відчув гордість, тому що досі його не кохала ще жодна жінка. Йому дуже захотілося побачити Раду, і він тої ж миті, з надзвичайною непослідовністю, подумав, як це добре, що її тут немає. Тут не місце навіть для наймерзенніших чоловіків, сюди слід було б пригнати тисяч з двадцят кібердвірників, а може, просто розпорошити усі ці ліси з усім, що в них є, і виростити нові, веселі або нехай навіть похмурі, але чисті і з похмурістю природною.

Потім він згадав, що засланий сюди навіки, і подивувався наївності тих, хто заслав його сюди і, не взявши з нього ніякого слова, гадає, нібито він захоче з власної волі існувати тут та ще й допоможе їм тягнути через ці ліси лінію променевих башт. В арештантському вагоні розповідали, що ліси простягаються на південь на сотні кілометрів, а військова техніка трапляється навіть у пустелі... "Ну ні, я тут не затримаюсь. Масаракш, іще вчора я ці башти валив, а сьогодні розчищатиму для них місце? Досить з мене... Так. З'ясуємо становище".

Кілька хвилин він з'ясовував власне становище.

"Вепр мені не вірить. Зефу він вірить, а мені — ні. А я не вірю Зефу, і, здається, даремно. Мабуть, я видаюсь Вепрові таким самим наврипливо-підозрілим, яким мені видається Зеф... Ну гаразд, Вепр мені не вірить,

отже, я знову сам. Можна, звісно, сподіватися на зустріч з Генералом або з Копитом, але це дуже малоймовірно. Можна, звісно, спробувати збити групу з незнайомих, проте — масаракш! — слід бути чесним із самим собою: я для цього не придатний. Поки що я для цього не придатний. Занадто довірливий... Зачекай, давай усе-таки усвідомимо завдання. Чого я хочу?"

Кілька хвилин він усвідомлював завдання.

"От коли б Гай був тут... Але Гая на кару заслали в якусь особливу частину з дуже дивною назвою. Щось на зразок Бліцтрегерн — "носії блискавок". Так, швидше всього, доведеться діяти самому.

У будь-якому випадку, звідціля треба щезати. Ясна річ, я спробую зібрати яку-небудь групу, але якщо не вийде, вирушу сам. І обов'язково — танк. Тут зброї на сто армій... Пошарпана, щоправда, за двадцять років, та ще автоматична, але треба спробувати її пристосувати... Невже Вепр мені так і не повірить?" — подумав він майже у відчаї, підхопив казанок і побіг назад до багаття.

Зеф і Вепр не спали: вони лежали голова до голови і про щось тихо, але гаряче сперечалися. Уздрівши Максима, Зеф поквапно сказав: "Годі!" — і підвівся. Задерши руде бородище і вирячивши очі, він загорлав:

— Де тебе носить, масаракш! Хто тобі дозволив зникати? Працювати треба, а то жерти не дадуть, тридцять три рази масаракш!

І тут Максим ніби здурів.

— Дідько б вас узяв, Зефе! Ви можете думати про що-небудь, окрім жрання? Цілий день я тільки й чую од вас: жерти, жерти, жерти! Можете лигнути мої консерви, якщо це так вас допікає!..

Він швиргонув об землю казанок і, схопивши рюкзак, заходився просовувати руки в ремені. Зеф навіть присів від акустичного удару, якусь мить ошелешено дивився на нього, відтак почулося булькотіння, схропування, і Зеф зареготав на увесь ліс. Однорукий вторував йому, що можна було помітити, але не почути. Максим не витримав і також засміявся, трохи зніяковілий.

— Масаракш! — прохрипів нарешті Зеф. — Оце голосисько!.. Ні, друже, — звернувся він до Вепра, — спом'янеш мої слова. А втім, я сказав: годі... Встати! — гаркнув він. — Вперед, якщо хочете... гм... жерти сьогодні увечері.

І все. Погорлали, посміялися, посерйознішали і рушили далі. Максим розлючено розряджав міни, виламував з гнізд спарені кулемети, згвинчував боєголовки на зенітних ракетах, що стриміли з розчинених люків; знову були вогонь, сичаві цівки сльозоточивих газів, огидний сморід від трупів тварин, що розкладалися, розстріляні автоматами. Вони зробилися ще брудніші, ще зліші, ще обірваніші, а Зеф хрипів Максиму: "Вперед, вперед! Жерти хочеш — вперед!", а однорукий Вепр остаточно знесилів і ледве плентався далеко позаду, спираючись на свій міношукач, як на костур...

За ці години Зеф остобісів Максимові до краю, і Максим навіть зрадів, коли рудобородий зненацька заревів і з шумом провалився під землю. Максим витер піт з брудного лоба брудним рукавом, неквапом підійшов і зупинився на краю похмурої вузької щілини, що ховалася в траві. Щілина була глибока, непрониклива, з неї віяло холодом і вільгістю, нічого не було видно, і долинав лише якийсь хрускіт, дзенькіт і невиразна лайка. Накульгуючи, підійшов Вепр, також зазирнув у щілину і спитав Максима:

— Він там? Що він там робить?

— Зефе! — погукав Максим, нахилившись. — Де ви там, Зефе?

З щілини почулося лунке:

— Спускайтесь сюди! Стрибайте, тут м'яко...

Максим позирнув на однорукого. Той похитав головою.

— Це не для мене, — сказав він. — Стрибайте, а я потім спущу вам мотузку.

— Хто тут? — загорлав раптом унизу Зеф. — Стрілятиму, масаракш!

Максим звісив ноги у щілину, відштовхнувся і стрибнув. Майже тої ж миті він по коліна вгруз у порохняву масу і сів. Зеф був десь поблизу. Максим заплющив очі і кілька секунд посидів, звикаючи до темряви.

— Ходи сюди, Маку, тут хтось є, — прогудів Зеф. — Вепре! — крикнув він. — Стрибай!

Вепр відповів, що втомився як пес і з задоволенням посидить нагорі.

— Як хочеш, — сказав Зеф. — Але, на мій погляд, це — Фортеця. Згодом пошкодуєш...

Однорукий відповів невиразно, голос у нього був кволий: його, здається, знову нудило і було йому не до Фортеці. Максим розплющив очі й роззирнувся. Він сидів на купі землі посередині довгого коридора з шорсткими цементовими стінами. Дірка у стелі була чи то вентиляційним отвором, чи то пробоїною. Зеф стояв кроків за двадцять і також роздивлявся, світячи ліхтариком навсібіч.

— Що це тут? — спитав Максим.

— Звідкіля я знаю? — сказав Зеф сварливо. — Може, схов який-небудь. А може, й справді Фортеця. Знаєш, що таке Фортеця?

— Ні, — сказав Максим і почав сповзати з купи.

— Не знаєш... — сказав Зеф неуважно. Він і далі озирався, світячи ліхтариком по стінах. — Що ж ти тоді знаєш... Масаракш, — сказав він, — тут щойно хтось був...

— Людина? — спитав Максим.

— Не знаю, — відповів Зеф. — Прокрався вздовж стіни і щез... А Фортеця, приятелю, — це така штука, що ми могли б за один день закінчити усю нашу роботу... Ага, сліди...

Він присів навпочіпки. Максим присів поруч і завважив ланцюжок відбитків у порохняві під стіною.

— Дивні сліди, — сказав він.

— Маєш рацію, приятелю, — сказав Зеф, озираючись. — Я таких слідів ще не бачив.

— Ніби хтось на кулаках пройшов, — сказав Максим.

Він стиснув кулак і зробив відбиток поруч зі слідом.

— Схоже, — з повагою визнав Зеф. Він посвітив у глиб коридора. Там щось кволо мерехтіло, відсвічуючи, чи то поворот, чи то глухий кут. — Ходімо глянемо? — сказав він.

— Тихше, — сказав Максим. — Мовчіть і не рухайтесь.

У підземеллі коливалася ватяна волога тиша, проте коридор не був мертвим. Хтось там, попереду, — Максим не міг точно визначити, де і як далеко, — стояв, притискаючись до стіни, хтось невеличкий, зі слабким і незнайомим запахом. Він спостерігав за ними і був невдоволений їхньою присутністю. Це було щось зовсім незнайоме, і наміри його були невловні.

— Нам обов'язково треба йти? — спитав Максим.

— Хотілося б, — сказав Зеф.

— Навіщо?

— Треба глянути, можливо, це все-таки Фортеця... Якби ми знайшли Фортецю, тоді, друже мій, усе пішло б інакше. Я у Фортецю не вірю, але коли говорять — як знати... Можливо, і не все брешуть...

— Там хтось є, — сказав Максим. — Я не розумію хто.

— Он як? Гм... Якщо це Фортеця, тут, за легендою, живуть або залишки гарнізону... Вони, розумієш, тут сидять і не відають, що війна скінчилася, вони, розумієш, у розпал війни оголосили себе нейтральними, замкнулися і пообіцяли, що висадять у повітря увесь суходіл, якщо до них полізуть...

— А вони можуть?

— Якщо це Фортеця, вони все можуть... Та-ак... Нагорі ж повсякчас вибухи, стрілянина... Цілком можливо, що вони вважають, буцімто війна ще не скінчилася... Принц тут якийсь командував чи герцог... Добре було б з ними зустрітися і погомоніти.

Максим знову прислухався.

— Ні, — сказав він упевнено. — Немає там ні принца, ні герцога. Там якийсь звір, чи що... Ні, не звір... Або?

— Що —або?

— Ви сказали: або залишки гарнізону, або?..

— А-а... Ну, це дурниці, бабині казочки... Ходімо глянемо.

Зеф зарядив гранатомет, узяв його навскидку і вирушив уперед, світячи ліхтариком. Максим пішов поруч. Кілька хвилин вони брели коридором, відтак уперлися в стіну і звернули направо.

— Вас дуже чути, — сказав Максим. — Там щось відбувається, а ви так сопете...

— Що ж мені — не дихати? — негайно наїжачився Зеф.

— І ліхтарик мені ваш заважає, — сказав Максим.

— Тобто як це — заважає? Темно...

— У темряві я бачу, — сказав Максим, — а от через ваш ліхтарик нічого розібрати не можу... Давайте, я піду вперед, а ви залишайтесь. А то ми так нічого не дізнаємося.

— Н-ну, як хочеш... — у голосі Зефа не було й сліду звичної впевненості.

Максим знову заплющив очі, відпочив од хитливого світла, пригнувся і рушив уздовж стіни, намагаючись зовсім не шуміти. Невідомий був десь неподалік, і Максим наближався до нього з кожним кроком. Коридорові кінця не було. Праворуч з'явилися двері, всі вони

були залізні і всі були позамикані. Навстріч тягло. Повітря було вогкувате, тхнуло пліснявою і ще тим, невідомим, живим і теплим. Позаду обережно шумів Зеф; він був розгублений і боявся відстати. Максим відчув це і засміявся сам до себе. Він відволікся буквально на секунду, і за цю секунду невідомий щез. Максим зупинився вкрай здивований. Невідомий щойно був попереду, зовсім поруч, а відтак в одну мить мовби розчинився у повітрі і так само миттєво виник за спиною, також зовсім поруч.

— Зефе! — покликав Максим.

— Так! — лунко озвався рудобородий.

Максим уявив собі, як невідомий стоїть між ними і повертає голову на голоси.

— Він між нами, — сказав Максим. — Не здумайте стріляти.

— Гаразд, — сказав Зеф по хвилі. — Ні дідька не видно, — повідомив він. — Який він на вигляд?

— Не знаю, — відповів Максим. — М'яке.

— Тварина?

— Не схоже, — сказав Максим.

— Ти ж запевняв, що бачиш у темряві.

— Я не очима бачу, — сказав Максим. — Помовчте.

— Не очима... — пробурчав Зеф і затих.

Невідомий пристояв, перетнув коридор, зник і по якімсь часі знову з'явився попереду. Йому також цікаво, подумав Максим. Він дуже прагнув викликати в собі відчуття симпатії до цієї істоти, але щось заважало — мабуть, неприємне поєднання незвіриного інтелекту з напівзвіриною зовнішністю. Він знову рушив уперед. Невідомий відступав, зберігаючи постійну дистанцію.

— Як справи? — спитав Зеф.

— Усе те саме, — відповів Максим. — Можливо, він нас кудись веде або заманює.

— А впораємося? — спитав Зеф.

— Він не збирається нападати, — сказав Максим. — Йому самому цікаво.

Він замовк, тому що невідомий знову зник, і Максим тої ж миті відчув, що коридор скінчився. Довкола було просторе приміщення. Все-таки тут було занадто темно. Максим майже нічого не бачив. Він відчував присутність металу, скла, відгонило іржею, і був тут струм високої напруги. Кілька секунд Максим стояв незрушно, потім, розібравшись, де вимикач, потягся до нього, але в цю мить невідомий з'явився знову. І не сам. З ним був другий, схожий, проте не точно такий самий. Вони стояли біля тієї ж стіни, що й Максим, він чув їхнє дихання — прискорене і вологе. Він завмер у надії, що вони наблизяться, однак вони не підходили, і тоді він, щомога звузивши зіниці, натис на клавіш вимикача.

Мабуть, щось було негаразд у ланцюгові — лампи спалахнули всього на долю секунди, десь із тріском луснули запобіжники, і світло знову згасло, але Максим устиг побачити, що невідомі істоти були невеличкі, на зріст як велика собака, стояли карачки, були вкриті темною шерстю, і

в них були великі, важкі голови. Очі Максим розгледіти не встиг. Дивні істоти негайно щезли, мовби їх і не було.

— Що там у тебе? — спитав Зеф стривожено. — Що за спалах?

— Я запалював світло, — відгукнувся Максим. — Ідіть сюди.

— А де цей? Ти його бачив?

— Майже не бачив. Схожі усе-таки на тварин. Щось подібне до собак з великими головами...

По стінах застрибали відблиски ліхтарика. Зеф говорив на ходу:

— А, собаки... Живуть тут такі у лісі. Живих їх, щоправда, я ніколи не бачив, зате підстрелених — безліч разів...

— Ні, — сказав Мак із сумнівом у голосі. — Це все-таки не тварини.

— Тварини, тварини, — сказав Зеф. Голос йога лунко розлігся під високим склепінням. — Даремно ми з тобою дрижаки ловили. Я було подумав, що упирі... Масаракш! Та це ж Фортеця!

Він зупинився посередині приміщення, бігаючи променем по стінах, по рядах циферблатів, по розподільних щитах. Блищало скло, нікель, вицвіла пластмаса.

— Ну, вітаю, Маку. Усе-таки ми її з тобою знайшли. Даремно я не вірив. Даремно... А це що таке? Ага... Це електронний мозок, і все під напругою! Ох, дідько його бери, сюди б Коваля!.. Послухай, а ти нічого в цьому не тямиш?

— У чому саме? — спитав Максим, підходячи.

— Та у цій от механіці... Це ж пульт управління! Якщо у ньому розібратися, увесь край наш! Уся ця техніка нагорі управляється звідси! Ох, якби розібратися, масаракш!

Максим відібрав у нього ліхтарик, поставив так, щоб світло розсіювалося по приміщенню, і роззирнувся. Повсюди лежала порохнява, лежала уже багато років, а на столі у кутку на розстеленому зітлілому папері стояла тарілка, заляпана чорним, і поруч — виделка. Максим пройшовся вздовж пультів, торкнувся верньєрів, спробував увімкнути електронну машину, взявся за рубильник — рукоятка залишилася у нього в пальцях...

— Навряд, — сказав він нарешті. — Навряд чи звідси можна чим-небудь особливим управляти. По-перше, занадто усе тут просте, швидше всього це або станція спостереження, або одна з контрольних підстанцій... Тут усе якесь допоміжне... І машина слабка, не вистачить навіть, щоб десятком танків управляти... А потім, тут же все розвалилося, ні до чого не можна доторкнутися. Струм, щоправда, є, але напруга нижча від норми: котел, мабуть, геть забило... Ні, Зефе, усе це не так просто, як вам здається.

Раптом він завважив вмуровані у стіну довгі рурки, з'єднані гумовим наочником, підсунув алюмінієвого стільця, всівся і уткнув обличчя в наочник. На його подив, оптика виявилася у чудовому стані, але ще дужче здивувало те, що він побачив. У полі зору був цілком незнайомий краєвид: біло-жовта пустеля, піщані дюни, кістяк якоїсь металевої споруди. Там віяв сильний вітер, бігли по дюнах струминки піску, каламутний виднокрай загортався чашею.

— Погляньте, — сказав він Зефові. — Де це?

Зеф приставив гранатомет до пульта, підійшов і глянув.

— Дивно, — сказав він по хвилі мовчання. — Це пустеля. Це, друже мій, від нас кілометрів за чотириста... — Він одсунувся від окулярів і звів очі на Максима. — Скільки ж праці вони на все це поклали, мерзотники... А толку? Оно вітер гуляє по пісках, а який це був край!.. Мене до війни хлопчиськом іще на курорт возили... — Він підвівся. — Ходімо звідси к бісу, — сказав з гіркотою у голосі і взяв ліхтарик. — Ми з тобою тут нічого не второпаємо. Доведеться ждати, коли Коваля схоплять і посадять... Тільки його не посадять, а розстріляють, мабуть... Ну, рушили?

— Так, — сказав Максим. Він роздивлявся дивні сліди на підлозі. — Ось це мене цікавить значно більше, — повідомив він.

— І даремно, — сказав Зеф. — Тут, мабуть, чимало всілякої звірини бігає...

Він закинув за спину гранатомет і попрямував до виходу з зали. Максим, озираючись на сліди, рушив за ним.

— Їсти хочеться, — сказав Зеф.

Вони пішли коридором. Максим запропонував виламати одні з дверей, проте, на думку Зефа, це було ні до чого.

— Цією справою треба займатися серйозно, — сказав він. — Що ми тут будемо час гайнувати, ми ще норму не відпрацювали, а сюди треба прийти із знавцем...

— На вашому місці, — заперечив Максим, — я б не дуже розраховував на цю вашу Фортецю. По-перше, тут усе струхлявіло, а по-друге, вона вже зайнята.

— Ким це? Ах, ти знову про собак?.. І ти туди ж. Ті про упирів торочать, а ти...

Зеф замовк. По коридору пронісся гортанний вигук, кількаразовою луною відбився од стін і стих. Тої ж миті звідкілясь здалеку відгукнувся другий такий самий голос. Це були дуже знайомі звуки, одначе Максим ніяк не міг згадати, де чув їх.

— Так ось хто кричить ночами! — сказав Зеф. — А ми гадали, птахи...

— Дивний крик, — сказав Максим.

— Дивний — не знаю, — заперечив Зеф, — але страшнуватий. Уночі як почнуть горлати по всьому лісу, у п'ятах холоне. Скільки про ці крики казок розповідають... Був один кримінальник, так він вихвалявся, буцімто знає цю мову. Перекладав.

— І що ж він перекладав? — спитав Максим.

— Ет, дурниці. Яка там мова...

— А де цей кримінальник?

— Пропав безвісти, — сказав Зеф. — Він був у будівельниках, партія в лісі заблукала...

Вони повернули ліворуч, і далеко попереду з'явилася каламутна бліда пляма світла. Зеф вимкнув ліхтарик і сховав до кишені. Він ішов тепер попереду, і коли він зненацька зупинився, Максим мало не налетів на нього.

— Масаракш, — промурмотів Зеф.

На підлозі впоперек коридора лежав людський кістяк. Зеф скинув з плеча гранатомет і роззирнувся.

— Цього тут не було, — промимрив він.

— Так, — сказав Максим. — Його щойно поклали.

Позаду у глибинах підземелля раптом пролунав цілий хор гортанних протяжливих зойків. Зойки змішувалися з луною; здавалося, що лементує тисяча горлянок, і всі вони лементували хором, мовби скандуючи якесь дивне слово з чотирьох складів. Максимові причулося знущання, виклик, глузи. Відтак хор замовк так само несподівано, як почався. Зеф шумно відітхнув і опустив гранатомет. Максим знову глипнув на кістяк.

— Як на мене, то це натяк, — сказав він.

— Як на мене, також, — пробурчав Зеф. — Ходімо швидше.

Вони хутко дісталися до пролому в стелі, видряпалися на купу землі і завважили над собою стривожене обличчя Вепра. Він лежав грудьми на краю пролому, спустивши вниз мотузку з петлею.

— Що там у вас? — спитав він. — Це ви кричали?

— Зараз розкажемо, — мовив Зеф. — Мотузку закріпив?

Вони вибралися нагору; Зеф скрутив собі і однорукому по цигарці, запалив і якийсь час мовчав, очевидно, намагаючись скласти якусь думку про те, що відбулося.

— Гаразд, — сказав він нарешті. — Коротко — було от що. Це — Фортеця. Там є пульти, мозок і таке інше. Усе в жалюгідному стані, проте струм є, і користь ми з цього матимемо, треба лише знайти тямущих людей... Далі. — Він затягнувся і випустив з широко розкритого рота клуб диму, зовсім як зіпсований газомет. — Далі. Зважаючи на все, там живуть собаки. Пам'ятаєш, я тобі розповідав? Собаки такі — голова

величезна... Кричали вони... А якщо подумати, то, може, і не вони, тому що, бачиш... Як би тобі сказати... Поки ми з Максимом там швендяли, хтось виклав у коридорі кістяк людини. От і все.

Однорукий глянув на нього, потім на Максима.

— Мутанти? — спитав він.

— Можливо, — сказав Зеф. — Я взагалі нікого не бачив, а Мак каже, що бачив собак... але не очима. Чим ти їх там бачив, Маку?

— Очима я їх також бачив, — сказав Максим. — І хочу, до речі, додати, що нікого, крім цих ваших собак, там не було. Я б знав. І собаки ці ваші — не те, що ви думаєте. Це не звірі.

Вепр не сказав нічого. Він підвівся, змотав мотузку, причепив її до паска і знову сів поруч із Зефом.

— Дідько його знає, — промурмотів Зеф, — може, і не звірі... Тут усе може бути. Тут у нас Південь...

— А може, ці собаки і є мутанти? — спитав Максим.

— Ні, — сказав Зеф. — Мутанти — це просто дуже потворні люди. І діти людей найзвичайнісіньких. Мутанти. Знаєш, що це таке?

— Знаю, — сказав Максим. — Але вся річ у тому, як далеко може зайти мутація.

Певний час усі мовчали, розмірковували. Потому Зеф сказав:

— Ну, якщо ти такий освічений, годі теревенити. Вставай! — Він підвівся. — Залишилося нам небагато, але часу обмаль. А жерти

хочеться... — він підморгнув Максимові, — просто-таки патологічно. Ти знаєш, що таке "патологічно"?

Залишалося ще розчистити південно-західну чверть квадрата, однак нічого розчищати їм не довелося. Нещодавно тут, схоже, вибухнуло щось дуже потужне. Від старого лісу зосталися самі лише напівструхлявілі стовбури та обгорілі пеньки, позрізувані мов бритвою, а на його місці вже піднявся молодий рідкий лісок. Грунт почорнів, обвуглився і був нашпигований розпиленою іржею. Жодна техніка не могла вціліти після такого вибуху, і Максим збагнув, що Зеф привів їх сюди не для роботи.

Назустріч їм з гущавини виліз заросліий чоловік у брудному арештантському балахоні. Максим упізнав його: це був перший абориген, якого він зустрів, давній напарник Зефа, дзбан світової скорботи.

— Зачекайте, — сказав Вепр, — я з ним побалакаю.

Зеф звелів Максимові сісти, де стоїть, всівся сам і заходився перевзуватися, бубонячи в бороду карний романс "Я хлопець меткий, мене знає околиця". Вепр підійшов до дзбана світової скорботи, і вони, усамітнившись за кущами, заходилися розмовляти пошепки. Максим чув їх чудово, проте розібрати нічого не міг, бо говорили вони якимсь жаргоном, і він упізнав лише кілька разів повторене слово "пошта". Незабаром він перестав прислухатися. Він почувався втомленим, брудним: сьогодні було занадто багато безглуздої роботи, безглуздої нервової напруги, занадто довго він дихав сьогодні всілякою гидотою, і прийняв занадто багато рентгенів. І знов упродовж цілого дня не було зроблено нічого спражнього, нічого потрібного, і йому дуже не хотілося повертатися до барака.

Потім дзбан скорботи щез, а Вепр повернувся, сів перед Максимом на пень і сказав:

— Ну, давайте поговоримо.

— Все гаразд? — спитав Зеф.

— Так, — сказав Вепр.

— Я ж тобі говорив, — сказав Зеф, роздивляючись на світло діряву підошву. — У мене на таких чуття.

— Ну, так от, Маку, — сказав Вепр. — Ми вас перевірили, наскільки це можливо за нашого становища. Генерал за вас ручається. Відтепер ви будете підлягати мені.

— Дуже радий, — сказав Максим, криво посміхаючись. Йому хотілося сказати: "Але ж за вас Генерал переді мною не поручився", проте він тільки додав: — Слухаю вас.

— Генерал повідомляє, що ви не боїтесь радіації і не боїтесь випромінювачів. Це правда?

— Так.

— Отже, ви будь-якої миті можете переплисти Блакитну Змію і це вам не зашкодить?

— Я вже сказав, що можу втекти звідси хоч зараз.

— Нам не потрібно, щоб ви тікали... Отже, наскільки я розумію, патрульні машини вам також не страшні?

— Ви маєте на увазі пересувні випромінювачі? Ні, не страшні.

— Дуже добре, — сказав Вепр. — Тоді ваше завдання на найближчий час повністю визначається. Ви будете зв'язківцем. Коли я вам накажу, ви перепливете ріку і пошлете з найближчого поштового відділення телеграми, які я вам дам. Зрозуміло?

— Це мені зрозуміло, — спроквола сказав Максим. — Я не розумію іншого...

Вепр дивився на нього незмигно — сухий, жилавий, покалічений старий, холодний і нещадний боєць, із самих пелюшок боєць, страшне і здатне викликати захоплення породження світу, в якому цінність людського життя дорівнює нулю. Він нічого не знав, крім боротьби, нікого не мав, крім боротьби, усе відкидав, крім боротьби, — і в його уважних прищулених очах Максим, як у книжці, читав свою долю на найближчі кілька років.

— Он як? — сказав Вепр.

— Давайте домовимось відразу, — твердо сказав Максим. — Я не бажаю діяти наосліп. Я не маю наміру заходжуватися коло справ, які, на мій погляд, є безглуздими і непотрібними.

— Наприклад? — сказав Вепр.

— Я знаю, що таке дисципліна. І я знаю, що без дисципліни вся наша робота нічого не варта. Але я вважаю, що дисципліна мусить бути розумною, підлеглий мусить мати певність, що наказ розумний. Ви наказуєте мені бути зв'язківцем. Я готовий бути зв'язківцем, я здатний на більше, проте якщо це потрібно, я буду зв'язківцем. Але я мушу знати, що телеграми, які я надсилаю, не спричиняться до безглуздої загибелі і без того нещасних людей...

Зеф задер було бородище, однак Вепр і Максим однаковим рухом зупинили його.

— Мені було наказано висадити в повітря башту, — вів далі Максим. — Мені не пояснювали, навіщо це потрібно. Я бачив, що це нерозумний і смертельний замір, проте я виконав наказ. Я втратив трьох товаришів, а потім виявилося, що це пастка державної прокуратури. І я кажу: годі! Я більше не збираюсь нападати на башти. І більше того, я маю намір всіляко перешкоджати операціям подібного роду...

— Ну й дурень! — сказав Зеф. — Шмаркач.

— Чому? — спитав Максим.

— Зачекайте, Зефе, — сказав Вепр. Він і далі не зводив очей з Максима. — Іншими словами, Маку, ви хочете знати усі плани штабу?

— Так, — сказав Максим. — Я не хочу працювати наосліп.

— А ти, братику, нахаба, — виголосив Зеф. — У мене, братику, слів не вистачає, щоб описати, який ти нахаба!.. Послухай, Вепре, а він мені подобається. Ні-і, зір у мене вірний...

— Ви вимагаєте занадто великого довір'я, — холодно сказав Вепр. — Таке довір'я треба заслужити.

— І для цього завалювати дурні башти? — сказав Максим. — Я, щоправда, усього кілька місяців у підпіллі, але повсякчас я чую лише одне: башти, башти, башти... А я не хочу валити башти, це марна справа! Я хочу боротися проти тиранії, проти голоду, розрухи, корупції, брехні... Я розумію, звичайно, башти мучать вас, просто фізично мучать... Але навіть проти башт ви повстаєте якось по-дурному. Цілком очевидно, що башти ретрансляційні, а отже, потрібно бити у Центр, а не сколупувати їх по одній...

Вепр і Зеф заговорили одночасно.

— Звідки ви знаєте про Центр? — спитав Вепр.

— А де ти його, цей Центр, знайдеш? — спитав Зеф.

— Те, що Центр має існувати, зрозуміло всякому хоч почасти грамотному інженерові, — сказав Максим спогорда. — А як знайти Центр, оце і є завдання, яким ми повинні займатися. Не бігати на кулемети, не втрачати надаремно людей, а шукати Центр...

— По-перше, все це ми і без тебе знаємо, — скипів Зеф. — А, по-друге, масаракш, ніхто не загинув марно! Всякому хоч почасти грамотному інженерові, шмаркачу ти зашмарканий, мусить бути зрозуміло, що, заваливши кілька башт, ми порушимо систему ретрансляції і зможемо звільнити цілий район! А для цього треба вміти завалювати башти. І ми вчимося це робити — розумієш ти чи ні? ї якщо ти ще раз, масаракш, скажеш, що наші хлопці гинуть по-пустому...

— Зачекайте, — сказав Максим. — Приберіть руки. Звільнити район... Ну гаразд, а далі?

— Усякий шмаркач тут приходить і каже, що ми гинемо по-пустому, — сказав Зеф.

— А далі? — настійливо повторив Максим. — Легіонери підвезуть випромінювачі, і вам гаплик?

— Чорта лисого! — сказав Зеф. — За цей час населення району стане на наш бік, і не так-то просто їм буде поткнутися. Одна справа, десяток так званих виродків, і зовсім інша — десять тисяч, сто тисяч осатанілих...

— Зефе, Зефе! — остерігаюче сказав Вепр. Зеф нетерпеливо відмахнувся од нього.

— Сотні тисяч осатанілих городян, фермерів... а можливо, і солдатів, які збагнули і на все життя запам'ятали, що їх безсоромно обдурюють...

Вепр махнув рукою і відвернувся.

— Зачекайте, зачекайте, — сказав Максим. — Що це ви говорите? З якого це побиту вони раптом збагнуть? Та вони вас на шматки роздеруть. Адже вони вважають, що це протибалістичний захист...

— А ти що вважаєш? — спитав Зеф, загадково усміхаючись.

— Ну, я знаю, — сказав Максим. — Мені розповідали...

— Хто?

— Лікар... і Генерал... А що — це таємниця?

— Може, годі на цю тему? — тихо сказав Вепр.

— А чому годі? — заперечив Зеф також тихо і якось напрочуд інтелігентно. — Чому, власне, годі, Вепре? Ти знаєш, що я про це думаю. Ти знаєш, чому я тут сиджу і чому я тут залишусь до скону. А я знаю, що думаєш з цього приводу ти. То чому ж годі? Ми обидва вважаємо, що про це слід кричати на всіх перехрестях, а коли доходить до справи, зненацька згадуємо про дисципліну і починаємо слухняно грати на руку усім цим вождістам, лібералам, просвітителям... А тепер перед нами оцей хлопчик. Ти ж бачиш, який він. Невже й такі не повинні знати?

— Може, якраз такі і не повинні знати, — усе так само тихо відповів Вепр.

Максим, не розуміючи, переводив погляд з одного на другого. Вони раптом зробилися дуже несхожі на самих себе, вони якось зневірилися,

й у Вепрові вже не відчувався стальний стрижень, об який позламувало зуби стільки прокуратур і. польових судів, а у Зефові зникла його відчайдушна вульгарність і прорізалася якась туга, якийсь прихований відчай, образа, покірливість... Ніби вони раптом згадали щось таке, про що повинні були і чесно намагалися забути.

— Я розкажу йому, — сказав Зеф.

Він не питав дозволу і не радився. Він просто повідомив.

Вепр змовчав, і Зеф заходився розповідати. Те, що він розповідав, було страхітливо. Це було страхітливо само по собі, і це було страхітливо тому, що вже не залишало місця для сумнівів. Увесь той час, поки він говорив — неголосно, спокійно, чистою інтелігентною мовою, ввічливо замовкаючи, коли Вепр вставляв стислі репліки, — Максим відчайдушно намагався знайти бодай якусь прогалину у цій новій системі світу, проте його зусилля були марні. Картина вимальовувалася стрункa, примітивна, безнадійно логічна; вона пояснювала усі відомі Максиму факти і не залишала жодного факту непоясненим. Це було найбільше і найстрашніше відкриття з усіх, які Максим зробив на своєму населеному острові.

Випромінювання башт призначалося не для виродків. Воно впливало на нервову систему кожної людської істоти цієї планети. Фізіологічний механізм впливу залишався невідомим, але суть цього впливу зводилася до того, що мозок опромінюваного втрачав здатність до критичного аналізу дійсності. Людина мисляча перетворювалася на людину віруючу, причому віруючу безтямно, фанатично, всупереч очевидній реальності. Людині, яка перебувала в полі випромінювання, можна було найелементарнішими засобами навіяти все, що завгодно, і вона сприймала навіюване як осяйну і єдину істину й готова була жити для неї, страждати за неї, помирати в ім'я її.

А поле існувало завжди. Непомітне, всюдисуще, всепроникливе. Його безперервно випромінювала велетенська мережа башт, що обплутувала країну, Гігантським пилососом воно висмоктувало з десятків мільйонів душ будь-який сумнів у словах і вчинках Вогненосних Творців. Вогненосні Творці спрямовували волю і енергію мільйонних мас, куди їм заманеться. Вони навіювали масам огидні ідеї насильства і агресії, вони могли кинути мільйони під гармати і кулемети; вони могли б примусити ці мільйони вбивати один одного в ім'я чого завгодно; вони могли б, з'явись у них подібна примха, викликати масову епідемію самогубств... Вони могли все.

А двічі на добу, о десятій ранку та о десятій вечора, гігантський пилосос вмикали на повну потужність, і на півгодини люди переставали взагалі бути людьми. Всі приховані напруги, що накопичилися у підсвідомості через невідповідність між навіяним і реальним, вивільнялися у пароксизмі гарячкового ентузіазму, у палкому екстазі догідливості Такі променеві удари повністю придушували рефлекси та інстинкти і замінювали їх страхітливим комплексом схиляння та обов'язку перед Вогненосними Творцями. У такому стані опромінюваний повністю втрачав здатність міркувати і діяв, як робот, що одержав наказ.

Небезпеку для Творців могли становити лише люди, які через певні фізіологічні особливості були несприйнятливі до навіювання. їх називали виродками. Постійне поле на них не впливало анітрохи, а променеві удари викликали у них тільки нестерпний біль. Виродків було порівняно мало, близько одного відсотка, проте вони були єдиними, хто не спав у цьому царстві сомнамбул. Тільки вони зберігали здатність тверезо оцінювати оточення, сприймати світ, як він є, впливати на світ, змінювати його, управляти ним. І наймерзенніше полягало в тому, що саме вони постачали суспільству правлячу еліту, яка звалася Вогненосними Творцями. Усі Вогненосні Творці були виродками, проте далеко не всі виродки були Вогненосними Творцями. І ті, хто не зумів увійти до еліти, або не захотів цього, або не знав, що існує еліта, були оголошені ворогами войовничої держави, і з ними чинили відповідно.

Максима проймав такий відчай, ніби він зненацька виявив, що його населений острів населений насправді не людьми, а ляльками. Величезний апарат гітлерівської пропаганди був нічого не вартий порівняно з системою променевих башт. Радіо можна було не вмикати, промови Геббельса можна було не слухати, газети можна було не читати. Але позбутися поля було неможливо. В історії земного людства нічого подібного не було. І на досвід Землі розраховувати не доводилося. Сподіватися було ні на що. План Зефа захопити скільки-небудь значний район уявлявся звичайнісінькою авантюрою. Перед ними була величезна машина, занадто проста, щоб еволюціонувати, і занадто величезна, щоб можна було сподіватися зруйнувати її незначними силами. Не було сили у країні, котра могла б звільнити величезний народ, який уявлення не мав про те, що він невільний, який випав, за висловом Вепра, з ходу історії. Ця машина була неприступна зсередини. Вона була тривка до будь-яких незначних збурень. Після часткових руйнувань вона негайно відновлювалася. На подразнення вона реагувала негайно і однозначно, анітрохи не турбуючись про долю своїх окремих елементів. Єдину надію залишала думка, що машина мала Центр, пульт управління, мозок. Цей Центр теоретично можна було зруйнувати, тоді машина змушена буде завмерти у хисткій рівновазі, і настане мить, коли можна буде спробувати перевести цей світ на інші рейки, повернути його на рейки історії. Проте місцеперебування Центру було величезною таємницею, та й кому вдасться його зруйнувати? Це не атака на башту. Це операція, що вимагатиме величезних коштів і насамперед — армії людей, не підвладних впливові випромінювання. Потрібні були люди, несприйнятливі до випромінювання, або прості, легкоприступні засоби захисту. Нічого цього не було і навіть не передбачалося. Кілька сотень тисяч виродків були розпорошені, роз'єднані, переслідувані, багато які взагалі належали до категорії так званих легальних, але навіть якби їх вдалося об'єднати і озброїти, цю маленьку армію Вогненосні Творці знищили б, вислявши їй назустріч пересувні випромінювачі...

Зеф давно вже замовк, а Максим усе сидів похнюплений, длубаючись прутиком у чорній сухій землі. Потім Зеф покашляв і сказав ніяково:

— Так, приятелю. Ось воно як насправді... Здається, він уже шкодував, що розповів, як воно насправді.

— На що ж ви сподіваєтесь? — проказав Максим. Зеф і Вепр мовчали.

Максим підвів голову, побачив їхні обличчя і промурмотів:

— Вибачте... Я... Це все так... Вибачте.

— Ми повинні боротися, — рівним голосом вимовив Вепр, — ми боремося, і ми будемо боротися. Зеф повідомив вам одну із стратегій штабу. Існують також інші, настільки ж вразливі для критики і жодного разу не випробувані практично... Ви розумієте, у нас нині все у становленні. Зрілу теорію боротьби не створиш на порожньому місці ось так, відразу...

— Скажіть, —спроквола мовив Максим, — це випромінювання... воно впливає однаково на всі народи вашого світу?

Вепр і Зеф перезирнулися.

— Не розумію, — сказав Вепр.

— Я маю на увазі ось що. Є тут який-небудь народ, де знайдеться бодай кілька тисяч таких, як я?

— Навряд, — сказав Зеф. — Хіба що у цих... у мутантів. Масаракш, ти не ображайся, Маку, але ж ти — очевидний мутант... Щаслива мутація, один шанс на мільйон...

— Я не ображаюсь, — сказав Максим. — Отже, мутанти... Це там, далі в лісах?

— Так, — сказав Вепр. Він пильно дивився на Максима.

— А що там, власне? — спитав Максим.

— Ліс, потім пустеля... — відповів Вепр.

— І мутанти?

— Так. Напівзвірі. Божевільні дикуни... Послухайте, Маку, облиште це.

— Ви їх коли-небудь бачили?

— Я бачив лише мертвих, — сказав Вепр. — їх іноді ловлять у лісі, а потім вішають перед бараками для піднесення духу.

— А за що?

— За шию! — гаркнув Зеф. — Дурню! Це звірі! Вони невиліковні, і вони небезпечніші за будь-якого звіра! Я на них надивився. Ти такого і вві сні не бачив...

— А навіщо туди тягнути башти? — спитав Максим. — Хочуть їх приручити?

— Облиште, Маку, — знову сказав Вепр. — Це безнадійно. Вони нас ненавидять... А втім, робіть як знаєте. Ми нікого не затримуємо.

Запала мовчанка. Відтак удалині, в них за спиною, пролунав знайомий брязкітливий рик. Зеф підвівся.

— Баліста... — мовив роздумливо. — Піти її вбити?.. Це близько, вісімнадцятий квадрат... Ні, завтра.

Максим раптом зважився.

— Я нею займусь. Ідіть, я вас наздожену.

Зеф із сумнівом зиркнув на нього.

— Чи зумієш? — сказав він. — Ще підвередишся...

— Маку, — сказав однорукий, — подумайте!

Зеф дивився на Максима, відтак зненацька усміхнувся.

— Так он навіщо тобі танк! — сказав він. — Хитрун хлопець. Ні-і, мене не обдуриш. Гаразд, іди, йечерю я тобі залишу. Передумаєш — приходь... До речі, май на увазі, що багато які самохідки заміновані, длубайся там обережніше... Ходімо, Вепре. Він наздожене.

Вепр хотів іще щось сказати, однак Максим уже підвівся і закрокував до просіки. Він більше не хотів балачок. Він ішов шпарко, не озираючись, тримаючи гранатомет під пахвою. Тепер, коли він прийняв рішення, йому зробилося легше, і майбутня справа залежала тільки від його вміння і від його спритності.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Перед світом Максим вивів самохідну балісту на шосе і розвернув носом на південь. Можна було їхати, проте він виліз із відсіку управління, зістрибнув на поламаний бетон і присів на краю кювету, витираючи травою забруднені руки. Іржава громадина мирно клекотіла поряд, наставивши в каламутне небо гостру верхівку ракети.

Він пропрацював усю ніч, проте втоми не відчував. Аборигени будували міцно, машина виявилася у непоганому стані. Ніяких мін, ясна річ, не познаходилося, а ручне управління, навпаки, було. Якщо хто-небудь і злітав у повітря на таких машинах, то це могло статися лише через спрацьованість котла або від повного технічного невігластва. Котел, щоправда, давав не більше двадцяти відсотків нормальної потужності, і була добре-таки зношена ходова частина, однак Максим був задоволений — учора він і на це не сподівався.

Було близько шостої ранку, розвиднялося. Звичайно о цій порі каторжників шикували у картаті колони, нашвидкуруч годували і виганяли на роботу. Відсутність Максима, звісно, вже помітили, і цілком можливо, що тепер він оголошений втікачем і засуджений, а може, Зеф вигадав яке-небудь пояснення — підвернулась нога, поранений тощо.

У лісі запанувала тиша. "Собаки", що перекликалися цілу ніч, вгамувалися, повернулися, напевне, до підземелля і хихотять там, потираючи лапи, згадуючи, як настрахали учора двоногих... За цих "собак" потрібно буде грунтовно узятися, але зараз доведеться залишити їх у тилу" Цікаво, сприймають вони випромінювання чи ні? Дивні істоти... Уночі, поки він копирсався у двигуні, двоє вперто стовбичили за кущами, тихенько спостерігаючи за ним, а потім прийшов третій і видряпався на дерево, щоб краще бачити. Максим висунувся з люка, помахав йому рукою, а відтак, пустощів заради, відтворив як міг те чотирискладове слово, яке вчора скандував хор. Той, що був на дереві, страшенно розсердився, заблискав очима, відстовбурчив хутро по всьому тілу і заходився вигукувати якісь гортанні образи. Двоє у кущах були, схоже, цим шоковані, бо негайно зникли і вже не поверталися. А лайливець ще довго не злізав і все ніяк не міг заспокоїтися: сичав, плювався, вдавав, ніби хоче напасти, і шкірив білі рідкі ікла. Забрався геть він лише над ранок, втямивши, що Максим не збирається ставати з ним на чесний герць... Навряд чи вони розумні з погляду людини, проте істоти цікаві і, певно, становлять собою якусь організовану силу, якщо спромоглися витіснити з Фортеці військовий гарнізон на чолі з принцом-герцогом... До чого ж у них тут мало

інформації, самі лише чутки та легенди... Гарно було б помитися зараз, увесь замизкався в іржі, та й котел протікає, шкіра горить від радіації. Якщо Зеф і однорукий погодяться їхати, потрібно буде затулити котел трьома-чотирма плитами, пообдирати броню з бортів...

Віддалеки в лісі щось бахнуло, озвалася луна — сапери-смертники розпочали робочий день. Безглуздя, безглуздя... Знову бахнуло, застукотів кулемет, стукотів довго, потому стих. Зовсім розвиднілося, день обіцяв бути ясним, небо було без хмар, рівномірно біле, як сяюче молоко. Бетон на шосе блищав од роси, а довкола танка роси не було — від броні струменіло нездорове тепло.

Потім із-за кущів, що наповзали на дорогу, з'явилися Зеф і Вепр, побачили танк і пришвидшили крок. Максим підвівся і пішов назустріч.

— Живий! — сказав Зеф замість привітання. — Так я й думав. Кашку твою, братику, я той... нема в чому нести. А хліб приніс, наминай.

— Дякую, — сказав Максим, приймаючи окраєць. Вепр стояв, зіпершись на міношукач, і дивився на нього.

— Наминай і тікай, — сказав Зеф. — Там, братику, за тобою приїхали.

— Хто? — спитав Максим і перестав жувати.

— Нам не доповів, — сказав Зеф. — Якийсь бевзь у ґудзиках з ніг до голови. Лементував на весь ліс, чому тебе немає, мене мало не застрелив... А я собі витріщаюсь і доповідаю: так, мовляв, і так, загинув на мінному полі, тіло не знайдено...

Він обійшов танк кругом, сказав: "Ото вже гидота...", сів на узбочині й заходився скручувати цигарку.

— Дивно, — сказав Максим, задумливо відкушуючи від окрайця. — Навіщо? На дослідування?..

— Може, це Фанк? — неголосно спитав Вепр.

— Фанк? Середній на зріст, квадратне обличчя, шкіра лущиться?..

— Де там! — сказав Зеф. — Справжнісінька жердина, весь у прищах, йолоп йолопом — Легіон.

— Це не Фанк, — сказав Максим.

— Можливо, за наказом Фанка? — спитав Вепр.

Максим стенув плечима і відправив у рот рештки хліба.

— Не знаю, — сказав він. — Раніше я думав, що Фанк має якесь відношення до підпілля, а тепер не знаю, що й думати...

— Тоді вам, мабуть, і справді краще зникнути, — проказав Вепр. — Хоча, чесно кажучи, я не знаю, що гірше — мутанти чи цей жандармський чин...

— Ет, нехай їде, — сказав Зеф. — Зв'язківцем він у тебе все одно не працюватиме, а так принаймні хоч привезе яку-небудь інформацію... Якщо вціліє...

— Ви, ясна річ, зі мною не поїдете, — сказав Максим ствердно.

Вепр похитав головою.

— Ні, — сказав він. — Бажаю успіху.

— Ракету скинь, — порадив Зеф. — А то злетиш у повітря з нею... І от що. Попереду у тебе будуть дві застави. Ти їх проскочиш легко, тільки не зупиняйся. Вони обернуті на південь. А от далі буде гірше. Радіація жахлива, жерти нічого, мутанти, а ще далі — піски, безводдя.

— Дякую, — сказав Максим. — До побачення.

Він скочив на гусеницю, розчинив люк і заліз у жарку напівпітьму. Він уже поклав руки на важелі, коли згадав, що залишилося ще одне запитання. Він висунувся.

— Послухайте, — сказав він, — а чому справжнє призначення башт приховується від рядових підпільників?

Зеф скривився і плюнув, а Вепр сумно відповів:

— Тому що більшість у штабі сподівається коли-небудь захопити владу і використовувати башти так само, але з іншою метою.

— З якою — іншою? — похмуро спитав Максим.

Кілька секунд вони дивилися один одному у вічі. Зеф, відвернувшись, старанно заклеював язиком сигарету. Потім Максим сказав:

— Бажаю вам вижити, — і повернувся до важелів.

Танк загримкотів, забрязкотів, хруснув гусеницями і покотився вперед.

Вести машину було незручно. Сидіння для водія не було, а купа гілляччя і трави, що її Максим накидав уночі, дуже швидко розповзлася. Огляд був препоганий, розігнатися як слід не вдавалося — на швидкості

тридцять кілометрів у двигуні щось починало гримкотіти і захлинатися, горіло мастило. Щоправда, прохідність у цієї атомної шкапини усе ще залишалася чудовою. Дорога чи не дорога — їй було однаковісінько, кущів і неглибоких ковбань вона не помічала зовсім, повалені дерева чавила на дрібки. Молоді деревця, що проросли крізь поколотий бетон, вона завиграшки підминала під себе, а через глибокі ями, наповнені чорною водою, переповзала, ніби аж форкаючи від задоволення. І курс вона тримала чудово, повернути її було дуже нелегко.

Шосе було доволі пряме, у відсіці брудно і задушливо, і врешті-решт Максим встановив ручний газ, виліз назовні і зручно влаштувався на краю люка під решітчастим лотоком ракети. Танк сурганився вперед, начебто це був його справжній курс, визначений давньою програмою. Було в ньому щось самовдоволене й простакувате, і Максим, закоханий у машини, навіть схвально поплескав його по броні.

Жити було можна. Праворуч і ліворуч відповзав назад ліс, розмірено клекотів двигун, радіація* нагорі майже не відчувалася, вітерець був порівняно чистий і приємно холодив шкіру. Максим підвів голову і глянув на ніс ракети. Його помітно погойдувало. Мабуть, ракету справді потрібно скинути. Зайва вага. Вибухнути вона, звісно, не вибухне, давно "протухла", він ще вночі обстежив її, проте важить вона тонн з десять, навіщо тягти таке на собі? Танк перся вперед, а Максим заходився повзати по лотоку, відшукуючи механізм кріплення. Він знайшов механізм, але все заіржавіло, і довелося поморочитися; і поки він морочився, танк двічі з'їжджав на поворотах у ліс і починав, гнівно завиваючи, трощити дерева, і Максимові доводилося поспішати до важелів, заспокоювати залізного дурня і виводити його знов на дорогу. Але врешті-решт механізм спрацював, ракета тяжко мотнулася і гепнула на бетон, а потім громіздко відкотилася у кювет. Танк підстрибнув і пішов легше, і в цю мить Максим завважив попереду першу заставу.

На узліссі стояли два великі намети і автофургон, диміла польова кухня. Два легіонери, голі до пояса, вмивалися — один зливав другому з манірки. Посередині шосе стяв і дивився на танк вартовий у чорній

накидці, а праворуч від шосе стирчали два стовпи, з'єднані поперечиною, і з цієї поперечини щось звисало, щось довге й біле, майже торкаючись землі. Максим спустився у відсік, щоб не було видно картатого балахона, і вистромив голову. Вартовий, із зачудуванням витріщаючись на танк, задкував до узбочини, відтак розгублено озирнувся на фургон. Напівголі легіонери перестали вмиватися і також дивилися на танк. Під гримкотіння гусениць з наметів і фургона вийшли ще кілька чоловік, один — у мундирі з офіцерськими шнурами. Вони були вкрай здивовані, проте не стривожені; офіцер вказав на танк рукою і щось сказав, і всі розсміялися. Коли Максим порівнявся з вартовим, той гукнув йому нечутно за шумом двигуна, і Максим у відповідь прокричав:

— Усе гаразд, стій, де стоїш!..

Вартовий також нічого не розчув, але на обличчі його відбилося задоволення. Пропустивши танк, він знову вийшов на середину шосе і завмер у попередній позі Було очевидно, що все обійшлося.

Максим повернув голову і побачив зблизька те, що звисало з поперечини. Секунду він дивився, відтак шпарко присів, заплющив очі і без усякої потреби схопився за важелі. "Не слід було дивитися, — подумав він. — Лихий мене смикнув повертати голову, їхав би та й їхав, нічого б не знав... — Він примусив себе розплющити очі. — Ні, — подумав він, — дивитися треба. Треба звикати. І треба впізнавати. Нічого відвертатися. Я не маю права відвертатися, якщо вже взявся за цю справу. Певно, це був мутант, смерть не може так спотворити людину. А от життя може. Воно і мене спотворить, і нікуди від цього не дінешся, і не треба опиратися, треба звикати. Можливо, попереду в мене сотні кілометрів доріг, заставлених шибеницями..."

Коли він знову висунувся з люка і глянув назад, застави вже не було видно — ні застави, ні самотньої шибениці при дорозі. Добре було б зараз їхати додому... Ось так їхати, їхати, їхати, а в кінці — дім, мати, батько, хлопці... Приїхати, прокинутися, вмитися і розповісти їм

страшний сон про населений острів... Він спробував уявити собі Землю, однак у нього нічого не вийшло, тільки було дивно думати, що десь є чисті веселі міста, багато добрих, розумних людей, всі один одному довіряють... "Ти шукав собі справу, — подумав він. — Ну от, у тебе тепер є справа — важка справа, брудна справа, та навряд чи ти знайдеш де-небудь коли-набудь іншу справу, настільки ж важливу..."

Попереду на шосе з'явився якийсь механізм, що неквапливо повз у той самий бік — на південь. Це був невеличкий гусеничний трактор, який тягнув за собою причіп з металевою решітчастою фермою. У відкритій кабіні сидів чолов'яга у картатому балахоні і курив люльку; він байдуже зиркнув на танк, на Максима і відвернувся. "Що це за ферма? — подумав Максим. — Які знайомі обриси... — Потім він раптом утямив, що це секція башти. — Зіштовхнути б її зараз у рівчак, — подумав він, — і проїхатися по ній разів зо два взад-вперед..." — Він озирнувся, і вираз його обличчя, мабуть, дуже не сподобався водієві трактора — водій зненацька загальмував і спустив одну ногу на гусеницю, ніби готувався вистрибнути. Максим одвернувся.

Хвилин за десять він завважив другу заставу. Це був аванпост величезної армії картатих рабів, а можливо, якраз і не рабів, а найвільніших людей у країні, — два тимчасових будиночки з блискучими цинковими дахами, невисокий штучний пагорб, на ньому сірий приземкуватий капонір з чорними щілинами амбразур. Над капоніром уже зводилися перші секції башти, а навколо пагорба стояли автокрани, трактори, валялися без ладу залізні ферми. Ліс на кілька сотень метрів праворуч і ліворуч від шосе був знищений, на відкритій місцевості де-не-де комашилися люди в картатому одязі. За будиночками виднівся довгий низький барак. Перед бараком сохло на мотузках сіре ганчір'я. Трохи віддалеки біля шосе стирчала дерев'яна вишка з майданчиком; по майданчику походжав вартовий у сірій формі, у глибокій касці, і стояв кулемет на тринозі. Під вишкою юрмилися ще солдати; вони мали вигляд людей, які знемагають від комарів і нудьги. Всі курили.

"Ну, тут я також проїду без клопотів, — подумав Максим, — тут край землі й усім на все наплювати". Проте він помилився. Солдати облишили відмахуватися од комарів й ушнипилися в танк. Потім один, худий, на когось дуже схожий, поправив на голові каску, вийшов на середину шосе і здійняв руку. "Це ти даремно, — подумав Максим із жалем, — це тобі ні до чого. Я вирішив тут проїхати, і я проїду... — Він сковзнув униз, до важелів, всівся зручніше й поставив ногу на акселератор. Солдат на шосе і далі стояв зі здійнятою рукою. "Зараз я дам газ, — подумав Максим, — ревону як слід, і він відскочить... А якщо не відскочить, — подумав він з раптовою люттю, — то що ж, на війні як на війні..."

І раптом він упізнав цього солдата. Перед ним був Гай — схудлий, змарнілий, поросли щетиною, у лантухуватому солдатському комбінезоні.

— Гай... — промурмотів Максим. — Друзяко... Як же я тепер?

Він прибрав ногу з газу, вимкнув зчеплення, танк уповільнив рух і зупинився. Гай опустив руку і неквапом пішов назустріч. І тут Максим аж засміявся від радості. Усе виходило якнайкраще. Він знову увімкнув зчеплення і приготувався.

— Ей! — по-начальницькому крикнув Гай і постукав прикладом по броні. — Хто такий?

Максим мовчав, тихенько посміюючись.

— Є там хто? — У голосі Гая з'явилася деяка непевність.

Потім його ковані підбори загримкотіли по броні, люк ліворуч розчинився, і Гай просунувся у відсік. Угледівши Максима, він відкрив рота, і тої ж миті Максим схопив його за комбінезон, шарпнув на себе, завалив на гілляччя в ногах і притиснув... Танк ревонув жахливим ревом і рвонувся вперед. "Розіб'ю двигун", — подумав Максим. Гай смикався і

вертівся, каска з'їхала йому на обличчя, він нічого не бачив і тільки вихався наосліп, намагаючись витягти з-під себе автомат. Відсік раптом виповнився гримкотінням і брязкотом — мабуть, у тил танкові вдарили автомати і кулемет. Це було безпечно, але неприємно, і Максим з нетерпінням стежив, як насувається стіна лісу, все ближче... ближче... І от перші кущі... Хтось картатий сахнувся з дороги... І от уже навколо ліс, і кулі вже не стукотять по броні, і шосе попереду вільне на багато сотень кілометрів.

Гай нарешті видобув з-під себе автомат, але Максим зідрав з нього каску і побачив його спітніле ошкірене обличчя і засміявся, коли лють, жах і жадоба вбивати змінилася на цьому обличчі виразом спершу розгубленості, відтак зачудування і, зрештою, радості. Гай поворушив губами — певно, сказав "Масаракш!" Максим кинув важелі, притягнув його до себе, мокрого, худого, порослого щетиною, обійняв, пригорнув від надміру почуттів, затим відпустив і, тримаючи його за плечі, сказав:

— Гаю, друже, до чого ж я радий!

Зовсім нічого не було чути. Він глянув у оглядову щілину: шосе було, як і досі, пряме, і він знову поставив ручний газ, а сам виліз нагору і витягнув Гая за собою.

— Масаракш! — сказав пом'ятий Гай. — Це знову ти!

— А ти не радий? От я дуже радий! — Максим аж тепер збагнув, як йому завжди не хотілося їхати на Південь самому.

— Що все це означає? — вигукнув Гай. Перша радість у нього вже минулася, він занепокоєно роззирався. — Куди?! Навіщо?!

— На Південь! — крикнув Максим. — Досить з мене твоєї гостинної батьківщини!

— Втеча?

— Так!

— Ти збожеволів! Тобі подарували життя!

— Хто це подарував мені життя? Життя моє! Належить мені!

Розмовляти було важко, доводилося кричати, і якось мимоволі замість дружньої бесіди виходила сварка. Максим зіскочив у люк і зменшив оберти. Танк пішов повільніше, однак уже не ревів і не брязкотів так гучно. Коли Максим повернувся нагору, Гай сидів насумрений і рішучий.

— Я зобов'язаний тебе повернути, — виголосив він.

— А я зобов'язаний тебе звідси забрати, — виголосив Максим.

— Не розумію. Ти остаточно з'їхав з глузду. Звідсіля втекти неможливо. Треба повернутися... Масаракш, повертатися тобі також не можна, тебе розстріляють... А на Півдні нас з'їдять... Бодай ти пропав зі своїм божевіллям! Зв'язався я з тобою, як з фальшивою монетою...

— Зачекай, не репетуй! — сказав Максим. — Дай-но я тобі усе поясню.

— Не бажаю нічого слухати. Зупини машину!

— Та зачекай ти, — умовляв Максим. — Дай розповісти!

Проте Гай не бажав, щоб йому розповідали, Гай вимагав, щоб ця незаконно викрадена машина була негайно зупинена і повернута в зону. Максима двічі, тричі і чотири рази обізвали телепнем, зойк "масаракш"

перекривав шум двигуна. Становище, масаракш, було жахливе. Воно було безвихідне, масаракш! Попереду, масаракш, була неминуча загибель. Позаду, масаракш, також. Максим був завжди телепнем і психом, масаракш, але цей його коник, масаракш, треба думати, останній, масаракш і масаракш...

Максим мовчав. Він раптом зметикував, що поле останньої башти, певно, закінчується десь тут, швидше всього вже скінчилося: остання застава мусить бути на самому кордоні крайнього поля... Нехай хлопець вибалакується, на населеному острові слова нічого не важать... "Лайся, лайся, а я тебе витягну, нічого тобі там робити... Треба з когось починати, і ти будеш перший. Не хочу, щоб ти був ляльку, навіть якщо тобі це подобається — бути ляльку..."

Вилаявши Максима уздовж і впоперек, Гай зістрибнув у люк і заходився куйовдитися там, намагаючись зупинити машину. Це йому не вдалося, і він вибрався назад, уже в касці, дуже мовчазний і діловитий. Він вочевидь збирався зістрибнути і гайнути назад. Він був дуже сердитий. Тоді Максим спіймав його за штани, всадовив і став пояснювати становище.

Він говорив більше години, уриваючись іноді, щоб вирівняти рух танка на поворотах. Він говорив, а Гай слухав. Спершу Гай пробував перебивати, поривався зіскочити на ходу, затуляв вуха, але Максим говорив і говорив, повторював одне й те саме знов і знов, пояснював, втокмачував, доводив, і Гай нарешті став прислухатися, потім замислився, зажурився, заліз обома руками під каску і енергійно почухав чуприну: відтак сам перейшов у наступ і заходився допитувати Максима, звідки усе це стало відомо, і хто доведе, що все це не брехня, і як можна у все це повірити, якщо це очевидна вигадка... Максим бив його фактами, а коли фактів не вистачало, присягався, що говорить правду, а коли і це не допомагало, називав Гая бовдуром, ляльку, роботом, а танк усе йшов і йшов на південь, дедалі глибше зариваючись у країну мутантів.

— Ну гаразд, — сказав нарешті Максим, осатанівши. — Зараз ми все це перевіримо. За моїми розрахунками, ми давно вже виїхали з поля випромінювання, а зараз приблизно за десять хвилин десята. Що ви всі робите о десятій годині?

— О десятій нуль-нуль — шикування, — похмуро сказав Гай.

— Саме так. Збираєтесь струнками рядами і надсаджуєтесь від готовності пролити кров. Пам'ятаєш?

— Ця готовність у нас в серці, — пророк Гай.

— Цю готовність утокмачують у ваші тупі голови, — заперечив Максим. — Нічого, от зараз ми подивимося, яка у тебе там у серці готовність. Котра година?

— Без семи, — похмуро сказав Гай. Якийсь час вони їхали мовчки.

— Ну? — спитав Максим.

Гай глянув на годинник і невпевненим голосом заспівав: — "Вперед, легіонери, залізнії хлоп'ята..."

Максим насмішкувато дивився на нього. Гай збився і переплутав слова.

— Перестань на мене витріщатися, — сердито сказав він. — Ти мені заважаєш. І взагалі, який може бути спів поза шиком?

— Облиш, облиш, — сказав Максим. — Поза строєм ти, бувало, так само горлав, як і в строю. Дивитися на вас з дядьком Кааном страшно було. Один горлає "Залізних хлоп'ят". Другий голосить "Славу Творцям". А тут іще Рада... Ну де твоя готовність палити і різати на славу Творцям?

— Не смій, — сказав Гай. — Ти не смієш так говорити про Творців. Навіть якщо те, що ти розповідаєш, правда, це означає лише, що Творців просто обдурили.

— Хто ж їх обдурив?

— Н-ну... мало хто...

— Отже, Творці не всемогутні?

— Не бажаю на цю тему розмовляти, — виголосив Гай.

Він підупав духом, згорбився, обличчя його ще дужче змарніло, очі потьмяніли, відвисла нижня губа. Максим раптом згадав Фішту Цибулину і Красунчика Котру з арештантського вагона. Вони були наркоманами, нещасними людьми, що звикли до особливо сильних наркотичних речовин. Вони страшенно страждали без свого зілля, не їли і не пили, а цілісінькими днями сиділи ось так, із згаслими очима і відвислою губою.

— У тебе болить що-небудь? — спитав він Гая.

— Ні, — понуро відповів Гай.

— А чого ти так наїжачився?

— Та так якось... — Гай отягнув комір і мляво покрутив головою. — Недобре мені... Я ляжу, га?

Не чекаючи відповіді, він поліз у люк і приліг там на гіллячча, скоцюрбившись. "Он воно як, — подумав Максим. — Це не так просто, як я гадав. — Він захвилювався. — Променевого удару Гай не зазнав, з поля ми виїхали майже дві години тому... Він же все життя живе у цьому

полі... А може, йому це шкодить — без поля? Раптом він захворіє? Це ж треба, гидота яка..." Він дивився вниз на бліде обличчя Гая, і йому ставало дедалі страшніше. Нарешті він не витримав, зістрибнув у відсік, вимкнув двигун, виволік Гая назовні і поклав на траву обіч шосе.

Гай спав, мурмотів щось уві сні, рвучко здригався. Потім ним почало тіпати, він карлючився, стискався, ніби намагався зігрітися, ховав долоні під пахвами. Максим поклав його голову до себе на коліна, притиснув йому пальцями скроні і постарався зосередитися. Йому давно не доводилося робити психомасаж, проте він знав, що головне — забути про все, зосередитися, увімкнути хворого в свою, здорову, систему. Так він сидів хвилин десять або п'ятнадцять, а коли отямився, то побачив, що Гаю покращало, обличчя порожевіло, дихання зробилося рівним, він уже не мерз. Максим улаштував йому подушку з трави, посидів якийсь час, відганяючи комарів, а потім згадав, що їм іще їхати та й їхати, а реактор протікає — для Гая це небезпечно, треба щось придумати. Він підвівся і повернувся до танка.

Йому довелося добряче повозитися, перше ніж він зняв з проіржавілих заклепок кілька листів бортової броні, а потім він набивав ці листи на керамічну переділку, що відділяла реактор і двигун од відсіку управління. Йому залишалося прикріпити останній лист, коли він раптом відчув, що поблизу з'явилися сторонні. Він обережно висунувся з люка, і всередині у нього похололо і скулилося.

На шосе, кроків за десять перед машиною, стояло троє людей, але він не одразу збагнув, що це люди. Щоправда, вони були вдягнуті, і двоє тримали на плечах ворину, з якої звисала закривавленою головою вниз невеличка копитна тварина, схожа на оленя, а на шиї у третього, впоперек курячих грудей, висіла громіздка гвинтівка незвичного вигляду. "Мутанти, — подумав Максим. — Ось вони, мутанти..." Усі розповіді і легенди, що їх він чув, зненацька зринули у пам'яті й зробилися дуже правдоподібними. Луплять з живих шкіру... Людожери... дикуни... звірі. Він зціпив зуби, вискочив на броню і став на повен зріст. Тоді той, що був з гвинтівкою, кумедно затупцяв коротенькими ніжками,

вигнутими дугою, одначе не зрушив з місця. Він лише підняв руку з двома довгими багатосуглобовими пальцями, голосно засичав, а потім проказав скрипливим голосом:

— Їсти хочеш?

Максим розтулив губи і сказав:

— Так.

— Не стрілятимеш? — поцікавився власник гвинтівки.

— Ні, — сказав Максим, усміхаючись. — У жодному разі.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Гай сидів за грубим саморобним столом і чистив автомат. Було близько чверті на одинадцяту ранку, світ був сірий, безбарвний, сухий, у ньому не було місця радості, не було місця рухові життя, усе було тьмяне й хворе. Не хотілося думати, не хотілося нічого бачити і чути, навіть спати не хотілося — хотілося просто покласти голову на стіл, опустити руки і померти. Просто померти — і все.

Кімнатка була маленька, з єдиним вікном без шибки, що виходило на величезний, захаращений руїнами, поріслий дикими чагарями сіро-рудий пустир. Шпалери у кімнаті полиняли і поскручувалися — чи то від спеки, чи то від старості; паркет розсохся, в одному кутку обгорів до вугілля. Від колишніх мешканців у кімнаті нічого не залишилося, окрім великої фотокартки під розбитим склом, на якій, коли уважно придивитися, можна було розгледіти якогось літнього пана з безглуздими бакенбардами і в кумедному капелюсі, схожому на бляшану тарілку.

Очі б усього цього не бачили, здохнути б зараз або заскімлити найпослідущою бездомною собакою, проте Максим наказав: "Чисть". "Щоразу, — наказав Максим, постукуючи кам'яним пальцем по столу, — щоразу, коли тебе скрутить, сідай і чисть автомат..." Отже, треба чистити. Максим усе-таки. Якби не Максим, давно б ліг і помер. Просив же його: "Не залишай мене в цей час, посидь, полікуй". Ні. Сказав, що тепер сам мушу. Сказав, що це не смертельно, що повинно минутися і обов'язково минеться, однак потрібно перемогтися, потрібно оволодіти собою...

"Гаразд, — мляво подумав Гай, — оволодію. Максим усе-таки. Не людина, не Творець, не бог — Максим... І ще він сказав: "Злостись! Коли тебе скрутить, згадуй, звідкіля це в тебе, хто тебе до цього привчив, навіщо, і злостись, призбируй ненависть. Невдовзі вона придасться: ти не один такий, вас таких сорок мільйонів, оступачених, отруєних..." Важко повірити, масаракш, адже все життя у шику, завжди знали, що до чого, все було просто, усі були разом, і гарно було бути таким, як усі. Ні, з'явився, закохав у себе, кар'єру зіпсував, а потім буквально за шкірку висмикнув із шику і поволік в інше життя, де і мета незрозуміла, і засоби незрозумілі, де потрібно — масаракш і масаракш! — про все думати самому, вирішувати самому, все самому... Авжеж... витягнув за шкірку, повернув пикою назад, до рідного,, до гнізда, до найдорожчого і показав: смітник, паскудство, мерзота, брехня... І от дивишся — справді, мало красивого, себе згадати гидко, хлопців згадати гидко, а вже пан ротмістр Чачу!.." Гай спересердя загнав на місце затвор і клацнув защіпкою. І знову навалилася кволість, апатія, і волі на те, щоб уставити магазин, вже не лишалося. Погано, ой як погано...

Перехняблені скрипливі двері розчинилися, устромилася маленька діловита пичка — загалом, навіть симпатична, якби не голомозий череп та не запалені повіки без вій, — Тайга, сусідське дівчатко.

— Дядько Мак наказали вам іти на площу! Там уже всі зібралися, лише вас ждуть!

Гай понуро покосився на неї, на хирляве тільце у платтячку з грубої мішковини, на ненормально тонкі рученята-соломинки, вкриті коричневими плямами, на криві ніжки, що порозпухали в колінах, і його занудило, і самому стало соромно за свою відразу — дитя, а хто винен? Він відвів очі і сказав:

— Не піду. Скажи, що зле почуваюсь. Захворів.

Двері рипнули, і коли він знову звів очі, дівчиська вже не було. Він з досадою кинув автомат на ліжко, підійшов до вікна, висунувся. Дівча щодуху курило по видолинку між залишками стій, по колишній вулиці; за нею учепився якийсь пузанчик, прошкандибав кілька кроків, перечепився, беркицьнувся, підвів голову, полежав трохи, відтак заревів жахливим басом. З-за руїн вихопилася мати. Гай квапливо відсахнувся, потрусив головою і повернувся до столу. "Ні, не можу звикнути. Бридкий я, схоже, чоловік... Ну, вже попався б мені той, хто за все це відповідає, тут уже не схибив би. Але все-таки чому я не можу звикнути? Боже, за цей місяць я такого надивився — на сто примарних снів вистачить..."

Мутанти жили невеликими громадами. Одні кочували, полювали, шукали кращі місця, шукали дорогу на Північ в обхід легіонерських кулеметів, в обхід страшних областей, де вони божеволіли і вмирали на місці від нападів жахливого головного болю; інші жили осіло на фермах та сільцях, що вціліли після боїв і вибухів трьох ядерних бомб, з яких одна вибухнула над цим містом, а дві на околиці — там зараз кілометрові лисини блискучого, мов люстро, шлаку. Осілі сіяли дрібну, звироднілу пшеницю, обробляли дивні свої ділянки, де помідори були як ягоди, а ягоди — як помідори, розводили моторошну скотину, на яку дивитися було страшно, не те що їсти. Це був жалюгідний народ — мутанти, дикі південні виродки, про яких вигадували всілякі нісенітниці і сам він вигадував про себе казна-що, — тихі, хворобливі, спотворені карикатури на людей. Нормальними тут були тільки старі, однак їх залишалося дуже мало, усі вони були хворі й приречені на скору смерть. Діти їхні та онуки також здавалися не житцями на цьому світі. Дітей у них народжувалося багато, але майже всі вони помирали або при

народженні, або малими. Ті, що виживали, були слабкі, постійно страждали від невідомих хвороб, потворні були страшенно, проте всі на вигляд були слухняні, тихі, розумненькі. Та що там говорити, непогані виявилися люди мутанти, добрі, гостинні, миролюбні... От тільки дивитися на них було неможливо. Навіть Максима спершу судомило з незвички, та він згодом звик, йому що — він своєму єству господар...

Гай вставив у автомат магазин, підпер щоку долонею, замислився. Авжеж, Максим...

Щоправда, затіяв Максим цього разу вочевидь безглузду справу. Затіяв він зібрати мутантів, озброїти їх і вибити Легіон для початку хоча б за Блакитну Змію. Смішно, їй-богу! Вони ж ледве ходять, чимало вмирає на ходу — мішок із зерном підніме і помре, а він хоче з ними на Легіон вирушати. Ненавчені, слабкі, куди їм... Нехай навіть збере він цих... розвідників їхніх. На всю цю армію, якщо без Максима, одного ротмістра вистачить, а якщо з Максимом, то ротмістра з ротою. Максим це, здається, і сам розуміє. Але ось уже цілий місяць бігає лісом від селища до селища, від громади до громади, умовляє старих і шанованих людей, тих, кого громади слухаються. Сам бігав і мене з собою повсюди тягав, немає на нього впину. Не хочуть старі йти і розвідників не відпускають... І от зараз на цю нараду треба... Не піду.

Довкіл посвітлішало. Було вже не так тоскно дивитися навсібіч, кров швидше заструменіла по жилах, заворушилися невиразно якісь надії, що сьогоднішня нарада провалиться, що Максим прийде і скаже: годі, нічого тут більше робити, і вони вирушать далі на південь, у пустелю, де, розповідають, також живуть мутанти-виродки, але не такі моторошні, більше схожі на людей і не такі хворі. Кажуть, у них там щось на зразок держави, і навіть армія є. Можливо, з ними вдасться кашу зварити... Щоправда, там усе радіоактивне, туди, кажуть, клали бомбу на бомбу, зумисне для зараження... Були, кажуть, такі спеціальні бомби.

Згадавши про радіоактивність, Гай поліз до свого речового мішка і витягнув коробочку з жовтими пігулками, вкинув дві штуки у рот, скривився від пронизливої гіркоти. Це ж треба, яка гидота, але без неї тут не можна, тут також усе заражене. А в пустелі доведеться, мабуть, пригорщами їх смоктати... Спасибі принцу-герцогу, без цих пігулок мені б тут гаплик... А принц-герцог молодець, не втрачає голови, не впадає у відчай в цьому пеклі, лікує, допомагає, обходи робить, цілу фабрику ліків організував.

Двері розчинилися; до кімнати зайшов сердитий Максим, голий, у самих шортах, худорлявий, швидкий, і помітно, що злоститься. Завваживши його, Гай наприндився і втупився у вікно.

— Ну, не вигадуй, — сказав Максим. — Ходімо.

— Не хочу, — сказав Гай. — Ну їх усіх! З душі верне, незмога.

— Дурниці, — заперечив Максим. — Чудові люди, дуже тебе поважають. Не будь хлопчиськом.

— Еге ж, поважають, — сказав Гай.

— Ще й як поважають! Допіру принц-герцог просив, щоб ти залишився тут. "Я, каже, помру незабаром, потрібна справжня людина, щоб мене заступити".

— Аякже, заступити... — пробурчав Гай, відчуваючи, однак, як всередині у нього, мимоволі, усе розм'якає.

— А ще Бошку до мене чіпляється, звертатися до тебе безпосередньо соромиться. "Нехай, каже, Гай залишиться, навчатиме, захищатиме, гарних хлоп'ят виховуватиме..." Знаєш, як Бошку розмовляє?

Гай зашарівся від задоволення, відкашлявся і сказав, хмурячись, і далі дивлячись у вікно:

— Ну, гаразд... Автомат брати?

— Візьми, — сказав Максим. — Мало що...

Гай узяв автомат під пахву; вони вийшли з кімнати — Гай попереду, Максим слідком, — спустилися по трухлявих сходах, переступили через купу малечі, що комашилася в куряві коло порога, і попрямували вулицею до площі. Ех! Вулиця, площа... Сама назва. Скільки ж тут люду разом загинуло! Кажуть, раніше велике красиве місто тут було. Занапастили країну, гади. Мало того, що людей поперебивали, перенівечили — розвели тут іще якусь погань, якої зроду-віку тут ніколи не бувало. Та й не лише тут...

Принц-герцог розповідав, що до війни жили у лісі звірі, схожі на собак, — забув, як звуться, — розумні були і дуже добрі звірюки, усе розуміли, дресирувати їх було саме задоволення. Ну і, звісно, почали їх дресирувати у воєнних цілях. А потім знайшовся розумака, розшифрував їхню мову, виявилося, що у них мова є, і досить складна, і що вони взагалі полюбляють наслідувати, і глотка у них так улаштована, що декотрих можна було навіть навчити балакати по-людському, — не всієї мови, ясна річ, але слів по п'ятдесят, по сімдесят вони запам'ятовували. В цілому, чудернацькі були тварини, нам би з ними дружити, вчитися одне в одного, одне одному допомагати — вони, кажуть, вимирали... Так ні, пристосували їх воювати, пристосували їх ходити до ворога за військовими відомостями. А потім війна почалася, про них забули, взагалі, про все забули. І от, будь ласка, — упирі. Також мутанти, тільки не людські, а звірині — дуже небезпечні істоти. По Особливому Південному Округу був навіть наказ про боротьбу з ними, а принц-герцог — той прямо каже: нам тут усім гаплик, житимуть тут самі лише упирі...

Гай згадав, як одного разу в лісі Бошку зі своїми мисливцями підстрелив оленя, на якого полювали упирі, і зчинилася бійка. А мутанти — які з них забіяки? Стрельнули по разу зі своїх дідівських, покидали рушниці, сіли і затулили очі руками, щоб, значить, не бачити, як їх шматуватимуть. І Максим також, треба сказати, розгубився... Не те що розгубився, а так якось... Не хотілося йому чубитися. Ну, довелося мені відбувати за всіх. Обойма скінчилася — прикладом. Добре, упирів небагато було, усього шість голів. Двох забили, один втік, а трьох, поранених і оглушених, пов'язали і зібралися вранці вести їх у село на страту. А вночі дивлюся: Максим нищечком встає — і до них. Посидів з ними, полікував, як він це вміє, накладанням рук, потім розв'язав, і ті, звісно, не будучи дурнями, дали драла, тільки їх і бачили. Я йому кажу: "Ти що ж це, Маку, навіщо ти?" — "Сам не знаю, каже, але відчуваю, що не можна їх страчувати. Ні людей, каже, не можна, ні цих... Це, каже, не собаки ніякі і не упирі..."

Та хіба лише упирі! А кажани які завелися! Ті, що Чаклунові прислужують... Це ж жах літаючий, а не миші! А хто ночами по селах швендяє з тупотінням, дітей краде? До того ж сам навіть у хату не заходить, а діти сонні так, не прокидаючись, до нього й виходять... Припустимо, це, може, і брехня, однак дещо я й сам бачив. Як зараз пам'ятаю, повів нас принц-герцог показувати найближчий вхід у Фортецю. Приходимо. Лужок такий мирний, зелений, пагорбок, у пагорбку — печера. Дивимося — господи боже! — увесь лужок перед входом завалений дохлими упирями, десятків зо два, не менше, до всього не скалічені, не поранені — жодної краплини крові на траві. І що найдавніше — Максим оглянув їх і сказав: вони не мертві, вони мовби у судомі, ніби їх хтось загіпнотизував... Питається: хто? Ні, моторошні місця. Тут людині лише за дня можна перебувати, та й то з осторогою. Якби не Максим, чкурнув би я звідсіля що є духу. Але якщо говорити чесно, то куди втікати? Довкіл ліси, у лісах погань, танк у трясовині втонув... До своїх тікати?.. Здавалося б, дуже природно — до своїх тікати. Але які вони мені тепер свої? Також, якщо подумати, виродки, ляльки, правильно Максим каже. Що це за люди, якими можна управляти, наче машинами? Ні, це не для мене... Гидко..."

Вони вийшли на площу, на великий пустир, посередині якого дико чорнів якийсь оплавлений пам'ятник, і повернули до всіцілого будиночка, де традиційно збиралися представники, щоб обмінятися чутками, порадитися стосовно посівів або полювання, а то й просто посидіти, покуняти, послухати розповіді принца-герцога про минулі часи.

У будиночку, у великій чистій кімнаті, вже зібрався народ. Дивитися тут ні на кого не хотілося. Навіть принц-герцог — здавалося б, не мутант, людина — ай той понівечений: усе обличчя в опіках і рубцях. Зайшли, привіталися, сіли в коло, прямо на підлогу. Бошку, який сидів поряд із плитою, зняв із жарин чайник, налив їм по чашці чаю, міцного, смачного, але без цукру. Гай узяв свою чашку — незвичайної краси чашка, ціни їй немає, з королівської порцеляни, — поставив її перед себе, відтак упер автомат прикладом у підлогу межи колін, притулився лобом до рубчастого ствола і заплющив очі, щоб нікого не бачити.

Відкрив нараду принц-герцог. Ніякий він був не принц і ніякий не герцог, а був він головний хірург Фортеці. Коли Фортецю почали трощити атомними бомбами, гарнізон повстав, викинув білий прапор (по цьому прапору свої ж негайно довбонули термоядерною); справжнього принца, командуючого, солдати роздерли на шматки, захопилися, перебили всіх офіцерів, а потім отямилися, що нікому командувати, а без командування не можна: адже війна триває, противник атакує, свої атакують, а з солдатів ніхто плану Фортеці не знає. Фортеця обернулась на пастку, а тут іще вибухнули бактеріологічні бомби, увесь арсенал, і спалахнула чума. Коротше кажучи, якось само собою вийшло, що половина гарнізону розбіглася хто куди, з другої половини три чверті вимерли, а решту прибрав на себе головний хірург — під час заколоту солдати його не зачепили: лікар усе-таки. Якось повелося називати його то принцом, то герцогом, спершу жартома, потім звикли, а Максим для певності називав його принцом-герцогом.

— Друзі! — сказав принц-герцог. — Маємо розглянути пропозиції нашого друга Мака. Це дуже важливі пропозиції. Наскільки вони

важливі, ви можете судити хоча б з того, що сам Чаклун до нас завітав і, можливо, говоритиме з нами...

Гай підвів голову. І справді: у кутку, прихилившись спиною до стіни, сидів сам Чаклун, власною персоною. Дивитися на нього було моторошно, а не дивитися неможливо. Незвичайна була особа. Навіть Максим дивився на нього якось знизу вгору і говорив Гаю: "Чаклун — це, брате, постать". Був Чаклун невеличкий на зріст, кремезний, чистий, ноги і руки в нього були коротенькі, проте міцні, і, загалом, він був не такий уже й потворний: принаймні слово "потворний" йому не пасувало. У нього був великий череп, вкритий густим жорстким волоссям, схожим на сріблясте хутро, маленький рот з дивно стуленими губами, ніби він увесь час збирався свиснути крізь зуби, обличчя, загалом, навіть худорляве, проте під очима мішечки, а самі очі були довгі й вузькі, з вертикальною, як у змії, зіницею. Говорив він мало, на людях бував зрідка, жив самотньо у погребі на дальньому кінці городу, однак авторитетом користувався величезним через свої дивовижні здібності. По-перше, він був дуже розумний і знав усе, хоча прожив на світі якихось двадцять років і ніде, крім цього міста, не бував. Коли виникали які-небудь запитання, до нього йшли на поклін за порадою. Як правило, він нічого не відповідав, і це означало, що питання дріб'язкове: хоч би як його вирішив, усе гаразд буде. Але якщо питання виявлялося життєво важливим — щодо погоди, коли що сіяти, — він завжди давав пораду і жодного разу ще не помилився. Ходили до нього лише старші, і що там відбувалося, вони не розповідали, одначе побутувала думка, що, навіть радячи, Чаклун не розкривав рота. Так, гляне тільки — і стає зрозумілим, що потрібно робити. По-друге, мав він владу над тваринами. Ніколи не вимагав у суспільства ні їжі, ні одягу: усе йому приставляли тварини, різні тварини — і звірі, і комахи, і жаби. А головною прислугою у нього були велетенські кажани, з якими він, за чутками, міг розмовляти, і вони його розуміли і слухалися. Ще розповідали, нібито він знає якусь таємницю. Збагнути цю таємницю було неможливо. На думку Гая, це був звичайнісінький набір слів: чорний порожній Світ до початку Світового Світла: мертвий крижаний Світ після згасання Світо вого Світла: безкрая пустеля, в якій не одне Світове Світ ло... Ніхто не міг

пояснити, що це означає, а Мак тільки похитував головою і захоплено мурмотів: "Оце так інтелект!"

Чаклун сидів ні на кого не дивлячись, на плечі у нього незграбно тупцював сліпенький нічний птах. Чаклун вряди-годи виймав з кишені якісь шматочки і клав йому в дзьоб, тоді той, завмерши на мить, задирав голову і ніби через силу ковтав, витягуючи шию.

— Це дуже важливі пропозиції, — вів далі принц-герцог, — а тому я прошу вас слухати уважно, а ти, Бошку, голубе, заварюй чай якомога міцніший, бо, я помітив, дехто вже почав куняти. Не треба куняти, не треба. Зберіться на силі, можливо, зараз вирішується ваша доля.

Зібрання схвально загомоніло. Якогось більмастого відтягнули за вуха од стіни, де він налаштувався було покуняг ти, і посадили в першому ряду.

— Так я ж нічого... мурмотів більмастий. — Я лише так, трошки. Я до того, що говорити треба стисліше, а то поки до кінця доходить, я уже й початок забуваю...

— Гаразд, — погодився принц-герцог. — Стисліше так стисліше. Солдати відтісняють нас на південь, у пустелю. Пощади вони не знають, у переговори не заходять. З родин, які намагалися пробратися на північ, ніхто не повернувся. Треба думати, вони загинули. Це означає, що років за десять — п'ятнадцять нас відтиснуть у пустелю остаточно, і там ми всі загинемо без їжі та без води. Кажуть, що у пустелі також живуть люди. Я в це не вірю, але багато хто з шановних старост вірить і стверджує, нібито ці жителі пустелі такі самі жорстокі й кровожерні, як солдати. А ми — люди миролюбні, воювати ми не вміємо. Багато хто з нас помирає, і ми, певно, не доживемо до остаточного кінця, проте ми зараз правимо народом і мусимо думати не тільки про себе, а й про наших дітей. Бошку, — сказав він, — подай, будь ласка, чаю шанованому Пекарю. По-моєму, заснув Пекар.

Пекаря розбуркали, сунули йому в плямисту руку гарячу чашку: він обпікся, зашипів, і принц-герцог повів далі:

— Наш друг Мак пропонує вихід. Він прийшов до нас з боку солдатів. Солдатів він ненавидить і каже, що пощади чекати від них не можна, усі вони там обдурені тиранами і хочуть нас знищити. Мак хотів спершу озброїти нас і повести на бій, але переконався, що ми слабкі й воювати не можемо. І тоді він вирішив дістатися до жителів пустелі — він у них також вірить, — домовитися з ними і повести їх на солдатів. Що вимагається від нас? Благословити цей намір, пропустити жителів пустелі через наші землі і забезпечити їх харчем, поки точитиметься війна. І ще наш друг Мак запропонував: дайте йому дозвіл зібрати усіх наших розвідників, які захочуть, він навчить їх воювати і поведе через Блакитну Змію, щоб підняти повстання. Ось такі, коротко, наші справи. Нам зараз потрібно вирішити, і я прошу висловлюватися.

Гай скосив очі на Максима. Друг Мак сидів, підігнувши під себе ногу, величезний, коричневий, непорушний, мов скеля, навіть не як скеля, а як велетенський акумулятор, готовий розрядитися будь-якої миті. Він дивився у дальній куток, на Чаклуна, проте погляд Гая відчув негайно і повернув до нього голову. І раптом Гай подумав, що друг Мак уже не той, яким був колись. Він згадав, що давно вже не усміхався Мак своєю знаменитою сліпучою усмішкою, що давно він не співав своїх гірських пісень і що очі у нього втратили колишню лагідність і добру іронію, тверді зробилися очі, осклянілі якось, наче і не Максим це, а ротмістр Чачу. І ще згадав Гай, що давно вже перестав друг Мак кидатися у всі кутки, як веселий допитливий пес, зробився стриманим, і з'явилася у ньому якась суворість, цілеспрямованість якась, доросла діловита зосередженість, ніби цілився він самим собою у якусь мішень, що її спостерігає лише він... Дуже, дуже перемінився друг Мак, відтоді як всадили у нього повну обойму з важкого армійського пістолета. Раніше він жалів усіх і кожного, а тепер не жаліє нікого. Що ж, може, так і треба...

Проте страшну він усе-таки справу замислив, різня буде, велика різня буде...

— Щось я не второпав, — озвався лисий виродок, зважаючи на вдяганку, нетутешній. — Чого це він хоче? Щоб варвари сюди до нас прийшли? Так вони ж нас усіх переб'ють. Що я, варварів не знаю? Усіх переб'ють, жодної людини не залишать.

— Вони прийдуть сюди с миром, — сказав Мак, — або не прийдуть зовсім.

— Нехай уже ліпше зовсім не приходять, — сказав лисий. — З варварами краще не зв'язуватися. Тоді вже краще прямо до солдатів вийти під кулемети. Усе якось від своєї руки загинеш, у мене батько солдатом був, з Фортеці...

— Це, звичайно, правильно, — мовив Бошку задумливо. — Але ж, з іншого боку, варвари можуть і солдатів прогнати, і нас не зачепити. Отоді й буде усім добре.

— Чому це вони раптом нас не зачеплять? — заперечив більмастий. — Усі нас споконвіку зачіпали, а ці раптом не зачеплять?

— Але ж він з ними домовиться, — пояснив Бошку. — Не чіпайте, мовляв, лісовиків, і край, а інакше, мовляв, не приходьте.

— Хто? Хто домовиться? — спитав Пекар, вертячи головою.

— Та ось Мак. Мак і домовиться...

— Ах, Мак... Ну, якщо Мак домовиться, тоді, може, і не зачеплять.

— Чаю тобі дати? — спитав Бошку. — Адже засинаєш, Пекарю.

— Та не хочу я твого чаю.

— Ну, випий чайку, чашечку лише. Що тобі,важко? Більмастий зненацька підвівся.

— Піду я, — сказав він. — Нічогісінького з цього не вийде. І Мака вони заб'ють, і нас також не помилують. Чого нас милувати? Однаково років за десять нам усім край. У мене в громаді вже два роки діти не народжуються. Дожити б до смерті спокійно, та й по всьому. А так самі вирішуйте, як знаєте. Мені однаково.

Він вийшов, перекособочений, незграбний, перечепившись об поріг.

— Так, Маку, — похитуючи головою, мовив П'явка. — Пробач нам, але нікому ми не віримо. Як можна варварам вірити? Вони в пустелі живуть, пісок жують, піском запивають. Вони страшні люди, із залізного дроту скручені, ні плакати не вміють, ні сміятися. Що ми для них? Мох під ногами. Ну от прийдуть вони, поб'ють солдатів, сядуть тут, ліс, ясна річ, випалять... Навіщо їм ліс? Вони пустелю люблять. І знову ж таки нам край. Ні, не вірю. Не вірю, Маку. Марна це справа.

— Авжеж, — сказав Пекар. — Не потрібно це нам, Маку. Дозволь уже нам померти спокійно, не чіпай нас. Ти солдатів ненавидиш, хочеш їх потрощити, а ми тут до чого? У нас ні до кого ненависті немає. Пожалій нас, Маку. Адже нас ніхто ніколи не жалів. І ти хоча й добра людина, але також нас не жалієш... Адже не жалієш, га, Маку?

Гай знову глипнув на Максима і зніяковіло відвів очі. Максим почервонів. Почервонів до сліз, нахилив голову і затулив обличчя рукою.

— Неправда, — сказав він. — Я жалію вас. Але я не тільки вас жалію. Я...

— Ні-і, Маку, — настійливо мовив Пекар. — Ти тільки нас пожалій. Адже ми найнещасніші люди у світі, і ти це знаєш. Ти про свою ненависть забудь. Пожалій, і все...

— А чого йому нас жаліти? — озвався Горішник, по самі очі обмотаний брудними бинтами. — Він сам солдат. Коли це солдати нас жаліли? Не народився ще солдат, який би нас пожалів...

— Лебедики, лебедики! — строго сказав принц-герцог. — Мак — наш друг. Він бажає нам добра, хоче знищити наших ворогів...

— А от що вийде, — розважливо сказав лисий з нетутешніх. — Припустимо навіть, що варвари виявляться дужчими від солдатів. Поб'ють вони солдатів, повалять їхні трикляті вишки, захоплять усю Північ. Нехай. Нам не шкода. Нехай вони т£м ріжуть одне одного. Але нам користь яка? Нам тоді остаточний край: на Півдні будуть варвари, на Півночі знову ж таки варвари, над нами все ті ж самі варвари. Ми їм не потрібні, а коли не потрібні — під корінь нас. Це одне... Тепер уявімо, що солдати варварів одіб'ють. Одіб'ють вони варварів, і покотиться уся ця війна через нас і на Південь. Що тоді? Тоді знову ж нам гаплик: на Півночі солдати, на Півдні солдати і над нами солдати. Ну, а солдатів ми знаємо...

Зібрання зашуміло, затуркотало, що правильно, мовляв, лисий речe, усе точно, проте лисий ще не закінчив.

— Дайте договорити! — обурився він. — Чого ви розгелготілися, їй-бо? Це ж іще не все. Іще може бути, що солдати варварів переб'ють, а варвари — солдатів. Ось тут нібито нам якраз і жити. Ба ні, знову не виходить. Бо ще упирі є. Поки солдати живі, упирі ховаються, кулі бояться, солдатам наказано упирів стріляти. А вже як солдатів не стане, тут нам цілковитий гаплик. З'їдять упирі й кісток не залишать.

Ця ідея страшенно вразила зібрання.

— Правильно каже! — пролунали голоси. — Це ж треба, які голови у них на болотах... Авжеж, братове, про упирів ми якраз і забули... А вони не сплять, вони свого ждуть... Не потрібно нам нічого, Маку, нехай іде як іде... Двадцять років якось прожили і ще двадцять протягнемо, а там, дивись, і ще...

— І розвідників йому віддавати не можна! — підвищив голос лисий. — Мало що вони самі хочуть... їм що — вони і вдома не живуть. Шестипалий оно днює і ночує на тому боці. Соромно сказати — грабує там і п'є. їм добре, вони вишок триклятих не бояться, голови у них не болять. А суспільству як? Дичина на Північ тікає. Хто до нас її з Півночі гнатиме, якщо не розвідники? Не давати! І приструнчити їх треба гарненько, вкрай розбестилися. Вбивства там учиняють, солдатів викрадають і катують, мовби і не люди... Не пускати! Вкрай розбестяться...

— Не пускати, не пускати... — підтвердило зібрання. — Як ми без них? А ми їх годували-поїли, ми їх народили та виростили, відчувати мусять, а вони, знай собі, вигоди шукають, як би посваволити...

Лисий нарешті вгамувався, сів на місце і став жадібно ковтати вихололий чай. Зібрання також вгамувалося, стихло. Старі сиділи непорушно, намагаючись не дивитися на Максима.

Бошку, понуро киваючи, мовив:

— Треба ж, яке у нас безщасне життя! Нізвідки порятунку немає. І що ми кому зробили?

— Народжували нас даремно, от що, — сказав Горішник. — Без тями нас народжували, не вчасно... — Він простягнув порожню чашку. — І ми даремно народжуємо. На загубу. Так, так, на загубу...

— Рівновага... — проказав зненацька гучний хрипкий голос. — Я вам уже говорив це, Маку. Ви не захотіли мене зрозуміти...

Невідомо було, звідки лунає голос. Усі мовчали, скорботно похиливши голови. Лише птах на плечі Чаклуна куйовдився, відкриваючи і закриваючи жовтого дзьоба. Сам Чаклун сидів нерухомо. Його очі були заплющені, тонкі сухі губи стиснуті.

— Але тепер, сподіваюсь, ви зрозуміли, — вів далі нібито птах. — Ви хочете порушити цю рівновагу. Що ж, це можливо, ви спроможні це зробити. Проте питається — навіщо? Хто-небудь просить вас чинити так? Ви бачите, що ні. Тоді що ж вами рухає?..

Птах наїжачився і сховав голову під крило, а голос усе лунав, і тепер Гай утямив, що балакає сам Чаклун, не розтуляючи вуст, не зворухуючи жодним м'язом обличчя.

Це було дуже страшно, і не лише Гаю, а й усьому зібранню, навіть принцу-герцогу. Тільки Максим дивився на Чаклуна похмуро і з якимось навіть зухвалим викликом.

— Нетерпіння стривоженої совісті! — виголосив Чаклун. — Ваша совість розбещена постійною увагою, вона починає скиглити за найменшої незручності, і розум ваш поштиво схиляється перед нею, замість того щоб гримнути на неї і вказати їй місце. Ваша совість обурена існуючим устроєм, і ваш розум слухняно й квапливо шукає шляхи змінити його. Проте устрій має свої закони. Ці закони виникають з устремлінь величезних людських мас, і змінюватися вони можуть також тільки зі зміною цих устремлінь... Отже, з одного боку — устремління величезних людських мас, з другого — ваша совість, втілення ваших устремлінь. Ваша совість штовхає вас на зміну устрою, тобто на порушення законів цього устрою, що визначаються устремліннями мас, тобто на зміну устремлінь мільйонних людських мас за образом і подобою ваших устремлінь. Це смішно й антиісторично. Ваш

затуманений і оглушений совістю розум втратив здатність відрізняти реальне щастя мас од уявного, продиктованого вашою совістю. А розум слід утримувати в чистоті. Не хочете, не можете — що ж, тим гірше для вас. І не лише для вас. Ви скажете, що в тому світі, звідкіля ви прийшли, люди не можуть жити з нечистою совістю. Що ж, вкоротіть собі віку. Це також непоганий,вихід — і для вас, і для інших.

Чаклун замовк, і всі голови повернулися до Максима. Гай не вповні зрозумів, про що тут ішлося. Мабуть, це був відгомін якоїсь давньої суперечки. І ще очевидно було, що Чаклун вважає Максима розумною, але вередливою людиною, котра діє швидше з примхи, аніж з необхідності. Це було образливо. Максим був, звісно, диваком, однак себе він не беріг і завжди всім хотів добра — не з комизи якоїсь, а з найглибшого переконання. Ясна річ, сорок мільйонів людей, обдурених випромінюванням, ніяких перемін не хотіли, але ж вони були обдурені, це було несправедливо...

— Не можу з вами погодитися, — холодно сказав Максим. — Совість своїм болем накреслює завдання, розум — виконує. Совість формує ідеали, розум шукає до них дороги. Це і є функція розуму — шукати дороги. Без совісті розум працює тільки на себе, а отже, вхолосту. Що ж стосується суперечності моїх устремлінь устремлінням мас... Існує певний ідеал: людина мусить бути вільною духовно й фізично. У цьому світі маси ще не усвідомлюють цього ідеалу, і дорога до нього важка. Але колись треба "починати. І я маю намір почати зараз.

— Правильно, — несподівано легко погодився Чаклун, — Совість справді формує ідеали. Проте ідеали тому й називаються ідеалами, що перебувають у разючій невідповідності з дійсністю. Адже я лише це і хочу сказати, лише це а повторюю: не варто носитися зі своєю совістю, слід частіше підставляти її курному протягові нової дійсності і не боятися появи на ній плямочок і грубої шкаралущі. Втім, ви це і самі розумієте. Ви просто ще не навчилися називати речі своїми іменами. Та ви і цього навчитесь. От ваша совість накреслила завдання: повалити тиранію цих Богненосних Творців. Розум прикинув, що до чого, і дав

пораду: оскільки зсередини тиранію знищити неможливо, вдаримо по ній ззовні, кинемо на неї варварів... Нехай лісовики будуть розчавлені, нехай річище Блакитної Змії загатиться трупами, нехай спалахне велика війна, яка, можливо, приведе до повалення тиранів, — усе для благородного ідеалу. Ну що ж, сказала совість, скривившись, доведеться мені трохи погрубіти заради великої справи...

— Масаракш... — просичав Максим, червоний і злий, яким Гай не бачив його ніколи. — Так, масаракш! Так! Усе саме так, як ви кажете! А що залишається робити? За Блакитною Змією людей обернено на ходячі деревинки.

— Правильно, правильно, — сказав Чаклун. — Інша річ, що сам по собі план невдалий: варвари розіб'ються об башти і відкотяться, а бідолашні наші розвідники загалом ні на що серйозне не здатні. Проте в рамках того ж плану ви б могли зв'язатися, наприклад, з Острівною Імперією... Мова не про це. Боюсь, ви взагалі спізнилися, Маку!.. Ви тільки не подумайте, що я вас відмовляю. Я добре бачу: ви сила, Максиме. І ваша поява тут сама по собі означає неминуче порушення рівноваги на поверхні нашого маленького світу. Дійте. Тільки нехай ваша совість не заважає вам ясно мислити, а ваш розум нехай не соромиться, коли потрібно, відстороняти совість... І ще раджу вам пам'ятати: не знаю, як у вашому світі, а в нашому жодна сила не залишається довго без господаря. Завжди відшукується хто-небудь, хто намагається приборкати її і підкорити собі — непомітно або під пристойним приводом... От і все, що я хотів сказати.

Чаклун із несподіваною спритністю підвівся — птах на його плечі присів і розчепірив крила, — ковзнув на коротеньких ніжках уздовж стіни і зник за дверима. Тої ж миті слідом посунуло усе зібрання. Виходили, постогнуючи, крекчучи, віддихуючись, нічого до пуття не втямивши із мовленого, проте, очевидно, задоволені тим, що все залишається без змін, що Чаклун не дозволив небезпечного заміру, пожалів, отже, Чаклун, не дав у кривду, і можна тепер доживати, як і досі, добре, що попереду ціла вічність — років десять, а може, й більше.

Останнім почвалав Бошку з порожнім чайником, і в кімнаті залишилися тільки Гай, та Мак з принцом-герцогом, та ще в кутку міцно спав притомлений від розумових зусиль Пекар. У голові в Гая було сум'яття, та й у душі також. Збагнув він лише одне: "Безщасне моє життя; першу половину був лялькою, бовдуром у чиїхось руках, а другу половину, мабуть, доведеться доживати заблукою без батьківщини, без друзів, без майбуття..."

— Ви засмучені, Маку? — спитав принц-герцог винувато.

— Та ні, не дуже, — озвався Максим. — Швидше навіть навпаки, я відчуваю полегкість. Чаклун має рацію, моя совість іще не готова до таких замірів. Мабуть, потрібно ще поблукати, подивитися. Потренувати совість... — Він якось неприємно засміявся. — Що ви мені можете запропонувати, принце-герцогу?

Старий принц-герцог закректав, підвівся і, розтираючи помлілі боки, пройшовся кімнатою.

— По-перше, я не раджу вам заглиблюватися у пустелю, — сказав він. — Є там варвари, чи немає їх, нічого підхожого ви там для себе не знайдете. Можливо, варто, за порадою Чаклуна, встановити контакт з остров'янами, хоча, бачить бог, не знаю, як це зробити. Певно, треба йти до моря і починати звідти... якщо остров'яни також не міф і якщо вони захочуть з вами розмовляти... Але найправильніше, як на мене, повернутися назад і діяти там власними силами. Згадайте, що сказав Чаклун: ви — сила. І потім ви маєте рацію: у системи башт повинен бути Центр. І влада над Північчю в руках у того, хто володіє цим Центром. Ви мусите гарненько це засвоїти.

— Боюсь, це не для мене, — спроквола мовив Максим. — Не можу поки що сказати чому, але це не для мене, я відчуваю. Я не хочу володіти Центром. В одному ви маєте рацію: мені нічого робити ні тут, ні в пустелі. Пустеля занадто далеко, а тут немає на кого спертися. Однак

мені треба ще багато взнати: є ще Пандея, Хонті, є ще гори, є ще десь Острівна Імперія... Ви чули про білі субмарини? Ні? А я чув, і Гай також чув, і ми знаємо людину, яка їх бачила і з ними воювала. Так от: вони можуть воювати... Ну гаразд. — Максим підхопився. — Зволікати нічого. Дякую, принце-герцогу, ви дуже допомогли нам. Ходімо, Гаю.

Вони вийшли на площу і зупинилися біля оплавленого пам'ятника. Гай тоскно роззирався. Довкола у спечній юзі коливалися жовті руїни, було задушливо, сморідно, але вже не хотілося йти звідси, з цього страшного, проте звичного місця, і знову сурганитися крізь ліси, здавшись на волю усіх темних випадковостей, які чигають там на людину щомиті... Повернутися б зараз до своєї кімнатки, погратися з голомозенькою Тайгою, зробити їй нарешті обіцяного свистунця з вистріляної гільзи, не пошкодувати, масаракш, вистрілити у повітря патрон для бідолашної дівчини...

— Куди ж ви все-таки маєте намір йти? — спитав принц-герцог, затуляючи обличчя від куряви своїм зношеним, вицвілим капелюхом.

— На захід, — відповів Максим. — До моря. Далеко звідси море?

— Триста кілометрів... — мовив принц-герцог роздумливо. — І доведеться проходити по дуже заражених місцях... Послухайте, — сказав він, — а може, зробимо так?.. — Він надовго замовк, і Гай уже почав нетерпеливо переступати з ноги на ногу, проте Максим не поспішав, чекав. — Ех, навіщо він мені! — проказав нарешті принц-герцог. — Чесно кажучи, беріг я його для себе, гадав, коли буде зовсім кепсько, коли нерви відмовлять, сяду на нього і повернусь додому, а там хоч під розстріл... Та що вже тепер... Пізно.

— Літак? — швиденько спитав Максим, з надією дивлячись на принца-герцога.

— Так, "Гірський Орел". Вам говорить що-небудь ця назва? Ні, звісно... А вам, юначе? Також ні... Славнозвісний колись бомбовоз, панове. Особистий Його Імператорської Високості Принца Корну Чотирьох Золотих Прапорів Іменний Бомбовоз "Гірський Орел"... Солдатів, пригадується, напам'ять примушували зубрити... "Рядовий такий-то! Проіменуй особистий бомбовоз його імператорської високості!" І той, бувало, іменує... Атож... Так от я його зберіг. Спершу хотів на ньому евакуювати поранених, але їх було занадто багато. Потім, коли всі поранені померли... Ет, що розповідати... Беріть його собі, голубе. Летіть. Пального вистачить на півсвіту...

— Дякую, — сказав Максим. — Дякую, принце-герцогу. Я вас ніколи не забуду.

— Та що ж мене, — проказав старий. — Не заради себе даю... А от якщо вдасться вам, голубе, що-небудь, ви оцих ось не забудьте.

— Вдасться, — сказав Максим. — Вдасться, масаракш! Повинно вийти, совість або не совість!.. І я нікого ніколи не забуду.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Гаю ще не доводилося літати на літаках. Та він і літак побачив уперше в житті. Поліційні вертольоти і штабні літаючі платформи він бачив не раз і якось навіть брав участь в облаві з повітря: їхню секцію повантажили на вертоліт і висадили обіч шосе, по якому сунуло до мосту товписько виховуваних, котрі збунтувалися через погану їжу. Від цього повітряного кидка у Гая залишилися вкрай неприємні спогади: вертоліт летів дуже низько, трясло й розхитувало так, що нутрощі виверталися навиворіт, і на додачу паморочливе ревіння гвинта, бензиновий чад і пирскаючі звідусюди фонтани мастила.

Але тут усе було інакше.

Особистий Й. І. В. Бомбовоз "Гірський Орел" приголомшив Гая. Це була справді страхітлива машина, і зовсім неможливо було уявити собі, що вона здатна злетіти в повітря. Ребристе вузьке тіло ЇЇ, прикрашене численними золотими "емблемами, було довге, як вулиця. Грізно й велично простягалися велетенські крила, під якими могла б сховатися ціла бригада. До них було далеко, як до даху будинку, однак плиці шести величезних пропелерів майже торкалися землі. Бомбовоз стояв на трьох колесах, у кілька людських зростів заввишки кожне, — два колеса підпирали, носову частину, на третє спирався етажерчастий хвіст. До блискучої скляної кабіни вела на запаморочливу висоту сріблястa нитка легкої алюмінієвої драбини. Так, це був справжній символ старої імперії, символ великого минулого, символ колишньої могутності, що поширювалася на весь континент. Гай, задерши голову, стояв на ослаблих ногах, тремтячи від благоговіння, і як громом вразили його слова друга Мака:

— Але ж і скриня, масаракш!.. Вибачте, принце-герцогу, мимоволі вирвалося...

— Іншої немає, — сухо озвався принц-герцог. — До речі, це кращий бомбовоз у світі. Свого часу його імператорська високість здійснила на ньому...

— Так, так, звичайно, — квапливо погодився Максим. — Це я від несподіванки...

Нагорі, у пілотській кабіні, захоплення Гая сягнуло апогея. Кабіна було всуціль із скла. Величезна кількість незнайомих приладів, навдивовижу зручні м'які крісла, незрозумілі важелі та пристрої, пучки різноколірних дротів, дивні, небачені шоломи у повній готовності... Принц-герцог щось сквапливо втокмачував Макові, показуючи на прилади,, похитуючи важелі. Мак неуважно мурмотів: "Авжеж, зрозуміло, зрозуміло...", а Гай, якого всадовили у крісло, щоб не заважав, з автоматом на колінах, щоб, не приведи господи, чого-небудь не пошкрябати, витріщався й безтямно вертів головою.

Бомбовоз стояв у старому ангарі на узліссі; перед ним далеко простягалося рівне сіро-зелене поле без жодної купини, без жодного кущика. За полем, кілометрів через п'ять, знову починався ліс, а над усім цим висіло біле небо, що здавалося звідсіля, з кабіни, зовсім близьким, палицею докинути. Гай був дуже схвильований. Він погано запам'ятав, як прощався зі старим принцом-герцогом. Принц-герцог щось говорив, і Максим щось говорив; здається, вони сміялися, потім принц-герцог сплакнув, потім хряпнули дверцята... Гай зненацька спостеріг, що пристебнутий до крісла широкими ременями, а Максим у сусідньому кріслі швидко й упевнено клацає якимись важельками й клавішами.

Засвітилися циферблати на пультах, пролунав тріск, громові випуски, кабіна задрижала дрібнісіньким дрожем, усе довкола виповнилося важким гуркотом, маленький принц-герцог далеко внизу, серед полеглих кущів і хвилясто збуреної трави, вхопився обома руками за капелюх і позадкував. Гай озирнувся і завважив, що плиці велетенських пропелерів зникли, злилися у величезні каламутні кола, і раптом усе широке поле зсунулося і поповзло назустріч, швидше і швидше... За мить не стало принца-герцога, не стало ангара, було тільки поле, що стрімко линуло назустріч, і немилосердна тряска, і громове ревіння, і, через силу повернувши голову, Гай з жахом помітив, що велетенські крила плавно розхитуються і от-от відваляться, але в цю мить тряска припинилася, поле під крилами провалилося, і якесь м'яке, ватяне відчуття пронизало Гая від ніг до голови. А під бомбовозом уже не було поля, та й лісу не стало: ліс обернувся на чорно-зелену щітку, на величезну латану-перелатану ковдру, і плямиста ця ковдра повільно повзла назад. Тоді Гай здогадався, що він летить.

Він у цілковитому захваті глянув на Максима. Друг Мак сидів у недбалій позі, поклавши ліву руку на поруччя, а правою ледь помітно ворушив найбільший і, певно, найголовніший важіль. Очі у нього були прищулені, губи наморщені, ніби він посвистував. Так, це була велика людина. Велика і незбагненна. "Мабуть, він усе може, — подумав Гай. — От він управляє цією на диво складною машиною, яку бачить уперше в

житті. А це ж не танк який-небудь і не вантажівка — літак, легендарна машина, я й не знав, що вони збереглися... А він справляється з нею, наче з іграшкою, наче все життя тільки те й робив, що літав у повітряних просторах. Це просто розумом не збагнути: здається, нібито він багато що бачить уперше, і все ж умить пристосовується і робить те, що потрібно. І хіба лише з машинами? Адже не тільки машини відразу визнають його за господаря... Якби він побажав, то й ротмістр Чачу ходив би з ним обнявшись... Чаклун, на якого навіть дивитися лячно, і той мав його за рівню... Принц-герцог, освічена людина, головний хірург, аристократ, можна сказати, вмить відчув у ньому щось таке, високе... Таку машину подарував, довірив... А я ще Раду хотів за нього віддати. Що йому Рада? Так, минуще захоплення... Хіба йому Рада потрібна? Йому б яку-небудь графиню чи, скажімо, принцесу... А от зі мною дружить, це ж треба... І якби він зараз сказав, щоб я викинувся вниз, — що ж, цілком може бути, що й викинусь, бо Максим... І скільки я вже через нього дізнався і Добачив, за ціле життя стільки не дізнатися і не побачити... І скільки через нього ще дізнаюсь і побачу, і чого від нього навчусь..."

Максим відчув на собі його погляд, і його захват, і його відданість, повернув голову і широко, по-давньому, усміхнувся, і Гай ледве втримався, щоб не схопити його могутню коричневу руку і не припасти до неї у вдячному цілунку. "О володарю мій, захист мій і гордість моя, накажи — я перед тобою, я тут, я готовий, жбурни мене у вогонь, поєднай мене з полум'ям... На тисячі ворогів, на розвержені жерла, назустріч мільйонам куль... Де вони, де вороги твої? Де ці тупі огидні людці у мерзенних чорних мундирах? Де цей злобливий офіцерик, що насмілився зняти на тебе руку? О чорний мерзотнику, я роздеру тебе пазурами, я перегризу тобі горло... але не зараз, ні... Він щось наказує мені, мій владар, він щось хоче від мене... Маку, Маку, благаю, поверни мені свою усмішку, чому ти вже не усміхаєшся? Так, так, я глупак, я не розумію тебе, я не чую тебе, тут таке ревіння, це реве твоя слухняна машина... Ах он воно що, масаракш, який же я бовдур, ну звісно ж, шолом... Так, так, зараз... Я розумію, тут шоломофон, як у танку... Слухаю тебе, прегарний! Наказуй! Ні, ні, я не хочу отямитися! Зі мною нічого не відбувається, просто я твій, я хочу вмерти за тебе, накажи що-

небудь... Так, я буду мовчати, я заткну пельку... Це розірве мені легені, але я буду мовчати, якщо вже ти мені наказуєш... Башта? Яка башта? А, так, бачу башту... Ці чорні мерзотники, підлі людожери, вбивці дітей, вони понатикали башти скрізь, але ми зметемо ці башти, ми пройдемо залізним чоботом, змітаючи ці башти, з вогнем в очах... Веди, веди свою слухняну машину на цю паскудну башту... і дай мені бомбу, я стрибну з бомбою, і не схиблю, от побачиш! Бомбу мені, бомбу! У вогонь... О! О-о! О-о-о!!!"

Гай через силу вдихнув і рвонув на собі комір комбінезона. У вухах дзвеніло, світ перед очима плив і розхитувався. Світ був у тумані, однак туман хутко розсіювався, нили м'язи і недобре шкрябало у горлі. Потім він завважив Максимове обличчя, темне, похмуре, навіть якесь суворе. Спогад про щось солодке зринув і тої ж миті зник, але чомусь захотілося стати "струнко" і клацнути підборами. Втім, Гай розумів, що це недоречно, що Максим розсердиться.

— Я щось накоїв? — спитав він винувато і боязко роззирнувся.

— Це я накоїв, — відповів Максим. — Зовсім забув про цю гидоту.

— Про що?

Максим повернувся у своє крісло, поклав руки на важелі і задивився вперед.

— Про башти, — сказав він нарешті.

— Про які башти?

— Я занадто круто взяв на північ, — сказав Максим. — Ми потрапили під променевий удар.

Гаю стало соромно.

— Я горлав "Залізних хлоп'ят"? — спитав він.

— Гірше, — відповів Максим. — Гаразд, надалі будемо обережніші.

З почуттям величезної незручності Гай відвернувся, болісно силкуючись згадати, що ж він тут робив, і заходився роздивлятися світ унизу. Ніякої башти він не побачив і, звісно, вже не побачив ні ангара, ні поля, з якого вони злетіли. Унизу неквапливо повзла та ж сама клаптева ковдра, і ще виднілася ріка, тьмяна металева змійка, що зникала в туманній імлі далеко попереду, де у небі мусило стіною виростати море... "Що ж я тут базікав? — думав Гай. — Певно, щось' несусвітне молов, бо Максим дуже незадоволений і стривожений. Масаракш, можливо, до мене повернулися мої жандармські звички і я Максима якось образив?.. Де ж ця проклята башта? Слушна нагода скинути на неї бомбу..."

Бомбовоз зненацька трусонуло. Гай прикусив язика, а Максим ухопився за важіль обома руками. Щось було негаразд, щось сталося... Гай сторожко озирнувся і з полегкістю виявив, що крило на місці, а пропелери обертаються. Тоді він глянув угору. У білястому небі над головою спроквола розпливалися якісь вугільно-чорні плями. Наче краплини туші у воді.

— Що це? — спитав він.

— Не знаю, — сказав Максим. — Дивна штука... — Він зронив іще два якихось незнайомих слова, а потім, затинаючись, проказав: — Атака... небесних каменів. Дурниці, так не буває. Ймовірність — нуль цілих, нуль-нуль... Що я їх — притягую?

Він знову вимовив незнайомі слова і замовк.

Гай хотів спитати, що таке небесні камені, нараз краєм ока завважив дивний рух справа унизу. Він придивився. Над брудно-зеленою ковдрою

лісу повільно виростала громіздка жовтувата купа. Він не одразу втямив, що це дим. Потім у надрах купи зблиснуло, з неї ковзнуло угору чорне довгасте тіло, і тої ж миті виднокрай зненацька моторошно перекосився, здибився, і Гай вчепився у поруччя. Автомат зісковзнув у нього з колін і покотився по підлозі. "Масаракш... — просичав у навушниках Максимів голос. — Он воно що! Ах я дурень!" Виднокрай знову вирівнявся. Гай пошукав очима жовту купу диму, не знайшов, задивився вперед і раптом спостеріг прямо по курсу, як над лісом піднявся фонтан різноколірних бризок, знову горою піднялася жовта хмара, зблиснув вогонь, знову довгасте чорне тіло повільно піднялося у небо й тріснуло сліпучо-білою кулею. Гай затулив очі рукою. Біла куля швидко потьмяніла, набрякла чорним і розпливлася велетенською цяткою. Підлога під ногами стала провалюватися. Гай широко розкрив рота, хапаючи повітря: на мить йому здалося, що шлунок от-от вискочить назовні. У кабіні стемніло, рваний чорний дим сковзнув назустріч і в боки, виднокрай знову перекосився, ліс був тепер зовсім близько ліворуч. Гай заплющив очі і скоцюрбився в очікуванні удару, болю, загибелі, — бракувало повітря, усе довкола двигтіло і здригалося. "Масаракш... — сичав Максимів голос у навушниках. — Тридцять три рази масаракш..." Нараз коротко і розлючено простукотіло поряд у стіну, мовби хтось упритул бив з кулемета, в обличчя вдарив пружний льодяний струмінь, шолом зірвало і Гай скарлючився, ховаючи голову од ревіння і зустрічного вітру. "Кінець", — думав він. "В нас стріляють", — думав він. "Зараз нас зіб'ють, і ми згоримо", — думав він... Проте нічого не відбувалося. Бомбовоз трусонуло ще кілька разів, кілька разів він провалився у якісь ями і знову випірнув, а потому ревіння двигунів зненацька стихло, і запала моторошна тиша, виповнена свистючим завиванням вітру, що рвався крізь пробоїни.

Гай виждав трохи, відтак обережно підвів голову, намагаючись не підставляти обличчя льодяним струменям. Максим був тут. Він сидів у напруженій позі, тримаючись за важіль обома руками, і позиркував то на прилади, то вперед. М'язи під коричневою шкірою здулися. Бомбовоз летів якось дивно — неприродно задерши носову частину. Мотори не працювали. Гай озирнувся на крило і змертвів.

Крило горіло.

— Пожежа! — загорлав він і спробував підхопитися на рівні. Ремені не пустили.

— Сиди спокійно, — сказав Максим крізь зуби, не обертаючись.

Гай опанував себе і почаБ дивитися вперед. Бомбовоз летів зовсім низько. Від мигтіння чорних і зелених плям рябіло в очах. А попереду здіймалася вже блискуча, сталевого кольору поверхня моря. "Розіб'ємося к бісу, — подумав Гай із завмиранням серця. — Проклятий принц-герцог зі своїм проклятим бомбовозом, масаракш, теж мені — уламок імперії, трюхикали б собі спокійненько пішки і горя не знали б, а тепер от згоримо, а якщо не згоримо, то розіб'ємося, а якщо не розіб'ємося, то потонемо... Максимові що — він воскресне, а мені — гаплик... Не хочу..."

— Не шарпайся, — сказав Максим. — Тримайся міцніше... Зараз...

Ліс унизу раптом скінчився. Гай завважив попереду хвилясту сіро-сталеву поверхню, що неслася прямо на нього, і заплющив очі...

Удар. Хряскіт. Жахливе шипіння. Знов удар. І ще удар. Уее летить до дідька, усе загинуло, гаплик усьому... Гай репетує від жаху. Якась могутня сила хапає його і намагається вирвати з коренем із крісла разом с ременями, разом з бебехами, розчаровано жбурляє назад, довкола все тріщить і розламується, смердить горілим і бризкається теплуватою водою. Затим усе стихає. У тиші чути плюскіт і дзюрчання. Щось сичить і потріскує, підлога зачинає помалу колихатися. Здається, можна розплющити очі і подивитися, як там, на тому світі...

Гай розплющив очі і побачив Максима, який, нависнувши над ним, розстібав йому ремені.

— Плавати вмієш?

"Еге, то ми, виходить, живі".

— Вмію, — відповів Гай.

— Тоді ходімо.

Гай обережно підвівся, чекаючи гострого болю, в побитому і переламаному тілі, однак з тілом усе було гаразд. Бомбовоз тихенько погойдувався на дрібній хвилі. Лівого крила у нього не було, праве ще теліпалося на якійсь дірчастій металевій смужці. Прямо попереду був берег — очевидно, бомбовоз круто розвернуло при посадці.

Максим підібрав автомат, закинув за спину і розчинив дверцята. У кабіну негайно ринула вода, гостро засмерділо бензином, підлога під ногами стала повільно нахилятися.

— Вперед! — скомандував Максим, і Гай, протиснувшись мимо нього, слухняно шубовснув у хвилі.

Він занурився з головою, випірнув, відпльовуючись, і поплив до берега. Берег був близько, твердий берег, по якому можна ходити і на який можна падати без небезпеки для життя. Максим безшелесно розтинав воду поруч. Масаракш, та він і плаває як риба, ніби у воді народився... Гай, відсапуючись, щодуху працював руками і ногами. Пливти у комбінезоні і в чоботах було дуже важко, і він зрадів, коли торкнувся ногою піщаного дна. До берега було ще далеченько, проте він підвівся і пішов, розгрібаючи перед собою брудну, вкриту масними плямами воду. Максим плив далі, перегнав його і першим вийшов на положистий піщаний берег. Коли Гай, похитуючись, підійшов до нього, він стояв, розчепіривши ноги, і дивився на небо. Гай також глипнув на небо. Там розпливалося безліч цяток.

— Пощастило нам, — промовив Максим. — Штук із десятеро випустили.

— Кого? — спитаз Гай, поплескуючи себе по вуху, щоб витрусити воду.

— Ракет... Я зовсім забув про них... Скільки років вони чекали, поки ми пролетимо, — дочекалися... І як це я не здогадався!

Гай невдоволено подумав, що він би міг також здогадатися про це, а от не здогадався. А міг би ще дві години тому сказати: як же, мовляв, ми полетимо, Маку, коли у лісі повно шахт з ракетами? Ні, принце-герцогу, спасибі, звичайно, але краще літали б ви на своєму бомбовозі самі... Він озирнувся на море. "Гірський Орел" майже повністю затонув, переламаний етажерчастий хвіст його жалюгідно стирчав із води.

— Ну гаразд, — сказав Гай. — Як я розумію, до Острівної Імперії нам тепер не дістатися. Що робитимемо?

— Передовсім, — сказав Максим, — приймемо ліки. Діставай.

— Навіщо? — спитав Гай. Він страшенно не любив принцові пігулки.

— Дуже брудна вода, — сказав Максим. — У мене вся шкіра горить. Давай-но одразу пігулки по чотири або й по п'ять.

Гай сквапливо дістав одну з ампул, відсипав на долоню десяток жовтих кульок, і вони з'їли цю порцію пополам.

— А тепер ходімо, — сказав Максим, — Візьми свій автомат.

Гай узяв автомат, сплюнув їдку гіркість, що зібралася в роті, і, грузнучи у піску, рушив слідом за Максимом уздовж берега. Було

спечно, комбінезон швидко підсох, тільки у чоботах ще хлюпало. Максим рухався шпарко і впевнено, ніби точно знав, куди потрібно йти, хоча навкруги нічого не було видно, крім моря ліворуч та чималенького пляжу попереду і праворуч, а також високих дюн за кілометр од води. За дюнами час від часу з'являлися розчухрані верхівки лісових дерев.

Вони пройшли близько трьох кілометрів, і Гай весь час думав, куди ж вони прямують і де взагалі перебувають. Запитувати він не хотів, хотів допетрати сам, однак, пригадавши всі обставини, допетрав лише, що десь попереду повинно бути гирло Блакитної Змії, а просуваються вони на північ — незрозуміло куди і незрозуміло навіщо... Мізкувати йому незабаром набридло. Притримуючи зброю, він підтюпцем наздогнав Мака і спитав напрямки, які у них тепер, власне, плани.

Максим охоче відповів, що планів певних у них з Гаєм тепер немає і залишається покладатися на випадковості. Залишається їм сподіватися на те, що яка-небудь біла субмарина підійде до берега, і вони приспіють до неї раніше, ніж легіонери. Але оскільки ждати на такий випадок посеред сухих пісків — задоволення сумнівне, треба спробувати дійти до Курорту, який мусить бути десь тут неподалік. Саме місто, ясна річ, давно зруйноване, але джерела там напевно збереглися, і взагалі буде дах над головою. Переночуємо в місті, а там подивимося. Можливо, їм доведеться перебути на узбережжі не один десяток днів.

Гай обережно зауважив, що план цей видається йому якимсь дивним, і Мак негайно погодився з цим і з надією у голосі спитав Гая, чи немає у того в запасі якого-небудь іншого плану, розумнішого. Гай сказав, що, на жаль, ніякого іншого плану у нього немає, але що слід пам'ятати про жандармські танкові патрулі, які, наскільки йому відомо, забиваються вздовж узбережжя на південь дуже далеко. Максим спохмурнів і сказав, що це погано, що слід бути насторожі і не дати заскочити себе зненацька, після чого певний час суворо розпитував Гая про тактику патрулів. Дізнавшись, що танки патрулюють не стільки берег, скільки море, і що від них можна легко сховатися, залігши в дюнах, заспокоївся і почав насвистувати незнайомий марш.

Під цей марш вони протьопали ще кілометрів зо два, а Гай і далі думав, як же їм поводитися, якщо патруль їх усе-таки помітить, і, придумавши, виклав свої міркування Максимові.

— Якщо нас виявлять, — сказав він, — набрешемо, буцімто мене викрали виродки, а ти за ними погнався і відбив мене; блукали ми з тобою, блукали лісом і от сьогодні вийшли сюди...

— А що нам це дасть? — спитав Максим без особливого ентузіазму.

— А те нам це дасть, — розгнівано сказав Гай, — що нас принаймні не рішать на місці.

— Оце вже дзуськи, — твердо сказав Максим. — Рішати я себе вже не дам, та й тебе також...

— А якщо танк? — із захватом спитав Гай.

— А що танк? — сказав Максим. — Подумаєш, танк... Він помовчав трохи, а потім раптом задумливо сказав:

— А знаєш, непогано було б нам захопити танк.

Гай помітив, що думка ця дуже йому до вподоби.

— Чудова в тебе ідея, Гаю, — сказав Максим. — Так ми і зробимо. Захопимо танк. Як тільки вони з'являться, ти зараз же смальни у повітря з автомата, а я закладу руки за спину, і ти ведеш мене під конвоєм прямо до них. А там уже мій клопіт. Але дивись тримайся осторонь, не потрап під руку і, головне, більше не стріляй...

Гай запалився і негайно запропонував іти по дюнах, щоб їх було видно здалеку. Так вони і вчинили. Піднялися на дюни.

І відразу побачили білу субмарину.

За дюнами відкривалася невеличка мілководна бухта, і субмарина вивищувалася над водою за сотню метрів од берега. Власне, вона зовсім не була схожа на субмарину і тим більше на білу. Гай вирішив попервах, що це або туша якоїсь велетенської двогорбої тварини, або химерної форми скеля, яка не знати навіщо постала з пісків... Проте Максим умить збагнув, що це таке. Він навіть припустив, що субмарина покинута, що стоїть вона тут уже кілька років і що її засмоктало в пісках.

Так і виявилося. Коли вони дісталися до бухти і спустилися до води, Гай побачив, що довгий корпус і обидві надбудови вкриті іржавими плямами, біля фарба полущилася, артилерійська площадка звернута набік і гармата дивиться у воду. В обшивці зяяли чорні дірки з закоптілими краями, — нічого живого там, звісно, залишитися не могло.

— А це точно біла субмарина? — спитав Максим. — Ти бачив їх раніше?

— По-моєму, вона, — відповів Гай. — На узбережжі я ніколи не служив, але нам показували фотокартки, ментограми... описували... Навіть ментофільм був — "Танки в береговій обороні"... Це вона. Треба думати, винесло штормом у бухту, сіла вона на мілину, а тут наспів патруль... Бачиш, як її подірявили? Не обшивка, а решето...

— Еге ж, схоже, — промурмотів Максим, вдивляючись. — Ходімо глянемо?

Гай зам'явся.

— Взагалі-то, звісно, можна, — проказав він невпевнено.

— А що таке?

— Та як тобі сказати...

Справді, як йому сказати? От капрал Серембеш, тертий вояк, розповідав якось у темній після відбою казармі, нібито на білих субмаринах ходять не звичайні моряки — мертві моряки на них ходять, служать свій другий термін, а декотрі — з боягузів, хто загинув, пойнятий страхом, ті дослужують... Морські демони нишпорять по дну моря, ловлять потопельників і комплектують з них екіпажі... Але ж таке Макові не розповіси — засміє, а сміятися тут, здається, нічого... Або, наприклад, дійсний рядовий Лепту, розжалуваний з офіцерів, нацмулившись, говорив просто: "Усе це, хлопці, дурниці — виродки ваші, мутанти всілякі, радіація, — це все пережити можна і подолати можна, а головне, хлопці, моліть бога, щоб не заніс він вас на білу субмарину: краще, хлопці, відразу потонути, аніж хоча б рукою до неї доторкнутися, хто-хто, а я знаю..." Абсолютно невідомо було, чому Лепту розжалували, одначе служив він раніше на узбережжі і командував сторожовим катером...

— Розумієш, — сказав Гай проникливо, — є всілякі забобони, легенди всілякі... Я тобі про них не розповідатиму, але от ротмістр Чачу говорив, що всі ці субмарини заразні і що забороняється підніматися на борт... наказ навіть такий є, кажуть, мовляв, підбиті субмарини...

— Гаразд, — сказав Максим. — Ти тут постій, а я піду. Подивимося, яка там зараза.

Гай не встиг і слова сказати, лише рота відкрив, а Максим уже стрибнув у воду, пірнув і довго не показувався: Гай навіть дихати перестав, чекаючи, коли це чорноволоса голова з'явилася біля облущеного борту якраз під пробоїною. Спритно і без зусиль, як муха по стіні, коричнева постать видряпалася на перехняблену палубу, злетіла на носову надбудову і щезла. Гай судомно відітхнув, потупцяв на місці і пройшовся уздовж води туди-сюди, не зводячи очей з мертвого іржавого страховиська.

Було тихо, навіть хвилі не шамотіли у цій мертвій бухті. Біле, без жодної хмарки небо, мертві білі дюни, все сухе, гаряче, заціпеніле. Гай з ненавистю глянув на іржавий кістяк. "Треба ж, невезіння яке: інші роками служать і ніяких субмарин не бачать, а тут на тобі, звалилися з неба, годинку протьопали, і ось вона, ласкаво просимо... І як це я на таку справу відважився?.. Це все Максим... У нього на словах усе так гарно виходить, що начебто і думати нема про що, і боятися нічого... А може, я не боявся тому, що уявляв собі білу субмарину живою, білою, святковою, на палубі моряки, усі в білому... А тут труп залізний... І місце яке мертве, навіть вітру немає... А вітер тут був, точно пам'ятаю: поки йшли, вітер віяв в обличчя, свіжий такий вітерець..." Гай тоскно роззирнувся, потім сів на пісок, поклав поруч автомат і заходився нерішуче стягувати правий чобіт. "Треба ж, тиша яка!.. А якщо він зовсім не повернеться? Проковтнуло його це стерво залізне, і духу від нього не лишилося... Тьху-тьху-тьху..."

Він здригнувся і впустив чобіт: протяжливий моторошний звук виник над бухтою, чи то виття, чи то вереск, ніби чорти проскребли по грішній душі іржавим ножем. О боже, та це ж просто люк розчинився залізний, приіржавів люк... "Тьху ти, справді, аж у піт кинуло! Розчинив люк, отже, вилізе зараз... Ні, не вилізає..."

Кілька хвилин Гай, витягнувши шию, дивився на субмарину, дослухався. Тиша. Та ж сама страшна тиша і навіть ще страшніша після цього іржавого виття... А може, він,, це... не розчинився люк, а зачинився? Сам зачинився... Перед змертвілими очима Гая з'явилося видиво: важкі сталеві двері самі зачиняються за Максимом, і сама собою повільно закривається важка засувка... Гай облизав пересохлі губи, ковтнув без слини, потім гукнув: "Агов, Маку!" Не вийшло крику... так, сичання лише... Боже, хоча б звук який-небудь! "Еге-гей!" — заволав він у відчаї. "Е-ей..." — понуро відгукнулися дюни, і знову зробилося тихо.

Тиша. І кричати сил уже не було...

Не відводячи очей від субмарини, Гай намацав автомат, тремтячими пальцями перевів запобіжник і, не цілячись, випустив у бухту чергу. Протріскотіло коротко, безсило і як у вату. На гладенькій воді здійнялися фонтанчики, розійшлися кола. Гай підняв ствол вище і знову натис на спусковий гачок. Цього разу звук вийшов: кулі загукали по металу, вискнули рикошети, вдарила луна. І — нічого. Нічогісінько. Ані звуку більше, наче він тут сам, наче він і завжди був сам. Наче потрапив він сюди невідомо як, занесло, мов у маячному сні, у це мертве місце, тільки не прокинутися і не отямитися. І тепер залишатися йому тут самому назавжди.

Нетямлячись, Гай, як був, в одному чоботі, зайшов у воду, спершу неквапом, затим дедалі шпаркіше, відтак вобіг, високо задираючи ноги, до пояса у воді, схлипуючи і лаючись уголос. Іржаве громадище насувалося. Гай то брів, розгрібаючи воду, то кидався уплав, дістався до борту, спробував видряпатися — нічого не вийшло: обійшов субмарину з корми, вчепився за якісь троси, видряпався, обдираючи руки і коліна, на палубу і спинився, обливаючись сльозами. У нього не було жодною сумніву, що він загинув. "Е-ей!" — крикнув він здушеним голосом.

Тиша.

Палуба була порожня, на дірчастому залізі налипли сухі водорості, ніби обросло залізо нечесаним волоссям. Носова надбудова величезним плямистим грибом нависала над головою, збоку у броні зяяв широкий рваний рубець. Гупаючи чоботом по залізу, Гай обійшов надбудову і завважив залізні дужки, що вели нагору, ще вологі, закинув автомат за спину, поліз. Ліз довго, цілу вічність, у задушливій тиші, назустріч неминучій смерті, назустріч вічній смерті, видряпався і затих, стоячи навкарачки. Страховисько вже чекало на нього, люк був навстіж, ніби сто років не зачинявся, і навіть завіси знову приіржавіли, — прошу, мовляв. Гай підповз до чорної розкритої пащі, зазирнув... Голова у нього пішла обертом, його занудило. Із залізної горлянки щільною масою випирала тиша, роки і роки застояної, перепрілої тиші. І Гай раптом уявив собі, як там, у жовтому зогнилому світлі, задушений тоннами цієї

тиші, на смерть б'ється один проти всіх добрий друг Мак, б'ється з останніх сил і кличе: "Гаю! Гаю!", а тиша, осміхаючись, підминає Мака під себе, душить, чавить. Це було неможливо витерпіти, і Гай поліз у люк.

Він плакав і квапився, зірвався зрештою і бебехнувся униз, пролетів кілька метрів і впав на пісок. Тут був залізний коридор, тьмяно освітлений небагатьма запорошеними лампочками, на підлозі під шахтою за роки й роки нанесло тонкого піску. Гай підхопився — він усе ще квапився, він усе ще дуже боявся спізнитися — і побіг навмання з криком:

— Я тут, Маку!.. Я йду... Йду...

— Чого ти репетуєш? — невдоволено спитав Максим, вистромляючись мовби з стіни. — Що сталося? Пальця порізав?

Гай зупинився і опустив руки. Він був близький до непритомності, довелося зіпертися на перегородку. Серце калатало шалено, удари його гримкотіли у вухах, наче барабанний бій, голос не слухався. Максим якийсь час дивився на нього з подивом, відтак, мабуть, зрозумів: протиснувся в коридор — двері відсіку знову пронизливо вискнули, — підійшов до нього, взяв за плечі, трусонув, потому притягнув до себе, обійняв, і кілька секунд Гай у солодкому забутті лежав обличчям на його грудях, поступово отямлюючись.

— Я гадав... тебе тут... що ти тут... що тебе..,

— Нічого, нічого, — сказав Максим лагідно. — Це я винен, потрібно було тебе відразу покликати. Але тут дивні речі, розумієш.

Гай відсторонився, обтер мокрим рукавом ніс, потім обтер мокрою долонею обличчя і лише тоді відчув сором.

— Тебе немає і немає, — сказав він сердито, ховаючи очі. — Я кличу, я стріляю... Невже важко було відгукнутися?

— Масаракш, я нічого не чув, — винувато сказав Максим. — Розумієш, тут чудовий радіоприймач... Я й не знав, що у вас вміють робити такі потужні...

— "Приймач", "приймач"... — бурчав Гай, протискуючись у напіврозчинені двері. — Ти тут розважаєшся, а людина через тебе мало не збожеволіла... Що це у них тут?

Це було досить просторе приміщення із зотлілим килимом на підлозі, з трьома напівкруглими плафонами у стелі, з яких горів лише один. Посередині стояв круглий стіл, навколо столу — крісла. На стінах висіли якісь дивні фотокартки у рамках, картини, лахміттям звисали рештки оксамитової оббивки. У кутку потріскував і завивав великий радіоприймач — Гай таких ніколи не бачив.

— Тут щось схоже на кают-компанію, — сказав Максим. — Ти походи, подивись, тут є на що подивитися.

— А екіпаж? — спитав Гай.

— Нікого немає. Ні живих, ні мертвих. Нижні відсіки залиті водою, По-моєму, вони усі там...

Гай здивовано глянув на нього. Максим відвернувся, обличчя у нього було заклопотане.

— Мушу тобі сказати, — мовив він, — це, здається, добре, що ми до Імперії не долетіли. Ти подивись, подивись...

Від підсів до приймача і заходився коло верньєрів, а Гай роззирнувся, не знаючи, з чого почати, затим підійшов до стіни і почав

роздивлятися розвішані фотокартки. Певний час він ніяк не міг второпати, що це за знімки. Потім збагнув: рентгенограми. На нього дивилися невиразні, всі як один, вишкірені черепи. На кожному знімку був нерозбірливий підпис, ніби хтось ставив автографи. Члени екіпажу? Знаменитості які-небудь?.. Гай здвигнув плечима. Дядечко Каан, можливо, що-небудь і розібрав би тут, а ми — люди прості...

У дальному кутку він завважив великий барвистий плакат, красивий плакат, у три фарби... Щоправда, пліснявою взявся... На плакаті було синє море, з моря виходив, наступивши однією ногою на чорний берег, помаранчевий красень у незнайомій формі, дуже мускулястий і з непропорційною маленькою головою, що складалася наполовину з могутньої шиї. В одній руці богатир стискав сувій з незрозумілим написом, а другою стромляв у суходіл палаючий смолоскип. Від полум'я смолоскипа займалося пожежею якесь місто, у вогні корчилися почварні на вигляд виродки, і ще дюжина виродків рачки розбігалися навсібіч. У горішній частині плаката було щось написано великими хвостатими літерами. Літери були знайомі, але слова з них утворювалися такі, що їх неможливо було вимовити.

Що довше Гай дивився на плакат, тим менше плакат йому подобався. Він чомусь згадав плакат у казармі: там був зображений чорний орел-легіонер (також з дуже маленькою головою і могутніми м'язами), який сміливо відстригав велетенськими ножицями голову потворному, бородавчастому змію, що висунувся з моря. На лезах ножиць було, пригадується, написано: на одному — "Бойовий", на другому — "Легіон". "Ага... — мовив до себе Гай, востаннє кидаючи погляд на плакат. — Це ми ще подивимося... Подивимося ми ще, хто кого припече, масаракш!"

Він відвернувся од плаката, зробив кілька кроків убік і остовпів.

З елегантної лакованої полиці дивилося на нього скляними очима знайоме обличчя, квадратне, з русявою чуприною над бровами, з прикметним рубцем на правій щоці,.. Ротмістр Пудураш. Вогненосний

герой, командир роти у Бригаді Мертвих-але-Незабутніх, який потопив одинадцять білих субмарин і загинув у нерівному бою. Його погруддя, увінчане букетом сухоцвіту, красувалося на кожному плацу, а голова його, висхла, з жовтою, мертвою шкірою, була чомусь тут. Гай позадкував. Так, це найсправжнісінька голова. А он іще голова — незнайоме гостре обличчя. І ще голова... І ще... Скільки їх тут?

— Маку! — сказав Гай. — Ти бачив?

— Так, — сказав Максим.

— Це голови! — сказав Гай. — Справжні голови...

— Подивись альбоми на столі, — сказав Максим.

Гай через силу відірвав погляд от моторошної колекції, повернувся і нерішуче підійшов до столу. Приймач щось горлав незнайомою мовою, лунала музика, тарахкотіли розряди, і знову хтось говорив — украдливо, оксамитовим, значущим голосом: "Знищення, повне й остаточне знищення..."

Гай наздогад узяв один з альбомів і відгорнув тверду, обклеєну шкірою обкладинку. Портрет. Дивне довгасте обличчя з пухнастими бакенбардами, що звисають зі щік на плечі, волосся над лобом поголене, ніс гачком, розріз ніздрів незвичний. Неприємне обличчя, неможливо уявити його собі усміхненим. Незнайомий мундир, якісь значки чи медалі у два ряди... Оце так тип... Певно, яке-небудь цабе. Гай перегорнув сторінку. Той самий тип у компанії з іншими типами на містку білої субмарини, знову похмурий, хоча інші вишкіряють зуби. На задньому плані, не в фокусі, — щось схоже на набережну, якісь незнайомі будівлі, невиразні силуети дивовижних дерев... Наступна сторінка. У Гая перехопило подих: палаючий "дракон" зі збитою набік баштою: з відчиненого люка звисає тіло легіонера-танкіста, і ще два тіла, одне на одному, збоку, а над ними, розчепіривши ноги, той самий

тип з пістолетом в опущеній руці, у шапці, що скидається на артилерійську гільзу. Дим від "дракона" густий, чорний, а от місця знайомі — цей самий берег, піщаний пляж і дюни позаду... Гай увесь напружився, перегортаючи сторінку, і не даремно. Натовп мутантів, душ двадцять, усі голі, ціла купа виродків, стягнутих однією мотузкою. Кілька діловитих піратів у ковпаках, зі смолоскипами, а обіч знову цей тип — щось, схоже, наказує, витягнувши правицю, а ліва рука лежить на руків'ї кортика. До чого ж моторошні ці виродки, дивитися страшно... Проте далі пішло ще страшніше.

Та сама купа мутантів, але вже згоріла. Тип віддалеки нюхає квіточку, гомонить з іншим типом, повернувшись до трупів спиною...

Велетенське дерево в лісі, суспіль обвішане тілами. Висять хто за руки, хто за ноги, і вже не виродки — на одному картатий піджак виховуваного, на другому — чорна куртка легіонера.

Старий прив'язаний до стовпа. Обличчя викривлене, кричить, заплющивши очі. Тип тут і вродився — із заклопотаним виглядом перевіряє медичний шприц...

Відтак знову повішені, палаючі, згорілі мутанти, виховувані, легіонери, рибалки, селяни, чоловіки, жінки, старі, малеча... Панорамний знімок: лінія пляжу, на дюнах — чотири машини, усі горять, на передньому плані дві чорні фігурки зі здійнятими руками... Досить. Гай закрив і пожбурив альбом, посидів кілька секунд, потім із прокльоном поскидав усі альбоми на підлогу, підхопився й оббіг кругом столу.

— Це ти з ними хочеш домовлятися?! — загорлав він Максимові у спину. — Хочеш їх привести до нас?! Цього ката?! — Він підскочив до альбомів і копнув їх ногою.

Максим вимкнув приймач.

— Не шаленій, — сказав він. — Нічого я вже не хочу. І нема чого на мене гримати, якщо ви самі винні, проспали свій світ, масаракш, збидліли, як найпослідуща звірота! Що тепер з вами робити? — Він зненацька опинився біля Гая, схопив його за барки. — Що мені тепер робити з вами? — гаркнув він. — Що? Що? Не знаєш? Ну, говори!

Гай мовчки вертів шиєю, мляво відпихаючись. Максим відпустив його.

— Сам знаю, — сказав він похмуро. — Нікого не можна приводити. Кругом звірота... На них самих насилати треба... — Він підхопив з підлоги один з альбомів і почав рвучко гортати сторінки. — Який світ запоганили! — говорив він. — Який світ! Ти поглянь, який світ!..

Гай дивився йому поверх руки. В цьому альбомі не було ніяких страхіть, просто краєвиди різних місць, дивовижної краси і чіткості кольорові фотокартки — сині бухти, облямовані буйною зеленню, сліпучої білизни міста над морем, водоспад у гірській ущелині, якась чудова автострада і потік різноколірних авто на ній, і якісь старовинні палаци, і снігові вершини над хмарами, і хтось весело мчить сніговим схилом гори на лижах, і дівчата, сміючись, пустують у морському прибої.

— Де це все тепер? — говорив Максим. — Куди ви все це поділи? Розміняли на залізо? Ех ви... людці.., — Він пожбурив альбом на підлогу. — Ходімо.

Він люто навалився на двері, зі скреготінням і вищанням розчахнув їх навстіж і попростував коридором. На палубі він спитав:

— Їсти хочеш?

— Угу... — відповів Гай.

— Гаразд, — сказав Максим. — Зараз поїмо. Попливли.

Гай вибрався на берег першим, миттю зняв чобіт, роздягнувся і розклав одяг для просушування. Максим усе ще плавав, і Гай не без тривоги стежив за ним: дуже вже глибоко пірнав друг Мак і дуже вже довго залишався під водою. Не можна так, небезпечно так, як йому повітря вистачає?.. Нарешті Максим усе-таки вийшов, тарабанячи за зябра величезну могутню рибину. У рибини був ошелешений вигляд, ніяк вона второпати не могла, як же це її спіймали голими руками. Максим пожбурив її подалі від води і сказав:

— Як на мене, ця годиться. Майже неактивна. Також, мабуть, мутант. Прийми пігулки, а я її зараз приготую. її можна сирою їсти, я тебе навчу, — сасімі називається. Не їв? Давай ножа...

Гай простягнув йому ніж, і Максим спритно і швидко розібрав рибину.

Потім, коли вони наїлися сасімі — нічого не скажеш, виявилося цілком їстівно, — і вляглися голяка на гарячому піску, Максим після тривалого мовчання спитав:

— Якби ми потрапили до рук патрулів, здалися, куди б вони нас відправили?

— Як — куди? Тебе — за місцем відбування, мене — за місцем служби... А що?

— Це точно?

— Куди вже точніше... Інструкція самого генерал-коменданта. А чому ти запитуєш?

— Зараз вирушимо шукати легіонерів, — сказав Максим.

— Танк захоплювати?

— Ні. За твоєю легендою. Тебе викрали виродки, а каторжник тебе врятував.

— Здаватися? — Гай сів. — Як же так?.. І мені також? Назад під випромінювання?

Максим мовчав.

— Я ж знову телепнем стану... — безпомічно сказав Гай.

— Ні, — сказав Максим. — Тобто так, звісно... але це вже буде не так, як раніше... Ти, звісно, будеш трішки телепнем, але ж тепер ти будеш вірити в інше, в правильне... Це, звісно, також... Але все-таки краще, набагато краще...

— Але ж навіщо? — у відчаї закричав Гай. — Навіщо це тобі потрібно?

Максим провів долонею по обличчю.

— Річ у тім, Гаю, друже, — сказав він, — що почалася війна. Чи то ми напали на хонтійців, чи то вони на нас... одне слово, війна...

Гай з жахом дивився на нього. Війна... Рада... Боже, але навіщо це все? Знову все спочатку...

— Нам потрібно бути там, — вів далі Максим. — Мобілізацію вже оголошено, усіх кличуть до лав, навіть нашого брата каторжника амністують — і до лав... і нам потрібно бути разом, Гаю. Добре було б, якби я потрапив під твоє командування...

Гай майже не слухав його. Вчепившись пальцями у волосся, він розхитувався з боку на бік і повторював сам до себе: "Навіщо, будьте ви прокляті!.. Будьте ви тридцять три рази прокляті!.."

Максим трусонув його за плече.

— Зараз же візьми себе в руки! — сказав він суворо. — Не розкисай. Нам зараз битися доведеться, розкисати ніколи... — Він підвівся і знову потер обличчя. — Щоправда, з вашими проклятими баштами... Масаракш, ніякі башти їм не допоможуть... Вдягайся швидше, і ходімо. Нам слід поспішати.

— Швидше, Фанку, швидше! Я спізнююсь.

— Слухаюсь. Рада Гаал... Вона вилучена з відання пана державного прокурора і перебуває в наших руках.

— Де?

— У нас, в особняку "Кришталевий лебідь". Вважаю за свій обов'язок ще раз висловити сумнів щодо розумності цієї акції. Навряд чи така жінка допоможе нам впоратися з Маком. Таких легко забувають, і навіть якщо Мак...

— Ви гадаєте, що Розумака дурніший, ніж ви?

— Ні, але...

— Розумака знає, хто викрав жінку?

— Боюсь, що так.

— Гаразд, нехай знає... З цим, мабуть, усе. Далі що?

— Сенді Чичаку зустрічався зі Смикунцем. Смикунець, схоже, погодився познайомити його з Графом за умови...

— Стоп. Який Чичаку? Лобатий Чик?

— Так.

— Справи підпілля мене зараз не цікавлять. В справі Максима у вас все? Тоді слухайте. Ця бісова війна сплутала усі плани, Я від'їжджаю і повернусь днів за тридцять — сорок. За цей час, Фанку, ви повинні закінчити справу Мака. До мого приїзду Мак повинен бути тут, у цьому будинку. Дайте йому посаду, нехай працює, дайте йому повну волю, проте натякніть — дуже, дуже м'яко! — що від його поведінки залежить доля Ради,.. В жодному разі не дозволяйте їм зустрічатися... Покажіть йому інститут, розкажіть, над чим ми працюємо... в розумних межах, звісно. Розкажіть про мене, опишіть мене як розумну, добру, справедливу людину, великого вченого. Дайте йому мої статті... крім цілком таємних. Натякніть, що я в опозиції до уряду. У нього не повинно бути анінайменшого бажання залишити інститут. У мене все. Запитання є?

— Так. Охорона?

— Ніякої. Це безглуздо.

— Стеження?

— Дуже обережне... А краще не треба. Не сполохайте його. Головне — щоб він не захотів залишити інститут... Масаракш, і в такий час я мушу їхати!.. Ну, тепер усе?

— Останнє запитання, вибачте, Мандрівче.

— Так?

— Хто він усе-таки? Навіщо він вам?

Мандрівець підвівся, підійшов до вікна і сказав, не озираючись:

— Я боюсь його, Фанку. Це дуже, дуже, дуже небезпечна людина.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

За двісті кілометрів від хонтійського кордону, коли ешелон надовго застряв на запасній колії поблизу якоїсь невиразної, замизканої станції, новоспечений рядовий другого розряду Зеф домовився по-доброму з охоронцем, збігав до колонки за окропом і повернувся з портативним приймачем. Він повідомив, що на станції цілковитий бедлам, вантажаться одразу дві бригади, генерали пересварилися між собою, заґавилися, і він, Зеф, змішавшись із натовпом ординарців, денщиків, ад'ютантів, що вирує довкола них, поцупив цього приймача у одного з лакуз.

Теплушка зустріла це повідомлення соковитим схвальним іржанням. Усі сорок душ негайно скупчилися навколо Зефа. Тривалий час не могли влаштуватися, комусь дали по зубах, аби не штовхався, лаялися і скаржилися один на одного, поки Максим зрештою не гаркнув: "Цитьте, покидьки!" Тоді всі заспокоїлися. Зеф увімкнув приймач і заходився ловити усі станції підряд. Відразу з'ясувалися цікаві речі. По-перше, з'ясувалося, що війна ще не почалася. Ніяких кривавих битв не було. Хонтійська Бойова Ліга, пойнята жахом, горлала на весь світ про те, що ці бандити, ці узурпатори, ці так звані Вогненосні Творці скористалися мерзенною провокацією своїх найманців у особі так званої і горезвісної Хонтійської Унії Справедливості і тепер зосереджують свої сили на кордонах багатостраждальної Хонті. В свою чергу, Хонтійська Унія лаяла, аж гай гудів, Хонтійську Лігу, цих платних агентів Вогненосних Творців, і докладно' розповідала, як хтось переважаючими силами витіснив чиїсь виснажені попередніми боями підрозділи через кордон і не дає їм можливості повернутися назад, саме ця обставина і стала для так званих Вогненосних Творців приводом до варварського вторгнення, що його слід чекати з хвилини на хвилину. І Ліга, і Унія при цьому в

однакових виразах туманно натякали на якісь атомні пастки, готові до зустрічі підступного ворога.

Крім того, Зеф спіймав якісь передачі на мовах, відомих лише йому, і повідомив, що князівство Ондол, виявляється, ще існує і, більше того, продовжує вчиняти розбійницькі напади на острів Хоззалг. (Жодна людина у вагоні, крім Зефа, ніколи раніше не чула ні про це князівство, ні про такий острів.) Проте головним чином ефір був сповнений неуявленної лайки між командирами частин і з'єднань, які силкувалися пробитися до Головного Плацдарму по двох розхитаних залізничних ниточках.

Кримінальники вважали, що головне — перейти кордон, а там кожен буде сам собі господар і кожне захоплене місто віддаватимуть на три дні. Політичні дивилися на становище більш похмуро, не чекали від майбутнього ніякого добра і прямо виголошували, що їх посилають на забій, висаджувати собою в повітря атомні міни, жоден з них живим не залишиться, отож добре було б дістатися до фронту і там де-небудь залягти, щоб не знайшли. Позиції сперечальників були настільки протилежні, що справжньої розмови не вийшло, і диспут невдовзі перетворився в одноманітну лайку на адресу паршивих тиловиків, які другу добу не дають жерти і вже, напевне, встигли розкрасти увесь шнапс. Про цей предмет штрафники готові були теревенити цілісіньку ніч, отож Максим і Зеф вибралися з натовпу і полізли на нари, криво збиті з необструганих дощок.

Зеф був голодний і злий, він налаштувався було спати, але Максим йому не дав. "Спатимеш потім, — суворо сказав він. — Завтра, можливо, будемо на фронті, а досі ні про що толком не домовилися..." Зеф пробурчав, що домовлятися нема про що, що завтра буде видніше, що Максим сам не сліпий і повинен бачити, в якій вони опинилися трясовині, що з цими людцями каші не звариш. Максим заперечив, що мова поки що не про кашу. Досі незрозуміло, навіщо ця війна, кому вона потрібна, і нехай Зеф буде ласкавий не спати, коли з ним розмовляють, а поділиться своїми міркуваннями.

Зеф, одначе, не збирався бути ласкавим і не приховував цього. Він бурчав, позіхав, перемотував онучі, обзивався, але, спонукуваний, підбадьорюваний і підштовхуваний, врешті-решт розговорився і висловив свої уявлення про причини війни.

Таких можливих причин було, на його думку, принаймні три. Можливо, вони діяли усі разом, а можливо, переважала якась одна. А можливо, існувала четверта, яка йому, Зефові, поки що не спала на думку. Передовсім економіка. Всякому зрозуміло: коли економіка у паршивому стані, найкраще затіяти війну, щоб одразу всім заткнути пельки. Вепр, який зуби з'їв на питанні впливу економіки на політику, завбачав цю війну ще кілька років тому. Башти баштами, а злидні злиднями. Навіювати голодній людині, що вона сита, довго не можна, не витримує психіка, а правити божевільним народом — втіха невелика, особливо якщо врахувати, що божевільні випромінюванню не піддаються... Інша можлива причина — колоніальне питання. Ринки збуту, дешеві раби, сировина — все, у що можуть вкласти особисті капітали Вогненосні Творці. Нарешті слід мати на увазі, що вже багато років гризуться між собою Департамент громадського здоров'я і військові. Тут уже хто кого з'їсть. Департамент громадського здоров'я — організація моторошна і ненажерлива, але якщо військові дії розвиватимуться бодай скільки-небудь успішно, пани генерали візьмуть цю організацію в шори. Проте, якщо з війни нічого путнього не вийде, в шори будуть узяті пани генерали, і тому не слід виключати, що уся ця затія — хитромудра провокація Департаменту громадського здоров'я. Між іншим, на те й схоже, якщо брати до уваги безладдя, що коїться повсюди, а також те, що вже тиждень горлаємо на весь світ, а військові дії, виявляється, ще й не починалися. А можливо, масаракш, і не почнуться...

Коли Зеф дійшов до цього місця, загримкотіли і забряжчали буфери, вагон здригнувся, зокола пролунали крики, свистки, гупотіння, й ешелон рушив. Кримінальники гримнули пісню: "І знов ані жрання нам, ані шнапсу..."

— Гаразд, — сказав Максим. — Це у тебе виходить цілком вірогідно. Ну, а як тобі уявляється хід війни, якщо вона усе-таки почнеться? Що ж тоді відбудеться?

Зеф агресивно прогарчав, що він не який-небудь генерал, і без будь-якого переходу заповзявся розповідати, як усе це йому уявляється. Виявилося, що впродовж короткого перепочинку між закінченням світової і початком громадянської війни хонтійці встигли відгородитися від свого колишнього сюзерена могутньою лінією мінно-атомних полів. Крім того, у хонтійців, безперечно, була атомна артилерія, і в їхніх політиканів вистачило глузду усі ці багатства у громадянській війні не використовувати, а приберегти для нас. Отож картина вторгнення уявляється приблизно такою. На вістрі Головного Плацдарму вишикують три або чотири штрафні танкові бригади, підіпруть їх з тилу армійським корпусом: а за армійцями пустять загородзагони легіонерів на важких танках, оснащених випромінювачами. Виродки, схожі на мене, рватимуться вперед, рятуючись від променевих ударів, армійщина рватиметься вперед у нападі променевого ентузіазму, а відхилення від такої норми, що неминуче виникнуть, знищуватимуться вогнем жандармерії. Якщо хонтійці не йолопи, вони відкриють вогонь з далекобійних гармат по жандармських машинах, проте вони, треба думати, йолопи і займуться, треба думати, взаємознищенням — Ліга у цій веремії накинеться на Унію, а Унія упнеться зубами в горло Лізі. Тим часом наші звитяжні війська глибоко зайдуть на територію ворога, і почнеться найцікавіше, чого ми, на жаль, вже не побачимо. Наш уславлений броньований потік втратить компактність і почне розповзатися по країні, невблаганно виходячи із зони дії випромінювачів. Якщо Максим не набрехав про Гая, у тих, що відірвуться од головних сил, негайно настане променеве похмілля, тим більш сильне, що енергії на підстьобування під час прориву легіонери не шкодуватимуть...

— Масаракш! — заволав Зеф. — Я так і бачу, як ці кретини видряпуються з танків, лягають на землю і благають їх пристрелити. І добрі хонтійці, не кажучи вже про хонтійських солдатів, які осатаніли

від усього цього неподобства, їм, звісно, не відмовлять... Різня може статися нечувана!

Потяг набирав швидкість, вагон відчутно розхитувало. У дальному кутку кримінальники різалися в кості — грали на охоронця: хилиталася під стелею лампа, на нижніх нарах хтось монотонно бубонів — схоже, молився.

Тютюновий дим виїдав очі.

— Гадаю, у генштабі це враховують, — вів далі Зеф, — а тому ніяких стрімких проривів не буде. Буде млява позиційна війна, хонтійці, попри все своє глупство, дотумкають коли-небудь, у чім річ, і заходяться полювати на випромінювачі... Загалом, не відаю, що буде, — підсумував він. — Я не знаю навіть, чи дадуть нам вранці пожерти. Боюсь, що знов не дадуть: з якого лиха?

Вони помовчали. Затим Максим сказав:

— Ти певен, що ми вчинили правильно? Що наше місце тут?

— Наказ штабу, — пробурчав Зеф.

— Наказ наказом, — заперечив Максим, — проте у нас також є голови на плечах. Може, правильніше було б дременути разом з Вепром. Може, у столиці ми були б корисніші.

— Можливо, — сказав Зеф. — А можливо, й ні. Вепр розраховує на атомні бомбардування... Багато які башти будуть зруйновані, утворяться вільні райони... А якщо бомбардувань не буде? Ніхто нічого не знає, Маку. Я дуже добре уявляю собі, який розгардіяш панує зараз у штабі... — Він замислився, погладжуючи бороду. — От Вепр торочив нам про бомбардування, але, як на мене, він не для цього гайнув у столицю. Я

його знаю, він до цих вождистів давно добувається... Отож цілком можливо, що і в нас у штабі голови полетять...

— Отже, у штабі також бедлам, — спроквола мовив Максим. — Також не готові...

— Як вони можуть бути готові? — заперечив Зеф. — Одні мріють знищити башти, інші — зберегти башти... Підпілля — це тобі не політична партія, це вінегрет, салат з озерними грибками...

— Авжеж, салат... — повторив Максим. — Сумно. Я сподівався, що підпілля усе-таки має намір якось використати війну... труднощі, можливу революційну ситуацію...

— Підпілля ні дідька не знає, — похмуро сказав Зеф. — Звідкіля ми знаємо, що це таке — війна з випромінювачами за спиною?

— Гріш вам ціна, — сказав Максим, не стримавшись. Зеф негайно скипів.

— Ну, ти! — гаркнув він. — Обережніше! Хто ти такий, щоб визначати нам ціну? Звідкіля ти взявся, масаракш, що вимагаєш від нас того і цього? Бойове завдання тобі? Будь ласка. Все побачити, вижити, повернутися, доповісти. Тобі видається занадто легким? Чудово! Тим краще для нас... І годі. Відчепись од мене, масаракш. Я хочу спати.

Він демонстративно повернувся до Максима спиною і раптом загорлав гравцям у кості:

— Ей, там, гробарі! Спати! Гайда по нарах! Та хутчій, а то дістанете на горіхи!..

Максим ліг горілиць, заклав руки за голову і почав дивитися у низьку вагонну стелю. По стелі щось повзало. Тихо й злостиво

перегиркувалися, вкладаючись спати, гробарі. Сусіда по ліву руку стогнав і повискував уві сні, — він був приречений і спав, можливо, востаннє в житті. І всі вони довкруг, усі, хто схропував, сопів, крутився, спали, мабуть, востаннє в житті. Світ був тьмяно-жовтий, задушливий, безнадійний. Стукотіли колеса, лементував паротяг, несло горілим у маленьке заґратоване віконечко...

"Усе струхлявіло тут, — думав Максим. — Жодної живої людини, жодного світлого розуму. І знову я пошився в дурні, бо понадіявся на когось або на щось. Ні на що тут не можна надіятися. Ні на кого тут не можна розраховувати. Лише на самого себе. А що я один? Хай там як є, а історію я знаю. Людина одна ні на що не здатна... Можливо, Чаклун має рацію? Може, не втручатися? Спокійно і холодно, з висоти свого знання невідворотного майбутнього, споглядати, як кипить, вариться, плавиться сировина, як встають і падають наївні, незграбні, невмілі борці, стежити, як час виковує з них булат і занурює цей булат для загартування у потоки кривавого бруду, як сиплеться трупами окалина... Ні, не вмію. Навіть мислити такими категоріями неприємно... Страшна, одначе, річ — усталена рівновага сил. Але ж Чаклун сказав, що я — також сила. І є конкретний ворог, отже, є точка прикладання для сили... Рішать мене тут, — подумав він раптом. — Обов'язково. Але не завтра! — суворо сказав сам до себе. — Це станеться, коли я виявлю себе як сила, не раніше. Та й то — подивимося... Центр, — подумав він. — Центр. От що слід шукати, от на що потрібно спрямувати організацію. І я їх спрямую. Вони у мене заходяться коло справи... Ти у мене матимеш конкретну справу, приятелю. Ич, як хропе. Хропи, хропи, завтра я тебе витягну... Гаразд, треба спати. І коли вже мені вдасться поспати по-людськи? У великій просторій кімнаті, на свіжих простирадлах... Що у них тут за звичай — спати безліч разів на одному й тому ж простирадлі?.. Атож, на свіжих простирадлах, а перед сном почитати гарну книжку, відтак прибрати стіну до саду, вимкнути світло і заснути... А вранці поснідати з батьком і розповісти йому про цей вагон... Матері про це, звісна річ, розповідати не можна... Мамо, ти май на увазі, я живий, усе гаразд, і завтра зі мною нічого не скоїться... А потяг рухається без упину, певно, хтось десь допетрав, що без нас війни

не почати... Як там Гай у своєму капральському вагоні? Дико йому, напевне, зараз: там у них ентузіазм... Про Раду я давно не думав. Дай-но я подумаю про Раду... Ні. Не час... Гаразд, Максиме, друже, бідолашне гарматне м'ясо, спи". Він наказав собі і вмить заснув.

Уві сні він бачив сонце, місяць, зірки. Усе відразу, такий був дивний сон.

Спати випало недовго. Потяг зупинився, зі скреготом відкотилися важкі двері, і гучний голос гаркнув: "Четверта рото! Вилізай!" Була п'ята година ранку, розвиднялося, стояв туман, і мрячив дрібний дощик. Штрафники, конвульсивно позіхаючи, тіпаючись від остуди, мляво полізли з вагона. Капрали як тут вродилися, злісно і нетерпеливо хапали за ноги, стягували на землю, особливо флегматичних нагороджували потиличниками, горлали: "Розбирайся по екіпажах! До строю!.. Куди прешся, бидло? З якого взводу?.. Ти, пикастий, тобі скільки разів повторювати?.. Куди полізли? Ану, хутко, хутко, хутко!.. Розбирайтесь!" Сяк-так розібралися по екіпажах, вишикувалися перед вагонами. Якийсь горопашний, заплутавшись у тумані, бігав, розшукував свій взвод — на нього гримали зусебіч. Похмурий зі сну Зеф, борода сторчма, хрипів понуро й виразно: "Давайте, давайте, шикуйте, ми вам сьогодні навоюємо..." Капрал, який пробігав мимо, на ходу дав йому у вухо. Максим негайно виставив ногу — капрал беркицьнувся у багно. Екіпажі вдоволено загиготіли. "Бригадо, стр-р-рунко!" — загорлав хтось невидимий. Заволали, надриваючись, командири батальйонів, підхопили командири рот, забігали командири взводів. Ніхто "струнко" не став, бліцтрегери горбилися, сховавши руки у кишенях, пританцьовували на місці, щасливчики багатії курили не криючись, в рядах точилися балачки, що жерти, з усього видно, знову не дадуть, і котись вони якнайдалі з такою війною. "Бригадо, ві-і-іль-но-о! — загорлав Зеф гучним голосом. — Р-розійдись! Обсмикатися!" Екіпажі залюбки розійшлися було, проте знову заметушилися капрали, і раптом уздовж вагонів побігли, розтягуючись в рідкувату шеренгу, легіонери в лискучих чорних плащах, з автоматами напоготів. І слідом за ними вздовж вагонів насувалася настрашена тиша: екіпажі сквапливо шикувалися,

підрівнювались, дехто з бліцтрегерів за давньою звичкою заклав руки за голову і розчепірив ноги.

Залізний голос із туману сказав негучно, проте дуже чутно: "Якщо хто-небудь із мерзотників роззявить пащеку, накажу стріляти". Усі завмерли. Нудотно спливали хвилини, заповнені чеканням. Туман потроху розсіювався, відкриваючи непоказну станційну будівлю, мокрі рейки, телеграфні стовпи. Праворуч, перед фронтом бригади, виявилася темна купка людей. Звідти долинали негучні голоси, хтось роздратовано гаркнув: "Виконуйте наказ!"

Максим скосив око назад — позаду нерухомо стояли легіонери, зиркали з-під відлог з підозрою і ненавистю.

Від гурту людей відокремилася лантухувата постать у маскувальному комбінезоні. Це був командир бригади екс-полковник Аніпсу, розжалуваний і ув'язнений за торгівлю казенним пальним на чорному ринку.

Похитавши перед собою ціпком і сіпнувши головою, він почав промову:

— Солдати!.. Я не помилився, я звертаюсь до вас як до солдатів, хоча всі ми — і я в тому числі — поки що звичайнісінькі покидьки суспільства... Будьте вдячні, що вам дозволяють нині стати до бою. За кілька годин майже усі ви здохнете, і це буде добре, одначе ті з вас, хто вціліє, заживуть, як у бога за пазухою. Солдатська пайка, шнапс і таке інше... Зараз ми вирушимо на позиції, і ви сядете у машини. Справжня дурниця — пройти на гусеницях півтори сотні кілометрів... Танкісти з вас, як з пляшки молоток, самі знаєте, але зате все, до чого добудетесь — ваше. Це я вам кажу, ваш бойовий товариш Аніпсу. Дороги назад немає, зате є дорога вперед. Хто позадкує— спалю на місці. Це особливо стосується водіїв... Запитань немає. Бр-р-ри-гадо! Напра-во! Вперед... Зімкнись! Лобуряки, стоноги! Зімкнутися наказано! Капрали, масаракш!

Куди дивитеся?.. Череда. Розібратися по чотири... Капрали, розберіть цих свиней по чотири! Масаракш...

За допомогою легіонерів капралам вдалося вишикувати бригаду в колони по чотири, після чого знову пролунала команда "струнко". Максим опинився зовсім поруч з командиром бригади. Екс-полковник був п'яний як чіп. Він стояв похитуючись, зіпершись на ціпок, раз по раз струшував головою і потирав долонею люту сизу пику. Командири батальйонів, також п'яні як ніч, трималися у нього за спиною — один безглуздо хихотів, другий з тупою наполегливістю намагався припалити сигарету, а третій повсякчас хапався за кобуру і обмацував ряди налитими очима. У рядах заздрісно принюхувалися, чулося улесливо-схвальне бурчання. "Давайте, давайте... — мурмотів Зеф. — Ми вам навоюємо..." Максим роздратовано штурхнув його ліктем.

— Замовкни, — сказав він крізь зуби. — Набридло.

У цей час до полковника підійшли двоє— жандармський ротмістр з люлькою в зубах і якийсь опасистий цивільний у довгому плащі з піднятим коміром і в капелюсі. Максимові цивільний видався дивно знайомим, і він почав придивлятися. Цивільний щось сказав полковникові упівголоса. "Га?" — озвався полковник, звертаючи на нього каламутний погляд. Цивільний знову заговорив, вказуючи великим пальцем поверх плеча на колону штрафників. Жандармський ротмістр байдуже пахкав люлькою. "Це навіщо?" — гаркнув полковник. Цивільний дістав якийсь папірець: полковник відвів папір рукою. "Не дам, — сказав він. — Усі як один повинні здохнути..." Цивільний наполягав. "А я плював! — відповідав полковник. — І на Департамент ваш плював. Усі здохнуть... Так я кажу?" — спитав він ротмістра. Ротмістр погодився. Цивільний схопив полковника за рукав комбінезона і шарпонув до себе, аж полковник мало не впав зі свого ціпка. Батальйонний зайшовся ідіотським сміхом. Обличчя полковника почорніло від обурення, він шаснув до кобури і витяг величезного армійського пістолета. "Рахую до десяти, — оголосив він цивільному. — Один... два..." Цивільний плюнув і рушив уздовж колони, вдивляючись в обличчя штрафників, а полковник

рахував далі, дорахувавши до десяти, відкрив вогонь. Тут ротмістр нарешті занепокоївся і переконав його заховати зброю. "Усі повинні здохнути, — повторив полковник. — Разом зі мною... Бр-р-рига-до! Слухай команду! Кр-р-роком... р-руш! Під три чорти в пекло!"

І бригада рушила. По розхитаній, укоченій гусеницями колії, ковзаючи і хапаючись один за одного, штрафники спустилися у багнистий виярок, звернули і почимчикували геть від залізниці. Тут колону наздогнали командири взводів. Гай пішов поруч з Максимом: він був блідий, грав жовнами і спершу довго мовчав, хоча Зеф відразу спитав його, що чувати. Виярок поступово розширювався, з'явилися кущі, попереду забовванів лісок. На узбочині дороги стримів, завалившись гусеницею у мокру вибоїну, величезний незграбний танк, якийсь давній, зовсім не схожий на патрульні танки берегової охорони, — з маленькою квадратною баштою і маленькою гарматкою. Біля танка вовтузилися понурі люди у засмальцьованих куртках. Бліцтрегери йшли врозбрід, гріючи руки в кишенях, наставивши цупкі коміри. Багато хто обережно позиркував довкіл — чи не можна дати ногам волю? Кущики були дуже спокусливі, проте на схилах виярка стовбичили через кожні двісті-триста кроків чорні постаті з автоматами. Навстріч, пірнаючи у баюри, проповзли три вантажівки-цистерни. Водії були похмурі і не дивилися на бліцтрегерів. Дощ посилювався, настрій погіршувався. Йшли мовчки, покірно, як худоба, дедалі рідше озираючись.

— Послухай, взводний, — пробурчав Зеф, — невже нам так і не дадуть пожерти?

Гай дістав з кишені окраєць хліба і тицьнув йому в руку.

— Усе, — сказав він. — До самої смерті.

Зеф занурив окраєць у бороду і заходився виразно працювати щелепами. "Маячня якась, — подумав Максим. — Адже всі знають, що йдуть на неминучу смерть. І все-таки йдуть. Отже, на що-небудь

сподіваються? Отже, кожен має якийсь план? Так, але ж вони нічого не знають про випромінювання... Кожен сподівається: де-небудь там, дорогою, зверну, вискочу з танка й приляжу, а дурні нехай наступають... Про випромінювання треба писати листівки, кричати у громадських місцях, радіостанції організовувати, хоча приймачі діють лише на двох частотах... Все одно — вриватися у паузи. Не на башти витрачати людей, а на контрпропаганду... Втім, усе це потім, потім, зараз не можна відволікатися. Зараз потрібно усе помічати. Шукати найменші шпарини... На станції танків не було і гармат також, скрізь лише стрільці-легіонери. Це потрібно мати на увазі. Виярок хороший, глибокий, а охорону, певно, приберуть, тільки-но ми пройдемо... Та ні, до чого тут охорона — усі побіжать вперед, тільки-но увімкнуть випромінювачі..." Він з дивовижною виразністю уявив собі, як це станеться. Вмикаються випромінювачі. Танки бліцтрегерів з ревінням мчать уперед, за ними хмарою сунуть армійці. Уся прифронтова смуга порожніє... "Важко уявити собі глибину цієї смуги, невідомий радіус дії випромінювачів, та вже два-три кілометри напевне. У смузі завглибшки два-три кілометри не залишиться жодної людини з незатьмареним розумом. Крім мене... Е, ні, не лише два-три кілометри. Більше. Усі стаціонарні установки, усі башти — все буде ввімкнено, і, мабуть, на максимальну потужність. Увесь прикордонний район збожеволіє... Масаракш, як же бути з Зефом, він же цього не витримає... — Максим скосив очі на руду бороду світової знаменитості. — Нічого, витримає. У крайньому разі доведеться допомогти йому, хоча, боюсь, буде не до того. І ще Гай — адже його не можна випускати з очей... Так, доведеться попрацювати. Гаразд. Врешті-решт, у цьому каламутному вирі я все одно буду повним господарем і зупинити мене ніхто не зможе та й не захоче..."

Перетнули лісок, і відразу долинули злитий гомін гучномовців, тріскотнява вихлопів, роздратовані крики. Попереду, на положистому трав'янистому схилі, що здіймався до півночі, стояли у три ряди танки. Поміж них тинялися люди, сотався сизий дим.

— А от і наші труни! — весело і голосно проказав хтось попереду.

— Ти поглянь, що вони нам дають, — сказав Гай. — Передвоєнні машини, непотріб імперський, консервні банки... Послухай, Маку, ми що ж, так і здохнемо тут? Адже це смерть неминуча...

— Скільки до кордону? — спитав Максим. — І що там взагалі — за гребенем?

— Там рівнина, — відповів Гай. — Як стіл. Кордон кілометра за три, відтак починаються пагорби, вони тягнуться аж до...

— Ріки немає?

— Ні.

— Балки?

— Н-ні... Не пам'ятаю. А що? Максим ухопив його руку, міцно стис.

— Не падай духом, хлопчику, — сказав він. — Усе буде гаразд.

Гай з розпачливою надією дивився на нього знизу вгору. Очі у нього запали, вилиці обтягло.

— Правда? — сказав він. — Бо я жодного виходу не бачу. Зброю одібрали, у танках замість снарядів болванки, кулеметів немає. Попереду смерть, позаду смерть.

— Ага! — зловтішно проказав Зеф, длубаючись у зубах. — Замочив штанці? Це тобі не каторжникам зуби рахувати...

Колона втягнулася у проміжок між рядами танків і зупинилася. Розмовляти стало важко. Просто на траві були встановлені розтруби гучномовців, оксамитовий магнітофонний бас повідомляв: "Там, за

гребенем виярка, підступний ворог. Тільки вперед. Важелі на себе — і вперед. На ворога. Вперед... Там, за гребенем виярка, підступний ворог... Важелі на себе — і вперед..." Відтак голос урвався на півслові, і заходився горлати полковник. Він стояв на радіаторі свого всюдихода, батальйонні тримали його за ноги.

— Солдати! — горлав полковник. — Досить базікати! Всі по машинах! Головним чином водії, бо на решту мені наплювати. Але кожного, хто залишиться... — Він видобув свій пістолет і показав усім. — Зрозуміло, бовдури? Панове ротні, розвести екіпажі по танках!..

Зчинилася штовханина. Полковник, хитаючись на радіаторі, як жердина, продовжував щось вигукувати, але його не стало чути, бо гучномовці знову заходилися торочити, що попереду ворог і тому — важелі на себе. Усі бліцтрегери кинулися до третього ряду танків. Спалахнула бійка, у повітрі замелькали підковані черевики. Величезний сірий натовп повільно комашився довкола танків заднього ряду. Деякі танки почали рухатися, з них сипалися люди. Полковник геть посинів від напруги і зрештою заходився стріляти поверх голів. З лісу чорним ланцюгом бігли легіонери.

— Ходімо, — сказав Максим, міцно взяв Гая і Зефа за плечі і бігцем повів до крайньої машини в першому ряду — похмурої, плямистої, з безвадно опущеним гарматним стволом.

— Зачекай,.. — розгублено белькотів Гай, озираючись. — Ми ж четверта рота, ми ж он там, ми ж у другому ряду...

— Іди, іди, — сердито сказав Максим. — Може, ти ще і взводом покомандувати хочеш?

— Солдатська кісточка, — сказав Зеф. — Вгамуйсь, матусю...

Хтось ззаду схопив Максима за пасок. Максим, не обертаючись, спробував звільнитися — не вдалося. Він озирнувся. Позаду, ухопившись чіпко однією рукою, а другою обтираючи закривавлений ніс, плентався четвертий член екіпажу, водій, кримінальник на прізвисько Гачок.

— Ага, — сказав Максим. — Я й забув про тебе. Давай, давай, не відставай...

Він із невдоволенням відзначив про себе, що у метушні забув про цю людину, якій згідно з планом відводилася неабияка роль. Нараз вдарили жандармські автомати, по броні з нявкітливим вищанням застрибали кулі, довелося пригнутися і бігти прожогом. За крайнім танком Максим зупинився.

— Слухай мою команду, — сказав він. — Гачок, заводь. Зеф, у башту! Гаю, перевір нижні люки... Та ретельно перевір, голову зніму!

Він рушив кругом танка, оглядаючи траки. Навкруги стріляли, горлали, монотонно бубоніли репродуктори, проте він дав собі слово не відволікатися і не відволікався, лише відзначив подумки: репродуктори — Гай — не забути. Траки були у пристойному стані, але ведучі колеса викликали побоювання. "Нічого, згодиться, мені на ньому не довго їздити..." З-під танка спритно виповз Гай, уже брудний, з обдертими руками.

— Приіржавіли люки! — прокричав він. — Я їх не зачинив, нехай будуть розчинені, правильно?

"Там, за гребенем виярка, підступний ворог! — повідомляв магнітофонний голос. — Тільки вперед. Тільки вперед. Важелі на себе..."

Максим ухопив Гая за комір і притягнув до себе.

— Ти мене любиш? — сказав він, втупившись у розширені очі. — Віриш мені?

— Так! — видихнув Гай.

— Тільки мене слухай. Більше нікого не слухай. Усе інше — брехня. Я твій друг, тільки я, більш ніхто. Запам'ятовуй. Я наказую: запам'ятовуй.

Очманілий Гай швидко-швидко кивав, нечутно повторюючи:

— Так, так. Так. Тільки ти. Більше ніхто...

— Маку! — загорлав хтось у самісіньке вухо.

Максим обернувся. Перед ним стояв той дивно знайомий цивільний у довгому плащі, але вже без капелюха. Масаракш... Квадратне облуплене обличчя, червоні набряклі очі... Це ж Фанк! На щоці кривава подряпина, губа розбита...

— Масаракш! — горлав Фанк, намагаючись перекричати шум. — Оглухли ви, чи що? Впізнаєте мене?

— Фанк! — сказав Максим. — Звідкіля ви тут? Фанк обтер з губи кров.

— Ходімо! — прокричав він. — Швидше!

— Куди?

— До дідька звідсіля! Ходімо!

Він ухопив Максима за комбінезон і потягнув. Максим відштовхнув його руку.

— Нас уб'ють! — крикнув він. — Легіонери!

Фанк захитав головою.

— Ходімо! У мене на вас перепустка! — І, завваживши, що Максим не рухається: — Я шукаю вас по всій країні! Ледве знайшов! Ходімо негайно!

— Я не сам! — крикнув Максим.

— Не розумію!

— Я не сам! — гаркнув Максим. — Нас троє! Сам я не піду!

— Дурниці! Не меліть казна-що! Що за ідіотське благородство? Жити набридло? — Фанк захлинувся криком, схопився за горло і зайшовся кашлем.

Максим роззирнувся. Блідий Гай з тремтячими губами дивився на нього, тримав його за рукав — ясна річ, усе чув.

У сусідній танк двоє легіонерів заганяли прикладами бліцтрегера. Той хвицався.

— Один пропуск! — прогорлав Фанк зірваним голосом. — Один! — він показав палець.

Максим захитав головою.

— Нас троє! — Він показав три пальці. — Я нікуди без них не піду!

З бічного люка вистромилося віником руде бородище Зефа. Фанк облизав губи. Він був розгублений.

— Хто ви такий? — крикнув Максим. — Навіщо я вам потрібен?

Фанк мигцем глянув на нього і зиркнув на Гая.

— Цей з вами? — крикнув він.

— Так! І цей також!

Очі у Фанка зробилися дикі. Він шаснув рукою під плащ, витягнув пістолет і спрямував ствол на Гая. Максим щосили вдарив його по руці знизу вгору, і пістолет злетів високо у повітря. Максим, сам іще до кінця не збагнувши, що сталося, задумливо провів його поглядом. Фанк зігнувся, сунув ушкоджену руку під пахву. Гай коротко і точно, як на заняттях, вдарив його по шиї, і він повалився ницьма. Поруч зненацька вродилися легіонери, ощирені, спітнілі від роботи, змарнілі від люті.

— В машину! — гаркнув Максим Гаю, нахилився і підхопив Фанка під пахви.

Фанк був тілистий і ледве проліз у люк. Максим пірнув слідом, отримав на прощання удар прикладом по задній частині. У танку було темно і холодно, як у склепі, густо смерділо соляркою. Зеф відтягнув Фанка од люка і поклав на підлогу.

— Хто такий? — гаркнув він.

Максим не встиг відповісти. Гачок, який довго і невдало мучив стартер, нарешті завів машину. Все навколо задригоніло і загримкотіло. Максим махнув рукою, протиснувся у башту і висунувся назовні. Поміж танків уже не було нікого, крім легіонерів. Усі двигуни працювали, лунав пекельний гуркіт, густа задушлива хмара вихлопів оповивала схил. Деякі танки рухалися, де-не-де з башт стирчали голови: бліцтрегер із сусідньої машини подавав Максимові якісь знаки, кривив розпухлу, у синцях пику. Раптом він щез: двигуни ревонули з подвоєною силою, і всі

танки з брязкотом і деренчанням одночасно рвонулися вперед і вгору по схилу.

Максим відчув, що його вхопили упоперек тулуба і тягнуть униз. Він нахилився і завважив вирячені, як у цілковитого ідіота, очі Гая. Як тоді, у бомбовозі, Гай хапав Максима руками, безперервно мурмотів щось, обличчя його зробилося бридким, не було у ньому вже ні хлоп'яцтва, ні наївної мужності — суцільна недоумкуватість і готовність стати вбивцею. "Почалося, — подумав Максим, з огидою відштовхуючи бідолашного хлопця. — Почалось, почалось... Увімкнули випромінювачі, почалось..."

Танк, здригаючись, видряпувався на гребінь, грудки землі летіли з-під гусениць. Позаду нічого вже не було видно за сизим димом, а попереду зненацька відкрилася сіра глиниста рівнина, і забовваніли віддалеки пласкі пагорби на хонтійському боці, і танкова лавина, не стишуючи ходу, посунула туди. Рядів уже не було, усі машини мчали наввипередки, черкаючи одна другу, безглуздо повертаючи баштами... У одного танка на повному ходу злетіла гусениця: він дзиґою закрутився на місці, перекинувся: друга гусениця зіскочила і важкою блискучою змією шугонула в небо: ведучі колеса продовжували шалено крутитися, а з нижніх люків вискочили двоє в сірому, зістрибнули на землю і, розмахуючи руками, побігли вперед, вперед, тільки вперед, на підступного ворога... Зблиснув вогонь, крізь брязкіт і ревіння дзвінким тріском прорвався гарматний постріл, і відразу всі танки заходилися бахкати, довгі червоні язики вилітали з гармат, танки присідали, підстрибували, огорталися густим чорним димом нечистого пороху, і за хвилину все заволокло чорно-жовтою хмарою, а Максим усе дивився, безсилий відвести очі од цього величного у своїй злочинній недоладності видовиська, терпляче віддираючи од себе чіпкі руки Гая, який тягнув, кликав, благав, жадав заслонити своїми грудьми від усіх небезпек... Люди, заводні ляльки, звірі... Люди.

Нараз Максим отямився. Настав час перебирати управління на себе. Він спустився вниз, мимохідь поплескав Гая по плечу, чіпляючись за

якісь металеві поруччя, роззирнувся у тісному хисткому ящику, мало не задихнувся від газолінового смороду, розгледів мертвотно-бліде обличчя Фанка з закоченими очима, Зефа, який скоцюрбився під снарядним ящиком, відштовхнув Гая і проліз до водія.

Гачок тримав важелі на себе і щосили піддавав газу. Він співав, він горлав не своїм голосом, тому його було чути, і Максим навіть розібрав слова "подячної пісні". Тепер необхідно було якось утихомирити його, зайняти його місце і відшукати у цьому диму придатну балку, або глибоку ковбаню, або який-небудь пагорб, щоб було де захиститися від атомних вибухів... Та не так сталося, як гадалося. Щойно він почав обережно розціплювати кулаки Гачка, закляклі на важелях, як відданий Гай, завваживши, що його ианові чиниться непослух, просунувся збоку і зацідив знавіснілого Гачка величезним гайковим ключем у скроню. Гачок осунувся, обважнів і випустив важелі. Максим розлютився, відшпурнув Гая вбік, та було вже пізно, і не було часу жахатися і співчувати. Він відтягнув труп, всівся і взяв управління.

В оглядовий люк майже нічого не було видно: невеличка ділянка глинястого грунту, поросла рідкою травою, і далі — суцільна заволока сизого гару. Не могло бути й мови про те, щоб знайти що-небудь у цій імлі. Залишалося одне: стишити хід і обережно рухатися доти, поки танк не заглибиться межи пагорби. Втім, стишувати хід також було небезпечно. Якщо атомні міни почнуть вибухати раніше, ніж він дістанеться до пагорбів, можна осліпнути і взагалі згоріти... Гай терся то праворуч, то ліворуч, зазирав у лице, шукав наказів.

— Нічого, друже... — бурмотів Максим, відсторонюючи його ліктями. — Це минеться... Усе минеться, все... Потерпи ще трошки...

Гай бачив, що з ним розмовляють, і точив сльозу від жалю, що знову, як тоді, у бомбовозі, не чує жодного слова.

Танк проскочив крізь густий струмінь чорного диму: ліворуч хтось горів. Проскочили, і довелося відразу круто звернути, щоб не наїхати на мертву, розчавлену гусеницями людину. Виринув з диму і щез перехняблений прикордонний знак, за ним почалися розідрані, зім'яті дротяні загородження. З непомітного рівчака вигулькнув на мить чолов'яга у дивній білій касці, шалено замахав здійнятими кулаками і тої ж миті щез, наче розчинився у землі. Курна заволока попереду помалу розсіювалася, і Максим побачив бурі круглі пагорби зовсім близько і заляпану тванюкою корму танка, що повз чомусь навскоси до загального руху, і ще один палаючий танк. Максим відвернув ліворуч, цілячись машиною у глибоке, поросле кущами сідло між двома пагорбами трохи вище. Він був уже близько, коли назустріч приснув вогонь, і весь танк загув від жахливого удару. З несподіванки Максим дав повний газ, кущі і хмара білястого диму над ними стрибнули назустріч, промайнули білі каски, викривлені ненавистю обличчя, здійняті кулаки, відтак під гусеницями щось залізно затріщало, ламаючись. Максим зціпив зуби, взяв круто праворуч і повів машину подалі від цього місця, косогором, небезпечно хилячись, мало не перекидаючись, обходячи пагорб, і в'їхав нарешті у вузький видолинок, порослий молоденькими деревцями. Тут він вирішив зупинитися.

Він розчахнув середній люк, висунувся до пояса і роззирнувся. Місце було підхоже, зусібіч танк оточували високі бурі схили. Максим заглушив двигун, і відразу ж Гай загорлав хрипким фальцетом якусь віддану нісенітницю, щось безглуздо римоване, якусь саморобну оду на честь найвидатнішого і найулюбленішого Мака: таку пісню міг би скласти пес, якби навчився людської мови.

— Замовкни! — наказав Максим. — Витягни цих людей назовні і повкладай біля машини... Стій, я ще не закінчив! Роби це обережно, це мої улюблені друзі, наші улюблені друзі...

— А ти куди? — спитав Гай із жахом.

— Я буду тут, поруч.

— Не залишай мене... — заскімлив Гай. — Або дозволь, я піду з тобою...

— Ти мене не слухаєшся, — суворо сказав Максим. — Роби, що я наказав. І роби обережно, пам'ятай, що це наші друзі...

Гай заголосив, та Максим уже не слухав його. Він вибрався з танка і побіг угору схилом пагорба. Десь неподалік продовжували рухатися танки, надсадно ревли двигуни, брязкотіли гусениці, зрідка бахкали гармати. Високо в небі провищав снаряд. Максим пригинцем вибіг на вершину, присів навпочіпки у кущах і ще раз від усього серця похвалив себе за такий вдалий вибір місця.

Унизу — палицею докинути — виявився широкий прохід поміж пагорбів, і цим проходом, впадаючи з виповненої димом рівнини, збиваючись докупи, гусениця до гусениці, суцільним потоком рухалися танки — низькі, приплюснуті, могутні, з величезними пласкими баштами і довгими гарматами. Це були вже не штрафники, це проходила регулярна армія. Кілька хвилин Максим, оглушений і сторопілий, спостерігав це видовище, моторошне і неправдоподібне, як історичний кінофільм. Повітря хиталося і здригалося від шаленого гуркоту і ревіння, пагорб тремтів під ногами, наче злякана тварина, і все-таки Максимові здавалося, що машини йдуть у похмурому, загрозливому мовчанні. Він чудово знав, що там, під броньованими листами, знаходяться у хрипінні очманілі солдати, проте всі люки були щільно зачинені, і здавалося, що кожна машина — один суцільний зливок бездушного металу... Коли пройшли останні танки, Максим озирнувся назад, вниз, і його танк, нахилений поміж дерев, видався йому жалюгідною жерстяною іграшкою, дряхлою пародією на справжній бойовий механізм. Так, унизу пройшла Сила, щоб зустрітися з другою, ще страшнішою Силою, і, згадавши про цю другу Силу, Максим поквапно скотився вниз, до гаю. Обійшовши танк, він зупинився.

Вони лежали рядком: білий до синяви Фанк, схожий на мерця: скарлючений Зеф, який учепився брудно-білими пальцями в свою руду

чуприну і постогнував, і усміхнений Гачок з мертвими очима ляльки. Наказ було виконано точно. Проте Гай, весь обдертий, весь у крові, також лежав віддалеки, відвернувши од неба ображене мертвотне обличчя, розметавши руки, і довкруг нього трава була зім'ята й затолочена, і валялася сплющена біла каска у темних плямах, а з понівечених кущів стирчали ще чиїсь ноги в чоботах.

— Масаракш... — пробурмотів Максим, з жахом уявляючи собі, як тут кілька хвилин тому зійшлися на смерть двоє рикаючих і виючих псів, кожен на славу своєму господареві...

І в цю мить та, друга Сила завдала удару у відповідь.

Максимові цей удар прийшовся на очі. Він закричав від болю, щосили замружився і впав на Гая, вже збагнувши, що той мертвий, однак намагаючись затулити його своїм тілом. Це було суто рефлекторне — він ні про що не встиг подумати і нічого не встиг відчути, крім болю в очах, — він був ще в падінні, коли його мозок замкнув себе.

Коли довколишній світ знову зробився можливим для людського сприйняття, свідомість відімкнулася. Збігло, певно, дуже мало часу, кілька секунд, проте Максим отямився, весь покритий рясним потом, з пересохлим горлом, і голова у нього дзвеніла, мовби його вдарили дошкою у вухо. Все довкола змінилося, світ став багряним, світ був закиданий листям і обламаними гілками, світ був сповнений розжареного повітря, з червоного неба дощем падали вирвані з корінням кущі, палаючий хмиз, грудки гарячої сухої землі. І стояла хворобливо-дзвеняча тиша. Живих і мертвих розкидало вусебіч. Гай, засипаний листям, лежав ницьма кроків за десять. Поруч з ним сидів Зеф: однією рукою він продовжував триматися за голову, а другою затуляв очі. Фанк скотився вниз, застряв у водорії і тепер куйовдився там, терся обличчям об землю. Танк також знесло нижче і розвернуло. Зіпершись на гусеницю спиною, мертвий Гачок весело усміхався.,.

Максим підхопився, розкидавши навалене гілляччя. Він підбіг до Гая, схопив його, підняв, глянув у скляні очі, притулився щокою до щоки, прокляв і тричі прокляв цей світ, в якому він такий самотній і безпорадний, де мертві стають мертвими назавжди, тому що нічого немає, тому що немає чим зробити їх живими... Здається, він плакав, гатив кулаками по землі, топтав білу каску, а потім Зеф заходився протяжливо кричати від болю, і тоді він отямився і, не дивлячись навколо, не відчуваючи вже нічого, крім ненависті й жадоби вбивати, почвалав знову нагору, на свій спостережний пункт...

Тут також усе змінилося. Кущів уже не було, спечена глина диміла і потріскувала, звернений на північ схил пагорба горів. На півночі багряне небо зливалося з суцільною стіною чорно-коричневого диму, і над цією стіною виростали, розпухаючи на очах, яскраво-помаранчеві, якісь маслянисто-жирні хмари. І туди, де зносилися під небесну твердінь, що розскочилася від удару, тисячі тисяч тонн розжареного пороху, спопелілі до атомів надії вижити і жити, в цю пекельну топку, улаштовану безщасними дурнями для безщасних дурнів, тяг з півдня, наче у піддувало, легкий воложистий вітер.

Максим глянув униз, на прохід поміж пагорбів. Там було порожньо, зрита гусеницями і обпалена атомним ударом глина курілася, тисячі вогників танцювали на ній — жевріло листя і догоряв хмиз. А рівнина на півдні здавалася дуже широкою і дуже порожньою: її вже не огортали порохові гази, вона була червона під червоним небом, на ній нерухомо чорніли поодинокі коробочки — зіпсовані та понівечені танки штрафників, і по ній уже наближався до пагорбів рідкий ламаний ланцюжок дивних машин.

Вони були схожі на танки, лише замість артилерійської башти на кожній був високий решітчастий конус з тьмяним округлим предметом на верхівці. Вони йшли шпарко, м'яко перевалюючись на нерівностях грунту, і вони були не чорні, як танки нещасливих бліцтрегерів, не сіро-зелені, як армійські танки прориву, — вони були жовті, яскраво-весело-жовті, як жандармські патрульні авто... Правого флангу шеренги вже не

було видно за пагорбами, і Максим устиг нарахувати лише вісім випромінювачів. В них увижалося якесь нахабство господарів становища: вони йшли у бій, проте не вважали за потрібне ні ховатися, ні маскуватися: вони зумисне виставлялися напоказ і своїм забарвленням, і своїм потворним п'ятиметровим горбом, і відсутністю звичайного озброєння. Ті, що вели ці машини і управляли ними, вважали себе, мабуть, у повній безпеці. Втім, навряд чи вони про це думали: вони просто поспішали, підстьобуючи променевими батогами залізну череду, що котилася зараз через пекло, і вони напевне нічого не знали про ці батоги, як не відали й того, що батоги ці шмагають їх самих... Максим завважив, що лівофланговий випромінювач суне у виярок, і попрямував йому назустріч, униз по схилу пагорба.

Він ішов на повний зріст. Він знав, що йому доведеться силою виколупувати чорних погоничів із залізної шкаралущі, і він хотів цього. Ніколи у житті він нічого так не хотів, як хотілося йому зараз відчути під пальцями живу плоть...

Частина п'ята

ЗЕМЛЯНИН

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Державний прокурор спав сторожко, отож вуркотіння телефону вмить розбудило його. Не розплющуючи очей, він узяв навушник і хрипко зронив:

— Слухаю.

Нявкітливий голос референта ніби вибачався:

— Сьома година, ваше превосходительство...

— Ага, — сказав прокурор, усе ще не розплющуючи очей. — Ага. Дякую.

Він увімкнув світло, відгорнув ковдру і сів. Певний час він роздивлявся свої худі бліді ноги і з сумним подивом розмірковував про те, що ось уже на шостий десяток перейшло, а він не пам'ятає жодного дня, коли б йому дали виспатися. Постійно хто-небудь будить. Коли він був поручиком, його будив після гульні тварюка денщик. Коли він був головою Чорного трибуналу, його будив телепень секретар з непідписаними вироками. Коли він був школярем, його будила мати, щоб він ішов на заняття, і це був наймерзенніший час, найбридкіші пробудження. І завжди йому говорили: треба! Треба, ваше благородіє... Треба, пане голово... Треба, синку... А нині це "треба" говорить собі він сам... Він підвівся, накинув халат, хлюпнув в обличчя пригорщу одеколону, вставив зуби, глянув, масажуючи щоки, у дзеркало, скривився неприязно і пройшов до кабінету.

Тепле молоко вже стояло на столі, а під крохмальною серветкою — блюдце з солонуватим печивом. Це слід було випити і з'їсти як ліки, та спершу він підійшов до сейфа, розчинив дверцята, взяв зелену теку і поклав її на стіл поряд із сніданком. Хрумкотячи печивом і сьорбаючи молоко, він ретельно обдивлявся теку, поки не переконався, що з учорашнього вечора її ніхто не відкривав. Як багато змінилося, подумав він. Усього три місяці минуло, а як усе змінилося!.. Він машинально глянув на жовтий телефон і кілька секунд не міг відвести од нього очей. Телефон мовчав — яскравий, вишуканий, мов весела іграшка... Страшний, мов заведена пекельна машина, яку неможливо розрядити...

Прокурор судомливо, обома руками учепився в зелену теку, зажмурився. Він відчув, що страх наростає, і поквапився осмикнути себе. Ні, так не годиться, зараз треба зберігати цілковитий спокій і міркувати безпристрасно... "Вибору у мене однаково немає. Отже, ризик... Ну що ж: ризик так ризик. Ризик завжди був і буде, потрібно тільки звести його до мінімуму. І я його зведу до мінімуму. Атож, масаракш, до мінімуму!.. Ви, здається, не впевнені в цьому, Розумако?

Ах, ви сумніваєтесь? Ви завжди сумніваєтесь, Розумако, є у вас така риса, ви — молодець... Ну що ж, спробуємо розвіяти ваші сумніви. Чули ви про таку людину — її звати Максим Каммерер? Невже чули? Це вам лише здається. Ви ніколи раніше не чули про таку людину. Ви зараз почуєте про неї вперше. Дуже прошу вас, вислухайте і зробіть про неї найоб'єктивніший, найнеупередженіший висновок. Мені дуже важливо знати вашу об'єктивну думку, Розумако; від цього, щоб ви знали, залежить тепер цілість моєї шкіри. Моєї блідої, з синіми прожилками, такої любої мені шкіри..."

Він прожував останнє печиво й одним духом допив молоко.

Потім уголос сказав: "Розпочнемо".

Він відкрив теку. "Минуле цієї людини туманне. І це, звісна річ, паршивий початок для знайомства. Одначе ми з вами знаємо не тільки, як з минулого виводити теперішнє, а й як з теперішнього виводити минуле. І якщо нам конче знадобиться минуле нашого Мака, ми врешті-решт виведемо його із теперішнього. Це зветься екстраполяцією... Наш Мак починає своє теперішнє з того, що втікає з каторги. Раптово. Несподівано. Саме в той момент, коли ми з Мандрівцем простягаємо до нього руки. Ось панічний рапорт генерал-коменданта, класичний зойк ідіота, який нашкодив і не сподівається уникнути покари: він ні в чому не винен, він зробив усе за інструкцією, він не знав, що об'єкт добровільно вступив у лави саперів-смертників, а об'єкт вступив і підірвався на мінному полі. Не знав... От і ми з Мандрівцем не знали. А потрібно було знати! Об'єкт — людина несподівана, ви мусили ждати чогось подібного, пане Розумако... Авжеж, тоді це вразило мене, але ж тепер ми розуміємо, в чому річ: хтось пояснив нашому Макові про башти, він вирішив, що в Країні Творців йому робити нічого, і дременув на Південь, симулював загибель... — Прокурор опустив голову на руку, мляво потер лоба. — Атож, тоді все це і почалося... Це була перша помилка у серії моїх помилок: я повірив, що він загинув. А як я міг не повірити? Яка нормальна людина подасться на Південь?... Будь-хто повірив би. А от Мандрівець не повірив".

Прокурор узяв черговий рапорт. "О цей Мандрівець! Розумник Мандрівець, геній Мандрівець... Ось як я мусив діяти — як він! Я був певен, що Мак загинув: Південь є Південь. А він наповнив усе Заріччя своїми агентами. Гладкий Фанк — ах, не запопав я його свого часу, не прибрав до рук! — цей гладкий, облізлий кабан схуд, мотаючись по країні, винюхуючи і видивляючись, а його Кура здох від лихоманки на Шостій трасі, а його Тапу-Півника захопили горці, а потім П'ятдесят П'ятий — не відаю, хто він такий, — потрапив до рук піратів аж на узбережжі, проте встиг повідомити, що Мак там з'являвся. Здався патрулям і був відправлений назад у свою колону...

Ось як чинять люди з головою: вони ні в що не вірять і нікого не жаліють. Ось як я мусив вчинити тоді. Облишити усі справи, зайнятися лише Маком, адже я вже тоді чудово розумів, яка це страшна сила — Мак, а я натомість зчепився зі Смикунцем і програв, а потім зв'язався з цією ідіотською війною і також програв... Я й зараз програв би, та мені нарешті пощастило: Мак з'явився в столиці, у лігві Мандрівця, і я дізнався про це раніше, ніж Мандрівець. Так, Мандрівче, так, хрящовухий, тепер програв ти. Треба ж було тобі виїхати саме тепер. І ти знаєш, Мандрівче, мене навіть не засмучує та обставина, що знову залишилося нез'ясованим, куди і навіщо ти поїхав. Поїхав, і гаразд. Ти, ясна річ, у всьому поклався на свого Фанка, і твій Фанк привіз тобі Мака, та от яка біда — занедужав твій Фанк після своїх воєнних пригод, лежить непритомний у двірському шпиталі — велике цабе, таких тільки у двірський шпиталь! — і тепер я не схиблю, тепер він лежатиме там, скільки мені потрібно буде. Тебе немає, Фанка немає, а наш Мак є, і це вийшло напрочуд вдало..."

Прокурор відчув радість і, помітивши це, зараз же пригасив її. "Знов емоції, масаракш... Спокійніше, Розумако. Ти знайомишся з новою людиною на ім'я Мак, ти мусиш бути гранично об'єктивним. Тим більше, що цей новий Мак анітрохи не схожий на колишнього, тепер він зовсім дорослий, тепер він знає, що таке фінанси і дитяча злочинність. Порозумнішав, посуворішав наш Мак... Ось він пробився у штаб підпілля (рекомендуючі: Мемо Грамену і Аллу Зеф), мов грім з ясного неба

накинувся там на них з пропозицією розкрити усьому підпіллю справжнє призначення башт; штаб завив, але ж переконав їх Мак! Залякав їх там, заплутав; прийняли вони цю ідею, доручили Макові розробку... У ситуації він розібрався швидко і правильно. І вони там це збагнули — втямили, з ким мають справу. Або просто відчули... Ось останнє донесення: фракція просвітителів залучила його до обговорення програми перевиховання, і він з радістю погодився. Відразу запропонував купу ідей. Ідейки такі собі, але не в тім річ, перевиховання — взагалі ідіотизм, важливо те, що він уже не терорист, нічого він не хоче висаджувати в повітря, нікого не хоче вбивати; важливо те, що заходився він коло своєї кар'єри, активно заробляє собі авторитет у штабі, виголошує промови, критикує, пнеться нагору; важливо те, що він має ідеї, прагне їх здійснити, а це саме те, що вам потрібно, пане Розумако..."

Прокурор випростався в кріслі.

"І ось ще те, що потрібно. Повідомлення про спосіб життя. Багато працює — і в лабораторії, і вдома, — тужить, як і досі, за тією дівчиною, Радою Гаал, займається спортом, майже ні з ким не дружить, не курить, майже не п'є, в їжі дуже поміркований. З іншого боку, виявляє очевидну схильність до розкоші в побуті й знає собі ціну: належне за штатом авто прийняв без будь-яких заперечень, висловивши невдоволення його малою потужністю і потворністю; невдоволений також квартирою — вважає її занадто тісною і позбавленою елементарних вигод; помешкання своє прикрасив оригінальними картинами та антикварними мистецькими виробами, витративши на них майже весь аванс... І так далі. Гарний матеріал, дуже гарний матеріал... А до речі, скільки грошей у його розпорядженні? Та-ак, керівник теми в лабораторії хімічного синтезу... Непогано його прилаштували. І ще більше, мабуть, наобіцяли. Хотів би я знати, як йому пояснили, навіщо він знадобився Мандрівцю. Це знає Фанк, гладка свиня, але він не скаже, швидше здохне... Ах, якби в котрийсь спосіб витягти з нього все, що він знає! З якою насолодою я потім його рішив би... Скільки він крові мені попсував, тварюка... І Раду цю він у мене викрав, а як би вона мені зараз у пригоді стала — Рада... Яка це зброя, коли маєш справу з чистим, чесним, мужнім Маком!.. Втім,

зараз це, мабуть, не так уже й погано... Не я тримаю під замком твою кохану, Маку, це все Мандрівець, це все його інтриги, цього шантажиста..."

Прокурор здригнувся: жовтий телефон тихенько дзеленькнув. Тільки дзеленькнув, і більш нічого. Тихенько, навіть мелодійно. Ожив на долю секунди і знову завмер, ніби нагадав про себе... Прокурор, не відриваючи від нього очей, провів по лобі тремтячими пальцями. Ні, помилка... Звісно, помилка. Мало що, телефон — апарат складний, іскра там яка-небудь проскочила... Він обтер пальці об халат. І тої ж миті телефон вдарив. Як постріл упритул... Як ніж по горлу... Як падіння з даху на асфальт... Прокурор узяв навушник. Він не хотів брати навушник, він навіть не знав, що бере навушник, він навіть уявив собі, нібито не бере навушник, а швиденько навшпиньки біжить у спальню, вдягається, викочує машину з гаража, і на граничній швидкості мчить... Куди?

— Державний прокурор, — зронив він хрипко й прокашлявся.

— Розумако? Це Канцлер говорить.

Ось... Ось воно... Зараз: "Ждемо тебе за годинку..."

— Я впізнав, — сказав він безсило. — Здрастуй, Канцлере.

— Зведення читав?

— Ні.

"Та невже? Ну приїзди, ми тобі зараз самі прочитаємо..."

— Все, — сказав Канцлер. — Прокаляли війну.

Прокуророві дух сперло. Слід було щось сказати. Слід було терміново щось сказати, найкраще — пожартувати. Витончено пожартувати... "Боже, допоможи мені витончено пожартувати!.."

— Мовчиш? А що я тобі казав? Не лізь у цю кашу, цивільних тримайся, а не військових. Ех ти, Розумако...

— Ти — Канцлер, — вичавив із себе прокурор. — Усі ми — твої діти. Адже діти вічно не слухаються батьків...

Канцлер захихотів.

— Діти... — мовив він. — А де це сказано: "Якщо чадо твоє ослухається тебе..." Як там далі, не пам'ятаєш, Розумако?

Боже мій, боже мій! "Згладь його зі світу". Він так і сказав тоді: "Згладь його зі світу", і Мандрівець узяв зі столу важкий чорний пістолет, спроквола звів його і двічі вистрелив, і чадо обхопило руками продірявлену лисину і впало на килим...

— Пароки забило? — сказав Канцлер. — Ех ти, Розумако... Що збираєшся робити, Розумако?

— Я помилився, — прохрипів прокурор. — Помилка... Це все через Смикунця...

— Помилився... Ну гаразд, подумай, Розумако. Поміркуй. Я тобі ще зателефоную.

І все. І нема його. І невідомо, куди телефонувати йому — плакати, благати. "Безглуздо, безглуздо. Нікому не допомагало... Гаразд... Зачекай... Та зачекай ти, страхопуде!" Він щосили вдарив розтуленою рукою об краєчок стола — щоб до крові, щоб боляче, щоб погамувати дрижаки... Це трохи допомогло, та він іще нахилився, відчинив другою

рукою нижню шухляду стола, дістав фляжку, зубами відкоркував її і зробив кілька ковтків. Його вкинуло в жар. "Ось так... спокійно... Ми ще подивимося... Це гонитва: хто швидше. Розумаку так просто не візьмеш, з ним ви ще помарудитеся. Розумаку так зразу не викличеш. Якби могли викликати, то вже викликали б... Це нічого, що він зателефонував. Він завжди так. Час є. Два дні, три дні, чотири дні... Час є! — гримнув він на себе. — Не дурій..." Він підвівся і квапливо закружляв по кабінету.

"У мене є на вас управа. У мене є Мак. У мене є людина, яка не боїться випромінювання. Для якої не існує перепон. Яка прагне змінити устрій. Яка нас ненавидить. Людина чиста і, отже, відкрита усім спокусам. Людина, яка повірить мені. Людина, яка захоче зустрітися зі мною... Вона вже зараз хоче зустрітися зі мною: мої агенти вже безліч разів говорили їй, що державний прокурор добрий, справедливий, великий знавець законів, справжній страж законності, що Творці його недолюблюють і терплять його тільки тому, що не довіряють один одному... Мої агенти вже показували мене йому, потай, за сприятливих обставин, і моє обличчя йому сподобалося... І — найголовніше! — йому при якнайсуворішій таємниці натякнули, що я знаю, де розташований Центр. Він чудово володіє обличчям, однак мені сказали, що в цю мить він виказав себе... Ось яка людина у мене є — людина, яка дуже хоче захопити Центр і може це зробити, єдина з-поміж усіх... Тобто цієї людини у мене поки що немає, однак тенета розставлені, наживку вона проковтнула, і сьогодні я її підсічу. Або я пропав... Пропав... Пропав..."

Він круто повернувся і з жахом глянув на жовтий телефон.

Він уже не міг стримати уяву. Він бачив цю тісну кімнату, обтягнуту бузковим оксамитом, задушливу, прокислу, без вікон, голий обшарпаний стіл і п'ять визолочених крісел... "А ми, всі інші, стояли: я, Мандрівець з очима жадібного вбивці і цей голомозий кат... роззява, базікало; адже знав, де Центр, стількох людей занапастив, щоб дізнатися, де Центр, і — шелихвіст, п'яниця, хвалько! — хіба можна про такі речі кому-небудь говорити? Тим більше родичам... особливо таким родичам. А ще начальник Департаменту громадського здоров'я, очі і вуха Вогненосних

Творців, броня і сокира нації... Канцлер примружився: "Згладь його зі світу", Мандрівець вистрілив упритул двічі, і Барон пробурчав невдоволено: "Знов усю оббивку заляпали..." І вони знову почали сперечатися, чому в кімнаті смердить, а я стояв на ватяних ногах і думав: "Знають чи не знають?", і Мандрівець стояв, ошкірившись, як зголоднілий хижак, і дивився на мене, ніби здогадувався... Дідька лисого він здогадався... Тепер я вже розумію, чому він завжди так дбав, щоб ніхто не прозирнув у таємницю Центру. Він завжди знав, де міститься Центр, і лише ждав нагоди захопити Центр самому... Спізнився, Мандрівче, спізнився... І ти, Канцлере, спізнишся. І ти, Бароне. А про тебе, Смикунцю, й мови немає..."

Він відслонив портьєру і притулився лобом до холодної шибки. Він майже задушив свій страх і, щоб розтоптати його остаточно, до останньої іскорки, він уявив собі, як Мак з боєм зненацька вдирається до апаратної Центру...

Однак це міг би зробити і Пухир з особистою охороною, з цією бандою своїх рідних і двоюрідних братів, племінників, побратимів, вигодованців, з цими моторошними покидьками, які ніколи нічого не чули про закон, які завжди знали тільки один закон: стріляй перший... Потрібно було бути Мандрівцем, щоб зняти руку на Пухиря. Того ж вечора вони напали на нього прямо біля воріт його особняка, зрешетили машину, вбили шофера, вбили секретарку, і в загадковий спосіб полягли самі, усі без винятку, усі двадцять чотири особи з двома кулеметами... Авжеж, Пухир також міг би вдертися до апаратної, одначе там би він і застряв, далі не пройшов би, бо далі — бар'єр депресивного випромінювання, а тепер, можливо, і два променевих бар'єри; вистачило б і одного, ніхто не пройде там: виродок знепритомніє від болю, а звичайнісінький лояльний громадянин впаде на коліна і заходиться тихо плакати від смертельної туги... Тільки Мак там пройде і просуне свої вправні руки в генератори, і передовсім перемкне Центр, усю систему башт, на депресивне поле. Відтак, уже цілком безперешкодно, він підніметься в радіостудію й поставить там плівку із заздалегідь підготовленою промовою на багатоциклову передачу... Уся країна від

хонтійського кордону до Заріччя — в депресії, мільйони дурнів валяються, обливаючись сльозами, не бажаючи ворухнути пальцем, а репродуктори вже горланять на все горло, що Вогненосні Творці — злочинці, їх звати так і отак, вони перебувають там і отам, рішіть їх, рятуйте країну, це кажу вам я, Мак Сим, живий бог на землі (чи, скажімо... законний спадкоємець імператорського престолу, чи великий диктатор — що йому більше до вподоби). До зброї, мій Легіоне! До зброї, моя арміє! До зброї, мої підданці!.. А сам тим часом спускається назад в апаратну і перемикає генератори на поле посиленої уваги, і от уже вся країна слухає розпустивши вуха, намагається не пропустити жодного слова, заучує напам'ять, повторює для себе. А гучномовці горланять, башти працюють, і так триває ще годину, а потім він перемикає випромінювачі на захват, усього півгодини захвату — і кінець передачам... І коли я отямлюсь — масаракш, півтори години пекельного болю, одначе потрібно, масаракш, витримати! — Канцлера вже немає, нікого з них немає, є Мак, великий бог Мак, і його незрадливий радник, колишній державний прокурор, а нині — голова уряду великого Мака... А, бог з ним, з урядом, я буду просто живий, і мені ніщо не загрожуватиме, а там ми подивимося... Мак не з тих, хто кидає корисних друзів, він не кидає навіть непотрібних друзів, а я буду дуже корисним другом. О, яким корисним другом я йому буду!.."

Він урвав себе і повернувся до столу, скосив око на жовтий телефон, усміхнувся, зняв навушник зеленого телефону і викликав заступника начальника Департаменту спеціальних досліджень.

— Пуголовок? Доброго ранку, це Розумака. Як почуваєшся? Як шлунок?.. Ну, чудово... Мандрівця ще нема?.. Ага. Ну гаразд... Мені зателефонували від Барона і наказали трошки вас проінспектувати... Ні, ні, я гадаю, це чиста формальність, я все одно у вас нічогісінько не розумію, але ти підготуй там який-небудь рапорт... проект висновку інспекції й таке інше. І потурбуйся, щоб усі були на місцях, а не як минулого разу... Ум-гу... Годині об одинадцятій, мабуть... Ти зроби так, щоб о дванадцятій я вже зміг виїхати з усіма документами... Ну, до зустрічі. Ідемо страждати... А ти також страждаєш? Чи ви вже, можливо,

давно розробили захист, тільки від начальства приховуєте? Ну-ну, я жартую... Бувай.

Він поклав навушник і глянув на годинника. Була за чверть десята. Він гучно застогнав і потеліпався у ванну. Знову це страхіття... півгодини страхіття. Від якого немає захисту... Від якого немає порятунку... Від якого жити не хочеться... Як це усе-таки образливо: Мандрівця доведеться помилувати.

Ванна вже була повнісінька гарячої води. Прокурор скинув халат, стягнув нічну сорочку і поклав під язик болезаспокійливе. І ось так усе життя. Одна двадцять четверта усього життя — пекло. Більше чотирьох відсотків... І це не рахуючи викликів у Палац. Ну, виклики незабаром закінчаться, а ці чотири відсотки залишаться до кінця... "Втім, це ми ще подивимося. Коли все усталиться, я візьмусь за Мандрівця власноруч..." Він заліз у ванну, влаштувався якомога зручніше, розслабився і почав змислювати, як він візьметься за Мандрівця. Проте він не встиг нічого змислити. Знайомий біль вдарив у тім'я, прокотився до хребта, упнув пазур у кожну клітину, у кожен нерв і заходився шматувати — методично, люто, у такт шаленому калатанню серця...

Коли все скінчилося, він ще трошки полежав у солодкій знемозі — пекельні муки також чогось варті: півгодини страхіття дарували йому кілька хвилин раювання, — потому виліз, розтерся перед дзеркалом, прочинив двері, прийняв від камердинера свіжу білизну, вдягнувся, повернувся до кабінету, випив ще склянку теплого молока, цього разу змішаного з цілющою водою, з'їв глизявої кашки з деревним медом, посидів трохи просто так, остаточно прийшовши до тями, а потім зателефонував денному референтові й звелів подавати авто.

До Департаменту спеціальних досліджень вела урядова траса, порожня о цій порі дня, обсаджена кучерявими деревами, схожими на штучні. Шофер гнав без зупинок біля світлофорів, час від часу вмикаючи гучну басовиту сирену. До високих залізних воріт Департаменту під'їхали без трьох хвилин одинадцята. Легіонер у парадному мундирі

підійшов, нахилився, вдивляючись, упізнав і склав честь. Тої ж миті ворота розчинилися, відкрився густий сад, білі й жовті корпуси житлових будинків, а за ними — величезний скляний паралелепіпед институту. Повільно проїхали доріжкою для авто з суворими застереженнями стосовно швидкості, проминули дитячий майданчик, присадкувату будівлю басейну, строкату веселу будівлю клубу-ресторану — і все це у зелені, у хмарах зелені, у зеленому морі, і чудове, напрочуд чисте повітря, і — масаракш! — якийсь запах дивовижний, ніде такого не буває, у жодному полі, у жодному лісі... "Ох уже цей Мандрівець, все це його витівки, шалені гроші вгачені в це, але зате як його тут люблять. Ось як треба жити, ось як треба влаштовуватися. Вгачено шалені гроші, Султан був страшенно незадоволений, він і досі ще незадоволений... Ризик? Авжеж, ризик, звісна річ, був, ризикнув Мандрівець, зате нині його Департамент — це його Департамент: тут його не зрадять, не підсидять... П'ятсот душ у нього тут, переважно молодь; газет вони не читають, радіо не слухають — часу, бачите, немає, важливі наукові дослідження... Отож випромінювання тут б'є мимо цілі, точніше, зовсім по іншій цілі. Авжеж, Мандрівче, я на твоєму місці довго ще зволікав би з захисними шоломами. Може, ти й справді зволікаєш? Напевно зволікаєш... Проте, дідько забирай, як тебе заскочити? От якби знайшовся другий Мандрівець... Та ба! Другої такої голови немає в цілім світі. І він це знає. І він дуже уважно стежить за кожною бодай трошки талановитою людиною. Прибирає до рук змалку, обласкавлює, віддаляє од батьків — а батьки, дурні, аж нетямляться від радості! — і от, дивишся, ще один солдатик стає у твій шик... Ох як це добре, що Мандрівця зараз немає, як мені щастить!"

Машина зупинилася, референт розчинив дверцята. Прокурор виліз, піднявся сходинками до скляного вестибюля. Пуголовок із своїми референтами вже чекав на нього. Прокурор, зберігаючи нудьгу на обличчі, мляво потис Пуголовкові руку, глипнув на референтів і дозволив відвести себе до ліфта. У кабіну пройшли за регламентом: пан державний прокурор, за ним пан заступник начальника Департаменту, слідом референт державного прокурора і старший з референтів пана заступника начальника. Інших залишили у вестибюлі. До кабінету

Пуголовка зайшли також за регламентом: пан прокурор, за ним Пуголовок; референта прокурора і старшого референта Пуголовка залишили за дверима у приймальні. Прокурор відразу втомлено потонув у кріслі, а Пуголовок негайно заметушився, застукотів пальцями по кнопках на краєчку стола і, коли до кабінету збіглася ціла юрба секретарів, наказав подати чай.

Перші кілька хвилин прокурор для розваги роздивлявся Пуголовка. У Пуголовка був винятково винуватий вигляд. Він уникав дивитися в очі, раз у раз пригладжував чуприну, нервово потирав руки, неприродно покашлював і виконував безліч безглуздих, метушливих рухів. У нього завжди був такий вигляд. Зовнішність і поведінка були його основним капіталом. Він викликав безперервні підозри в нечистому сумлінні й безперервні якнайретельніші перевірки. Департамент громадського здоров'я вивчив його життя по годинах. І оскільки життя його було бездоганне, а кожна нова перевірка лише підтверджувала цей несподіваний факт, пересування Пуголовка по службі відбувалося з винятковою швидкістю.

Прокурор усе це чудово знав: він особисто тричі якнайдосконалішим чином перевіряв Пуголовка, і все ж таки зараз, роздивляючись його, потішаючись з нього, він раптом заскочив себе на думці, що Пуголовок, їй-богу, знає, пройдисвіт, де перебуває Мандрівець, і страшенно боїться, що це з нього зараз витягнуть. І прокурор не втримався.

— Вітання од Мандрівця, — мовив він недбало, постукуючи пальцями по поруччю.

Пуголовок швиденько глянув на прокурора і тої ж миті відвів очі.

— М-м... так... — сказав він, покусуючи губу. — Кахи... Зараз от... гм... чай принесуть...

— Він просив тебе зателефонувати, — сказав прокурор ще недбаліше.

— Що? А-а... Гаразд... Чай у мене сьогодні буде винятковий. Нова секретарка добре знається на чаях... Тобто... кахи... А куди йому зателефонувати?

— Не розумію, — сказав прокурор.

— Ні, я до того, що... гм... якщо йому зателефонувати, то треба ж знати... кахи... телефон... він же ніколи телефону не залишає... — Пуголовок зненацька заметушився, страдницьки почервонів, заляпав по столу долонями, знайшов олівець. — Куди він велів зателефонувати?

Прокурор відступився.

— Це я пожартував, — сказав він.

— Га?.. Що?.. — На обличчі Пуголовка блискавично, змінюючи один одного, промайнуло безліч якнайпідозріліших виразів. — А! Пожартував? — Він зареготався фальшивим сміхом. — Це ти ловко мене... Ото забава! А я вже думав... Га-га-га!.. А от і чайок!

Прокурор прийняв з випещених рук випещеної секретарки склянку міцного чаю і сказав:

— Гаразд, пожартували, і годі. Часу обмаль. Де твій папір?

Пуголовок виконав масу непотрібних рухів, витягнув зі столу і простягнув прокуророві проект інспекційного акта. З того, як він при цьому скорочувався й щулився, можна було зробити єдиний висновок: проект напханий фальшивою інформацією, має на меті ввести інспектора в оману і взагалі складений з підривними намірами.

— Н-нумо... — сказав прокурор, плямкаючи шматочком цукру. — Що тут у тебе?.. "Акт перевірного обстеження"... Н-ну... Лабораторія інтерференції... Лабораторія спектральних досліджень... Лабораторія інтегрального випромінювання... Нічого не второпаю, сам чорт спотикнеться! Як ти у всьому цьому розбираєшся?

— А я... гм... Я, знаєш, також не розбираюсь, адже я за фахом... гм... адміністратор... моя справа... це... загальне керівництво.

Пуголовок ховав очі, покусував губи, рвучко куйовдив волосся, і вже було цілком зрозуміло, що ніякий він не адміністратор, а хонтійський шпигун з вищою спеціальною освітою. Але ж і проява!..

Прокурор знову звернувся до акта. Він зробив глибокодумне зауваження про перевитрату коштів, що її припустилася група підсилення потужності; спитав, хто такий Зон Баруту, чи не родич він Мору Баруту, знаменитого письменника-пропагандиста; закинув докір з приводу безлінзового рефрактометра, який влетів у шалені гроші, але й дотепер не пущений, і підвів риску по роботі сектора досліджень і вдосконалення випромінювання, виголосивши, що посутніх зрушень він не спостерігає ("І слава богу", — подумки додав він) і що цю його думку слід обов'язково вписати до чистовика акта.

Частину акта, що торкалася праць сектора захисту од випромінювання, він проглянув ще недбаліше.

— Тупцюєте на місці, — виголосив він. — З фізичного захисту взагалі нічого не досягли, з фізіологічного — й того немає... Фізіологічний захист — це взагалі не те, що нам потрібно: з якого лиха я дам себе шматувати, ще ідіотом зробите... А от хіміки молодці — ще хвилину виграли. Торік хвилину та позаторік півтори... Що ж це виходить? Отже, тепер я можу прийняти пігулку і замість тридцяти хвилин страждатиму двадцять дві... Що ж, непогано. Майже тридцять відсотків... Запиши-но мою думку: прискорити темпи роботи з фізичного захисту, заохотити

працівників відділу хімічного захисту. Все. — Він перекинув папірці Пуголовку. — Накажи це надрукувати начисто... і мою думку. А зараз, про людське око, проведи-но мене... ну, скажімо... е-е... У фізиків я минулого разу був. Проведи-но ти мене до хіміків, гляну, як там у них...

Пуголовок підхопився й знову застукотів по кнопках, а прокурор звівся на рівні з виглядом надзвичайної втоми.

У супроводі Пуголовка та денного референта він неквапливо рушив лабораторіями відділу хімічного захисту, ввічливо усміхаючись людям з одним шевроном на рукаві халата, поплескуючи іноді по плечу безшевронних, пристоюючи біля двошевронних, щоб потиснути руку, розуміюче покивати головою і поцікавитися, чи немає претензій.

Претензій не було. Усі наче працювали або вдавали, що працюють, — у них не второпаєш. Миготіли якісь лампочки на якихось приладах, варилися якісь рідини в якихось посудинах, пахло якоюсь гидотою, де-не-де мучили тварин. Було у них тут чисто, світло, просторо; люди здавалися ситими і спокійними, ентузіазму не виявляли, з інспектором трималися цілком коректно, але без будь-якої теплоти і, то вже напевне, без належної запопадливості.

І в багатьох кімнатах — нехай то був кабінет чи лабораторія — висів портрет Мандрівця: над робочим столом, поряд з таблицями і графіками, у простінку між вікнами, над дверима; іноді портрет лежав під склом на столі. Це були фотокартки, малюнки олівцем або вугіллям; один портрет був навіть написаний олійною фарбою. Тут можна було побачити Мандрівця, який грається з м'ячем; Мандрівця, який читає лекцію; Мандрівця, який гризе яблуко; Мандрівця суворого, замисленого, втомленого, розлюченого і навіть Мандрівця, який регочеться на всю губу. Ці сучі діти навіть малювали на нього шаржі й чіпляли їх на найвидніших місцях... Прокурор уявив, як він заходить до кабінету молодшого радника юстиції Фильтика і знаходить там карикатуру на самого себе. Масаракш, це було неймовірно, неможливо!

Він усміхався, поплескував, тиснув руки, а сам весь час думав, що от він уже вдруге тут з минулого року і все нібито по-старому, однак раніше він якось не звертав на це уваги!.. А тепер от звернув. Чому лише тепер?.. А, ось чому! Що таке був для мене Мандрівець рік чи два тому? Формально — один з нас, фактично — кабінетна фігура, яка не має ні впливу на політику, ні свого місця в політиці, ні своїх цілей у політиці. Але відтоді він устиг чимало. Загальнодержавного масштабу операція по вилученню іноземних шпигунів — це його акція. Прокурор сам вів ці процеси і був тоді приголомшений, збагнувши, що має справу не з типовими липовими шпигунами-виродками, а зі справжніми закоренілими розвідниками, закинутими Острівною Імперією для збирання наукової та економічної інформації. Мандрівець виловив їх усіх, усіх без винятку, і відтоді зробився постійним шефом особливої контррозвідки.

Далі: саме Мандрівець викрив змову голомозого Пухиря, особи моторошної, котра сиділа дуже міцно, сильно і небезпечно копала під шефство Мандрівця над контррозвідкою. І власноруч його рішив, нікому не довірив. Він завжди виступав відкрито, ніколи не маскувався і діяв тільки власними силами — ніяких коаліцій, ніяких уній, ніяких тимчасових союзів. Так він повалив одного по одному трьох начальників Військового департаменту — ті навіть оком зморгнути не встигали, а їх уже викликали нагору, — поки не домігся, щоб поставили Смикунця, який панічно боїться війни... Це він рік тому завалив проект "Золото", іДо його подала нагору Імперська спілка промисловості й фінансів... Тоді здавалося, що Мандрівець от-от злетить, оскільки проект викликав захват у самого Канцлера, проте Мандрівець йому якось довів, що усі вигоди проекту — суто минущі, а за десять років почнеться пошесть божевілля й цілковита розруха... Він постійно якось примудрявся їм доводити; ніхто ніколи нічого не міг їм довести, лише Мандрівець міг. І загалом зрозуміло чому. Він ніколи нічого не боявся. Так, він довго сидів у себе в кабінеті, та врешті-решт зрозумів свою справжню ціну. Зрозумів, що він потрібен усім нам, хоч би хто ми були і хоч би як чубилися між собою. Тому що тільки він може створити захист, тільки

він може позбавити нас мук... А шмаркачі у білих халатах малюють на нього карикатурки...

Референт розчинив перед прокурором наступні двері, і прокурор побачив свого Мака. Мак у білому халаті з шевроном на рукаві сидів на підвіконні й дивився у двір. Коли б який-небудь радник юстиції дозволив собі у службовий час стирчати на підвіконні й купувати витрішки, його можна було б із спокійним сумлінням послати по етапу, як відвертого неробу і навіть саботажника. У даному ж випадку, масаракш, нічого не можна було сказати. Ти його за барки, а він тобі: "Даруйте! Я подумки експериментую. Відійдіть і не заважайте!"

Великий Мак продавав витрішки. Він пробіг очима по гостях, повернувся було до свого заняття, однак тої ж миті знов озирнувся й придивився пильніше. "Впізнав, — подумав прокурор. — Впізнав, розумнику мій..." Він увічливо всміхнувся Макові, поплескав по плечу молоденького лаборанта, який крутив арифмометр, і, зупинившись посередині кімнати, роззирнувся.

— Н-ну... — проказав він у простір між Маком і Пуголовком. — А тут у нас що робиться?

— Пане Сим, — сказав Пуголовок, червоніючи, підморгуючи і потираючи руки, — поясніть панові інспектору, чим ви... кахи... гм...

— А я вас знаю, — сказав великий Мак, якось несподівано виникаючи на відстані двох кроків од прокурора. — Пробачте, якщо я не помиляюсь, ви — державний прокурор.

Авжеж, мати справу з Маком було нелегко — увесь ретельно обміркований план полетів шкереберть відразу: Мак і в думці не мав нічого приховувати, він нічого не боявся, йому було цікаво, він дивився на прокурора з висоти свого велетенського зросту, мов на якусь дивну екзотичну тварину...

Треба було перебудовуватися на ходу.

— Так, — з холодним подивом проказав прокурор і перестав усміхатися. — Наскільки мені відомо, я справді державний прокурор, хоча мені незрозуміло... — Він спохмурнів і втупився в обличчя Мака. Мак широко усміхався. — Чи ти ба! — вигукнув прокурор. — Ну звісно ж... Мак Сим, він же Максим Каммерер! Однак, даруйте, ви ж загинули. Масаракш, як ви сюди потрапили?

— Довга історія, — відповів Мак, махнувши рукою. — Між іншим, я також здивований тим, що бачу вас тут. Ніколи не думав, що наші заняття цікавлять Департамент юстиції...

— Ваші заняття цікавлять найнесподіваніших людей. — сказав прокурор. Він узяв Мака попідруч, відвів його до дальнього вікна і довірчо прошепотів: — Коли ви нам подаруєте пігулки? Справжні пігулки, на всі тридцять хвилин...

— А ви хіба також?.. — спитав Мак. — Втім, так, природно...

Прокурор тужливо похитав головою і з тяжким зітханням закотив очі.

— Наше благословіння і наше прокляття, — мовив він. — Щастя нашої держави і горе її правителів... Масаракш, я страшенно радий, що ви живі, Маку! Мушу вам сказати, що справа, в якій ви проходили, була однією з небагатьох у моїй кар'єрі, котрі залишили у мене почуття прикрого незадоволення. Ні-ні, не заперечуйте: за буквою закону ви були винні, з цього боку все гаразд... Ви напали на башту, здається, вбили легіонера, за це, самі розумієте, по голівці не гладять. А от по суті... Признаюсь, рука у мене здригнулася, коли я підписував ваш вирок. Начебто я засуджував дитину, не ображайтесь. Врешті-решт, це була затія швидше наша, ніж ваша, і вся відповідальність...

— Я не. ображаюсь, — сказав Мак. — І ви загалом маєте рацію: витівка з цією баштою була хлоп'яцтвом... Дякувати богу, що нас тоді не розстріляли.

— Це було все, що я міг зробити, — сказав прокурор. — Пригадується, я був дуже засмучений, дізнавшись про вашу загибель... — Він засміявся і по-дружньому стис лікоть Мака. — Страшенно радий, що все скінчилося так щасливо. Страшенно радий познайомитись. — Він глянув на годинник. — Послухайте, Маку, а чому ви тут? Ні-ні, я не збираюсь вас заарештовувати, це не мій клопіт, нехай тепер вами займається військова комендатура. Але що ви робите в цьому інституті? Хіба ви хімік? Та ще... — Він вказав пальцем на шеврон.

— Я — усе потрошку, — сказав Мак. — Трошки хімік, трошки фізик...

— Трошки підпільник, — сказав прокурор, добросердо сміючись.

— Зовсім мало, — рішуче сказав Мак.

— Трошки фокусник... — сказав прокурор. Мак уважно подивився на нього.

— Трошки фантазер, — вів далі прокурор, — трошки авантюрист...

— Це вже не спеціальності, — заперечив Мак. — Це, якщо хочете, типові риси будь-якого порядного вченого.

— І порядного політика, — сказав прокурор.

— Рідкісне поєднання слів, — зауважив Мак. Прокурор запитально глипнув на нього, відтак зрозумів

і знову засміявся.

— Авжеж, — сказав він. — Політична діяльність має свою специфіку. Ніколи не опускайтесь до політики, Маку, залишайтесь зі своєю хімією... — Він глянув на годинник і з серцем проказав: — Ах, прокляття, зовсім немає часу, а так хотілося з вами погомоніти... Я дивився ваше досьє, ви — прецікава особа... Але ви, певно, також дуже зайняті...

— Звісна річ, — сказав розумник Мак. — Хоча, безумовно, не .такою мірою, як державний прокурор.

— Так, — мовив прокурор із комічним докором. — А ваше начальство запевняє нас, нібито ви працюєте вдень і вночі... Я, наприклад, не можу сказати цього про себе. У державного прокурора бувають вільні вечори... Ви здивуєтесь, однак у мене є до вас безліч запитань, Маку. Признатися, я хотів поговорити з вами ще тоді, після процесу. Але — справи, нескінченні справи...

— Я до ваших послуг, — сказав Мак. — Тим більше, що у мене також є до вас запитання.

"Ну-ну! — подумки осмикнув його прокурор. — Не треба так відверто, ми тут не самі". Уголос він сказав спокійно:

— Чудово! Все, що в моїх силах... А тепер, прошу мені вибачити, біжу...

Він потис величезну долоню свого Мака, вже спійманого Мака, остаточно спійманого на гачок. "Він чудово мені підігрував, він безперечно хоче зустрітися, і зараз я його підсічу..." Прокурор зупинився в дверях, клацнув пальцями і сказав, обернувшись:

— Дозвольте, Маку, а що ви робите сьогодні ввечері? Я щойно згадав, що у мене сьогодні вільний вечір...

— Сьогодні? — сказав Мак. — Ну що ж... Правда, сьогодні у мене...

— Приходьте удвох! — вигукнув прокурор. — Ще краще — я познайомлю вас з дружиною, вийде чудовий вечір... Восьма година вас влаштовує? Я пришлю за вами машину. Домовились?

— Домовились.

"Домовились!" — зраділо думав прокурор, обходячи останні лабораторії відділу, усміхаючись, поплескуючи і тиснучи... "Домовились!" — думав він, підписуючи акт у кабінеті Пуголовка. "Домовились, масаракш, домовились!" — торжествуюче кричав він подумки дорогою додому.

Він віддав розпорядження шоферові. Він наказав референтові повідомити в Департамент, що пан прокурор зайнятий... Нікого не приймати, відімкнути телефон і взагалі забиратися до біса геть з очей, але так, утім, щоб повсякчас залишатися гйд рукою. Він викликав дружину, поцілував її в шию, мимохідь згадавши, що не бачилися вони вже днів десять, і попросив її розпорядитися стосовно вечері, гарної, легкої, смачної вечері на чотири персони, бути за столом цяценькою і приготуватися зустріти дуже цікаву людину. І якомога більше вина, найкращого і різних марок.

Потому він замкнувся в кабінеті, знову виклав на стіл справу в зеленій теці і заходився обмірковувати наново, з самого початку. Його потурбували один тільки раз: кур'єр з Військового департаменту приніс останнє фронтове зведення. Фронт розвалився. Хтось напоумив хонтійців звернути увагу на жовті машини, і вчора уночі вони розстріляли і знищили атомними снарядами близько дев'яноста п'яти відсотків танків-випромінювачів. Про долю армії, яка прорвалася у глиб Хонті, відомостей більше не надходило... Це був кінець. Це був кінець війні. Це був кінець генералові Шекагу і генералові Оду. Це був кінець Очкастому, Чайнику, Хмарі та іншим, дрібнішим. Цілком можливо, що це був кінець Графу. І безперечно, це був би кінець Розумаці, якби Розумака не був розумакою...

Він розчинив зведення у склянці з водою і закружляв по кабінету. Він відчував величезне полегшення. Тепер він принаймні точно знав, коли його викличуть нагору. Спершу вони покінчать з Бароном і не менше доби вибиратимуть між Смикунцем і Зубом. Затим їм доведеться поморочитися з Очкастим і Хмарою. Це ще доба. Ну, Чайника вони рішать мимохідь, а от генерал Шекагу відбере у них щонайменше дві доби. А потім, і лише потім... Потім у них вже не буде ніякого "потім"...

Він не виходив з кабінету аж до приїзду гостя.

Гість справив якнайприємніше враження. Він був чудовий. Він був настільки чудовий, що прокурорша, жінка холодна, світська у найстрашнішому розумінні цього слова, віддавна в очах прокурора вже не жінка, а випробуваний бойовий товариш, за першим поглядом на Мака скинула років двадцять і поводилася з біса природно — вона ніби знала, яку роль мусить зіграти Мак у її долі.

— А чому ви сам? — здивувалася вона. — Чоловік замовив вечерю на чотирьох...

— Авжеж, справді, — підтвердив прокурор, — я зрозумів так, що ви прийдете зі своєю дамою. Я пам'ятаю цю дівчину, вона через вас мало не потрапила в біду...

— Вона потрапила в біду, — відказав Мак спокійно. — Але про це ми поговоримо пізніше, з вашого дозволу. Куди накажете йти?..

Вечеряли довго, весело, багато сміялися, трошки пили. Прокурор переповідав останні плітки. Прокурорша напрочуд мило розповідала сороміцькі анекдоти, а Мак в гумористичних барвах описав свій політ на бомбовозі. Прокурор реготав над його розповіддю і з жахом думав, що з ним зараз було б, якби хоч одна ракета потрапила в ціль...

Коли усе було з'їдено й випито, прокурорша вибачилася і запропонувала чоловікам довести, що вони здатні проіснувати без дами бодай годину. Прокурор войовничо прийняв цей виклик, схопив Мака попід руку й потягнув його до кабінету пригощати вином, яке мали можливість дегустувати лише троє десятків людей у країні.

Вони розташувалися у м'яких кріслах обабіч низенького столика у найзатишнішому кутку кабінету, вмочили губи в дороге вино і подивилися один на одного. Мак був дуже серйозний. Розумник Мак безсумнівно знав, про що піде мова, і прокурор зненацька відмовився од попереднього плану бесіди, хитромудрої, виснажливої, побудованої на напівнатяках, розрахованої на поступове взаємовизнання. Доля Ради, інтрига Мандрівця, підступи Творців — усе це не мало жодного значення. Він з дивною, граничною з відчаєм виразністю усвідомив, що вся його майстерність у подібного роду бесідах виявиться зайвою з цим чоловіком. Мак або погодиться, або відмовиться. Це було цілком просто, так само, як і те, що прокурор або житиме, або буде розчавлений за кілька днів. У нього здригнулися пальці, він сквапливо поставив чарку на столик і заговорив без усяких передмов:

— Я знаю, Маку, що ви — підпільник, член штабу і активний ворог існуючого ладу. Крім того, ви — каторжник-утікач і вбивця екіпажу танка спеціального призначення... Тепер про мене. Я — державний прокурор, довірена особа уряду, допущена до вищих державних таємниць, і також ворог існуючого порядку. Я пропоную вам повалити Вогненосних Творців. Коли я говорю "вам", я маю на увазі вас і тільки вас: вашої організації це не стосується. Прошу зрозуміти, що втручання підпілля може лише провалити справу. Я пропоную вам змову, що базується на знанні найголовнішої державної таємниці. Я повідомлю вам цю таємницю. Тільки ми удвох повинні знати її. Якщо про неї дізнається хто-небудь третій, ми будемо знищені найближчим часом. Майте на увазі, що в підпіллі і в штабі аж роїться провокатори. Тому не здумайте довіритися кому-небудь, а надто близьким друзям...

Він одним духом вихилив свою чарку, не відчувши смаку, нахилився до Мака і продовжив:

— Я знаю, де розташований Центр. Ви — єдиний, хто здатний цей Центр захопити. Я пропоную вам розроблений план захоплення Центру і наступних дій. Ви здійснюєте цей план і очолюєте державу. Я залишаюсь при вас політичним та економічним радником, оскільки у подібного роду справах ви нічого не тямите. Ваша політична програма мені у загальних рисах відома. Не заперечую. Згоден уже через те, що нічого не може бути гіршого, ніж нинішнє становище. Все. Я скінчив. Слово за вами.

Мак мовчав. Він вертів у пальцях коштовний келих з дорогим вином і мовчав. Прокурор чекав. Він не відчував свого тіла. Йому здавалося, що його тут немає, що він висить десь у небесній порожнечі, дивиться вниз і бачить м'яко освітлений затишний куточок, мовчазного Мака і поруч з ним у кріслі щось мертве, заціпеніле, німотне й бездиханне...

Потім Мак спитав:

— Скільки у мене шансів залишитися живим при захопленні Центру?

— П'ятдесят на п'ятдесят, — сказав прокурор.

Певніше, це йому вчулося, що він сказав, бо Мак спохмурнів і знову вже голосніше повторив своє запитання.

— П'ятдесят на п'ятдесят, — хрипко сказав прокурор. — Можливо, навіть більше. Не знаю.

Мак знову довго мовчав.

— Гаразд, — сказав він нарешті. — Де розташований Центр?

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Близько полудня пролунав телефонний дзвінок. Максим узяв навушник. Голос прокурора сказав:

— Прошу пана Сима.

— Я вас слухаю, — відгукнувся Максим. — Здрастуйте. Він умить відчув, що скоїлося щось лихе.

— Він приїхав, — сказав прокурор. — Починайте негайно. Це можливо?

— Так, — сказав Максим крізь зуби. — Одначе ви мені дещо обіцяли...

— Я нічого не встиг, — сказав прокурор. У голосі його прохопилася панічна нотка. — І тепер уже не встигнути. Починайте негайно, не можна зволікати жодної хвилини. Ви чуєте, Маку?

— Гаразд, — сказав Максим. — У вас все?

— Він їде до вас. Він буде у вас за тридцять — сорок хвилин.

— Зрозумів. Тепер усе?

— Все. Давайте, Маку, давайте. З богом!

Максим кинув навушник і кілька секунд посидів, мізкуючи. "Масаракш, усе летить шкереберть... Втім, подумати я ще встигну..." Він знову схопив навушник.

— Професора Аллу Зефа.

— Так! — гаркнув Зеф.

— Це Мак...

— Масаракш, я ж просив не чіплятися до мене сьогодні...

— Заткни пельку і слухай. Негайно спускайся у хол і жди мене...

— Масаракш, я зайнятий!

Максим скреготнув зубами і скосив око на лаборанта. Лаборант сумлінно рахував на арифмометрі.

— Зефе, — сказав Максим, — негайно спускайся у хол. Тобі зрозуміло? Негайно! — Він вимкнувся і набрав номер Вепра. Йому пощастило: Вепр був удома. — Це Мак. Виходьте на вулицю і ждіть мене, є термінова справа.

— Гаразд, — сказав Вепр. — Іду.

Максим кинув навушник, поліз у стіл, витягнув першу-ліпшу теку і перегорнув папірці, гарячково міркуючи, чи все готово. "Машина в гаражі, бомба в багажнику, пального повний бак... Зброї немає, і дідько з нею, не треба зброї... Документи в кишені, Вепр жде... Це я молодець, гарно придумав про Вепра... Щоправда, він може відмовитися... Ні, навряд чи він відмовиться, я б не відмовився... Все... Здається, все..." Він сказав лаборантові:

— Мене викликають, скажи, що я у Департаменті будівництва. Буду за годину-другу. Бувай.

Він узяв теку під пахву, вийшов з лабораторії і збіг по сходах. Зеф уже походжав холом. Завваживши Максима, він зупинився, заклав руки за спину і насупився.

— Якого дідька, масаракш... — почав він ще здаля. Максим, не зупиняючись, ухопив його попідруч і потягнув до виходу.

— Що за чортівня? — мурмотів Зеф, огинаючись. — Куди? Навіщо?..

Максим виштовхав його за двері і по асфальтованій доріжці поволік за ріг до гаражів. Довкола було порожньо, лише на газоні віддалік уривчасто джеркотіла косарка.

— Та куди ти мене врешті-решт тягнеш? — загорлав Зеф.

— Мовчи, — сказав Максим. — Слухай. Збери негайно усіх наших. Усіх, кого спіймаєш... До дідька запитання! Слухай! Усіх, кого спіймаєш. Зі зброєю. Навпроти воріт є павільйон, знаєш?.. Засядьте там. Ждіть. Приблизно за тридцять хвилин... Ти мене слухаєш, Зефе?

— Ну, — спитав Зеф нетерпеливо.

— Приблизно за тридцять хвилин до воріт під'їде Мандрівець...

— Він приїхав?

— Не перебивай. Приблизно за тридцять хвилин до воріт, можливо, під'їде Мандрівець. Якщо не під'їде — добре. Просто сидіть і ждіть мене. А якщо під'їде — розстріляйте його.

— Ти що, з глузду з'їхав? — сказав Зеф, зупиняючись. Максим пішов далі, а Зеф з прокльонами побіг слідом: — Адже нас усіх переб'ють, масаракш! Охорона!.. Шпиги довкіл!

— Зробіть усе, що зможете, — сказав Максим. — Мандрівця необхідно застрелити...

Вони підійшли до гаража. Максим наліг на засув і відкотив двері.

— Якийсь божевільний замір... — сказав Зеф. — Навіщо? Чому Мандрівця? Цілком порядний дядько, його всі тут люблять...

— Як хочеш, — холодно сказав Максим. Він відкрив багажник, помацав крізь проолієний папір запал з годинниковим механізмом і опустив кришку на місце. — Я нічого тобі не можу зараз розповісти. Але у нас є шанс. Єдиний... — Він сів за кермо і встромив ключ у запалювання. — І ще май на увазі: якщо ви не рішите цього порядного дядька, він рішить мене. У тебе дуже мало часу. Дій, Зефе.

Він увімкнув двигун і задом повільно виїхав з гаража.

Зеф стояв у дверях. Вперше в житті Максим бачив такого Зефа — перепудженого, ошелешеного, розгубленого. "Прощай, Зефе", — сказав він сам до себе про всяк випадок.

Машина підкотила до воріт. Легіонер з кам'яним обличчям неквапливо записав номер, відкрив багажник, зазирнув, закрив багажник, повернувся до Максима і суворо спитав:

— Що вивозите?

— Рефрактометр, — сказав Максим, простягуючи перепустку і дозвіл на вивезення.

— "Рефрактометр РЛ-7, інвентарний номер..." — пробурмотів легіонер. — Зараз я запишу...

Він неквапливо поліз до кишені за записником.

— Швидше, будь ласка, я спішу, — сказав Максим.

— Хто підписував дозвіл?

— Не знаю... Мабуть, Пуголовок.

— Не знаєте... Підписувався б розбірливо, все було б гаразд...

Він нарешті розчинив ворота. Максим викотився на трасу і витиснув зі свого візка усе, що було можливо. "Якщо нічого не вийде, — подумав він, — і я залишусь живим, доведеться тікати... Проклятий Мандрівець, учув, бісів син, повернувся... А що я робитиму, якщо вийде? Нічого не готово, схеми Палацу немає — не встиг Розумака, і фотокартки Творців він також не дістав... Хлопці не готові, плану дій ніякого немає... Проклятий Мандрівець! Якби не він, у мене було б ще три дні на розроблення плану... і армія, і штаб, масаракш! Ось хто відразу пожвавішає! Ось з кого треба починати. Ну, це справа Вепра, він буде радий цим зайнятися, він у цьому тямить. І ще бовваніють десь білі субмарини... Масаракш, а ще ж триває війна! Ага, війна, здається, скінчилася. Втім, хто зна€, що вони там ще готують..." Максим звернув з центральної вулиці у вузький провулок між двома височезними хмарочосами рожевого каменю і по бруківці підкотився до старезного, почорнілого будиночка. Вепр уже чекав. Притулившись спиною до ліхтарного стовпа, він курив сигарету. Коли машина зупинилася, він жбурнув недокурок і, протиснувшись крізь маленькі дверцята, сів поруч з Максимом. Він був спокійний і холодний, як завше.

— Здрастуйте, Маку, — сказав він. — Що сталося?

Максим розвернув машину і знову виїхав на головну вулицю.

— Що таке термічна бомба, знаєте? — спитав він.

— Чув, — відповів Вепр.

— Добре. Із синхронними запалами мали коли-небудь справу?

— Вчора, наприклад, — сказав Вепр.

— Чудово.

Певний час вони їхали мовчки. Тут був пожвавлений рух, і Максим зосередився на тому, щоб прорватися, пробитися, протиснутися між величезними вантажівками і старими облізлими автобусами, і нікого не зачепити, і не дати нікому зачепити себе, і попасти під зелене світло, а потім знову попасти під зелене світло, і не втрачати хоча б ту жалюгідну швидкість, яку вони мали, і нарешті їхнє авто вирвалося на Лісове шосе, на знайому автостраду., обсаджену височенними деревами.

"Смішно, — подумав раптом Максим. — Цією ж дорогою я в'їжджав у цей світ, певніше, мене завозив бідолаха Фанк, а я нічого не розумів і вважав, що він фахівець з проблем прибульців. А тепер цією ж дорогою я, можливо, виїжджаю з цього світу і зі світу взагалі та ще й забираю з собою гарну людину..." Він скоса глянув на Вепра. Обличчя Вепра було напрочуд спокійне: він сидів, висунувши лікоть протеза у вікно, і чекав, коли йому дадуть пояснення. Можливо, він дивувався, можливо, хвилювався, але помітити це було неможливо, і Максим відчув гордість, що така людина довіряє йому і покладається на нього без застережень.

— Я вам дуже вдячний, Вепре, — сказав він.

— Он як? — мовив Вепр, обернувши до нього сухе жовтувате обличчя.

— Пам'ятаєте, одного разу на засіданні штабу ви відкликали мене убік і дали кілька розумних порад?

— Пам'ятаю.

— Так от, я вам за це вдячний. Я вас послухався.

— Авжеж, я помітив. Ви мене цим навіть трохи розчарували.

— Ви мали рацію тоді, — сказав Максим. — Я прислухався до ваших порад, і внаслідок цього справа повернулася так, що мені випадає можливість проникнути в Центр.

Вепр смикнувся.

— Зараз? — швидко спитав він.

— Так. Доводиться поспішати, я нічого не встиг приготувати. Мене можуть убити, і тоді все буде надаремно. Тому я взяв з собою вас.

— Говоріть.

— Я зайду в будинок, ви залишитесь у машині. За якийсь час зчиниться тривога, можливо, спалахне стрілянина. Це не повинно вас торкатися. Ви і далі сидите в машині і ждете. Ви ждете... — Максим замислився. — Ви ждете двадцять хвилин. Якщо впродовж цього часу ви зазнаєте променевого удару, це означатиме, що все обійшлося. Можете непритомніти зі щасливим усміхом на обличчі... Якщо ні — виходите з машини. У багажнику лежить бомба із синхронним запалом на десять хвилин. Вивантажуйте бомбу на бруківку, вмикайте запал і їдьте геть. Буде паніка. Дуже сильна паніка. Постарайтесь витиснути з неї все, що тільки можна.

Якийсь час Вепр розмірковував.

— Ви не дозволите мені зателефонувати в одне місце? — спитав він.

— Ні, — сказав Максим.

— Тут така справа, — сказав Вепр. — Якщо вас не уб'ють, то, наскільки я розумію, вам напевне знадобляться люди, готові до бою. Якщо вас уб'ють, люди знадобляться мені. Адже для цього ви мене і взяли, на випадок, якщо вас уб'ють... Але сам я зможу лише почати, а часу буде обмаль, і людей потрібно попередити заздалегідь. От я й хочу їх попередити.

— Штаб? — спитав Максим неприязно.

— В жодному разі. У мене є своя група.

Максим мовчав. Попереду вже виростав сірий п'ятиповерховий будинок з камінною стіною вздовж фронтону. Той самий. Десь там швендяла коридорами Риба, горланив і плювався розгніваний Бегемот. І там був Центр. Коло замкнулося.

— Гаразд, — сказав Максим. — Біля входу є телефон-автомат. Коли я зайду всередину — але не раніше, — можете вийти з машини і зателефонувати.

— Добре, — сказав Вепр.

Вони вже під'їхали до повороту з автостради. Чомусь Максим згадав Раду і уявив собі, що з нею станеться, якщо він не повернеться. Зле їй буде. А може, й нічого. Може, навпаки, її випустять... "Все одно — сама. Гая немає, мене немає... Бідолашна дівчинка..."

— У вас є родина? — спитав він Вепра.

— Так. Дружина. Максим покусав губу.

— Вибачте, що так недоладно вийшло, — пробурмотів він.

— Нічого, — спокійно сказав Вепр. — Я попрощався. Я завжди прощаюсь, коли виходжу з дому... Оце, виходить, і є Центр? Хто б міг подумати...

Максим зупинився на стоянці, втиснувшись поміж старенькою малолітражкою і розкішним урядовим лімузином.

— Ну, от і все, — сказав він. — Побажайте мені удачі, Вепре.

— Від щирого серця... — сказав Вепр. Голос його осікся, він закашлявся. — Усе-таки я дожив до цього дня, — пробурмотів він.

Максим ліг щокою на кермо.

— Добре було б цей день пережити... — сказав він. — Добре було б побачити вечір...

Вепр зиркнув на нього з тривогою.

— Не хочеться йти, — пояснив Максим. — Ох, не хочеться... До речі, Вепре, майте на увазі і розкажіть своїм друзям. Ви живете не на внутрішній поверхні кулі. Ви живете на зовнішній поверхні кулі. І таких куль безліч у світі, на деяких живуть значно гірше, ніж ви, а на деяких — значно краще. Проте ніде вже не живуть безглуздіше. Не вірите? Ну й дідько з вами. Я пішов.

Він розчинив дверцята і виліз назовні. Він перетнув асфальтовану стоянку і почав підніматися по камінних сходах, сходинка за сходинкою, намацуючи в кишені вхідну перепустку, яку зробив для нього прокурор, і внутрішню перепустку, яку десь поцупив цдя нього прокурор, і просту рожеву картонку, що зображала перепустку, яку прокурор так і не зумів ні зробити, ні поцупити для нього. Було спечно, небо блищало, як

алюміній, непроникливе небо населеного острова. Камінні сходинки пекли крізь підметки, а може, це тільки здавалося. Все було безглуздо. Увесь замір був нездарний. "На бісового батька усе це чинити, коли підготуватися до пуття не встигли... А раптом там сидить не один офіцер, а два? Або навіть три офіцери сидять у цій кімнаті і ждуть мене з автоматами напоготові?.. Ротмістр Чачу стріляв з пістолета, калібр той самий, тільки куль буде більше, і я вже не той, яким був колись, він уже серйозно заїздив мене, мій населений острів. І поповзти геть цього разу не дадуть... Я — глупак. Був глупак і глупаком лишився. Купив мене пан прокурор, спіймав на гачок... Одначе як він мені повірив? Незбагненна річ... Добре було б зараз дременути в гори, подихати чистим гірським повітрям. Так мені й не довелося побувати у тутешніх горах... Дуже люблю гори... Такий розумний, недовірливий чолов'яга — і довірив мені таку коштовність! Найбільший скарб цього світуї Цей огидний, мерзенний, підлий скарб... Будь він проклятий, масаракш, і ще раз масаракш, і ще тридцять три рази масаракш!"

Він розчинив скляні двері й простягнув легіонерові вхідну перепустку. Потім він перетнув вестибюль — мимо дівулі в окулярах, яка ставила штампи, мимо адміністратора у каскетці, який лаявся з кимсь по телефону, — і біля входу в коридор показав іншому легіонерові внутрішню перепустку. Легіонер кивнув йому — вони були вже, можна сказати, знайомі, впродовж останніх трьох днів Максим приходив сюди щодня.

Далі.

Він пройшов довгим, без дверей, коридором і звернув ліворуч. Тут він був лише вдруге. Вперше — позавчора, помилково ("Вам, власне, куди потрібно, добродію?" — "Мені, власне, потрібно до шістнадцятої кімнати, капрале". — "Ви помилилися, добродію. Вам — у наступний коридор". — "Вибачте, капрале, винен. Справді...").

Він подав капралові внутрішню перепустку і скосив око на двох здоровезних легіонерів з автоматами, котрі нерухомо стояли обабіч

дверей навпроти. Відтак глянув на двері, в які збирався зайти. "Відділ спеціальних перевезень". Капрал уважно роздивлявся перепустку, потім, усе ще роздивляючись, натис якусь кнопку в стіні — за дверима задзеленчав дзвінок. "Тепер він там приготувався, офіцер, який сидить поряд із зеленою портьєрою. Або двоє офіцерів приготувалися. Або, можливо, навіть троє офіцерів... Вони ждуть, коли я зайду. І якщо я злякаюсь їх і вискочу назад, мене зустріне капрал і зустрінуть легіонери, котрі охороняють двері без таблички, за якою, напевне, повнісінько солдатів".

Капрал повернув перепустку і сказав:

— Прошу. Приготуйте документи.

Максим вийняв рожеву картонку, розчинив двері і ступив крок у кімнату.

Масаракш.

Так і є.

Не одна кімната. Три. Анфіладою. І в кінці — зелена портьєра. І килимова доріжка з-під ніг аж до портьєри. Щонайменше, тридцять метрів.

І не двоє офіцерів. Навіть не троє. Шестеро.

Двоє в армійському сірому — у першій кімнаті. Вже навели автомати.

Двоє в жандармському чорному — у другій кімнаті. Ще не навели, одначе також готові.

Двоє в цивільному — обабіч зеленої портьєри у третій кімнаті.

Один повернув голову...

Ну, Маку!

Він рвонувся вперед. Вийшло щось на зразок потрійного стрибка з місця. Він ще встиг подумати: не порвати б сухожилля.

Тужаво вдарило в обличчя повітря.

Зелена портьєра.

Цивільний ліворуч дивиться вбік, шия відкрита. Ребром долоні.

Цивільний праворуч, певне, кліпає. Повіки нерухомо напівопущені. Згори по тімені — і в ліфт.

У ліфті темно. Де кнопка? Масаракш, де кнопка?

Повільно й лунко застукотів автомат і відразу — другий. Ну що ж, чудова реакція. Ду-ут... ду-ут... ду-ут... Проте це поки що у двері, в те місце, де вони мене бачили. Вони ще не второпали, що сталося. Це звичайнісінький рефлекс.

Кнопка!

Впоперек портьєри навскоси, згори вниз, повільно рухається тінь — падає хтось із цивільних.

Масаракш, ось вона — на самій видноті...

Він натис кнопку, і кабіна рушила вниз. Ліфт був швидкісний, кабіна повзла досить хутко. Заболіла нога. "Невже усе-таки розтягнув?.. Утім, тепер це не має значення... Масаракш, адже я вже прорвався!"

Кабіна зупинилася, Максим вискочив, і тої ж миті в шахті загуркотіло, забряжчало, полетіли тріски. Згори з трьох стволів гатили по дахові кабіни. "Гаразд, гаразд, бийте... Зараз вони дотумкають, що не стріляти треба, а підняти ліфт угору і спуститися самим... Проґавили, розгубилися..."

Він роззирнувся. Масаракш, знову не те... Не один вхід, а три. Три цілком однакові тунелі... Ага, це просто змінні генератори. Один працює, два на профілактиці... Який же зараз працює? Так. Здається, оцей...

Він кинувся у середній тунель. За спиною загарчав ліфт. "Ні-ні, вже пізно... Не ті швидкості, не встигнете... Хоча тунель, треба сказати, довгий і нога болить... Ну, ось і поворот, тепер ви мене взагалі не дістанете..." Він добіг до генераторів, що басовито гурчали під сталевою плитою, зупинився і кілька секунд відпочивав, опустивши руки. "Отже, три чверті справи зроблено, навіть сім восьмих... Залишилась дрібничка, одна друга однієї тридцять четвертої... Зараз вони спустяться у ліфті, поткнуться до тунелю; вони напевне нічогісінько не знають, депресійне випромінювання пожене їх назад... Що ще може статися? Шпурнуть коридором газову гранату. Навряд, звідкіля вона у них... А от тривогу вони вже, мабуть, зчинили. Творці могли б, звісно, вимкнути депресійний бар'єр... Ох, не наважаться вони, не наважаться і не встигнуть, бо їм же потрібно зібратися уп'ятьох, з п'ятьма ключами, домовитися, розчовпати, чи не витівка це одного з них, чи не провокація це... Бо й справді, хто в цілому світі може прорватися сюди крізь променевий бар'єр? Мандрівець, якщо він таємно винайшов захист? Його затримали б шестеро з автоматами... А більше немає кому... Отож, поки вони будуть лаятися, з'ясовувати, розбиратися, я завершу справу..."

У тунелі за рогом вдарили в пітьму автомати. "Дозволяється. Не заперечую..." Він нахилився над розподільним пристроєм, обережно зняв кожух і закинув його в куток. "Та-ак, украй примітивна штука. Добре, що я здогадався підчитати дещо по тутешній електроніці..." Він запустив пальці у схему... "А якби не здогадався? А якби Мандрівець приїхав позавчора? Та-ак, панове... Масаракш, як струмом б'ється!..

Атож, панове, опинився б я у становищі ембріомеханіка, якому необхідно терміново розібратися... Навіть не знаю в чому... У паровому котлі? Розібрався б ембріомеханік... У верблюдячій упряжі?.. Авжеж, у верблюдячій упряжі! Га? Ну як, ембріомеханік, розібрався б? Навряд... Масаракш, та що у них тут усе без ізоляції?.. Ага, ось ти де... Ну, з богом, як висловлюється пан державний прокурор!"

Він сів на підлогу перед розподільником і тильним боком руки обтер лоба. Справу було зроблено. Величезної сили депресійний удар впав на всю країну — від Заріччя до хонтійського кордону, від океану до Алебастрового хребта.

Автомати за рогом замовкли. Пани офіцери були в депресії. Зараз я гляну, що це таке: пани офіцери в депресії.

Пан прокурор вперше в житті зрадів променевому удару. Не хочу дивитися на цього типа. Вогненосні Творці так і не встигли розібратися і дотумкати. Вони карлючаться від болю, відкинувши копита, як висловлювався ротмістр Чачу. Ротмістр Чачу, до речі, також у глибокій депресії, і думка про це мене захоплює.

Зеф із хлопцями також лежать, відкинувши копита. Пробачте, хлопці, але так треба.

Мандрівець! Як це чудово: страшний Мандрівець також лежить, відкинувши копита, розстеливши на підлозі свої величезні вуха — найбільші вуха в усій країні. Втім, можливо, його вже пристрелили. Це було б ще краще.

Рада, моя маленька бідолашна Рада, лежить у депресії... Нічого, дівчинко, це, мабуть, не боляче і взагалі скоро скінчиться...

Вепр...

Він підхопився. Скільки минуло часу? Він кинувся назад по тунелю. Вепр також лежить, відкинувши копита, але якщо він почув стрілянину, у нього могли не витримати нерви... Це, ясна річ, у вищій мірі сумнівно — нерви у Вепра, але хто знає!..

Він підбіг до ліфта, на секунду затримавшись, аби глянути на панів офіцерів у депресії. Видовище було тяжке: усі троє плакали, покидавши автомати; у них не було навіть сил витирати сльози. "Гаразд, поплачте, це корисно, поплачте над моїм Гаєм, поплачте над Птахою... над Гелом, над моїм Лісником... Треба думати, ви не плакали з дитинства, і, це вже напевне, ви не плакали над тими, кого вбивали. Отож поплачте хоча б перед смертю".

Ліфт стрімголов виніс його на поверхню. Анфілада кімнат була сповнена люду: офіцери, солдати, капрали, армійці, легіонери, цивільні, всі при зброї, всі лежать, сидять зажурені, декотрі ридають, один мурмотить, трясе головою і бтє себе в груди кулаком... А ось цей застрелився... Масаракш — страшна штука Чорне Випромінювання, недаремно Творці приберігали його на чорний день...

Він вибіг у вестибюль, перестрибуючи через людей, котрі безсило комашилися на підлозі, мало не сторчголов скотився по камінних сходинках і зупинився перед своїм авто. З полегшенням відітхнув. Нерви у Вепра витримали. Вепр напівлежав на передньому сидінні з заплющеними очима.

Максим вийняв з багажника бомбу, звільнив її від проолієного паперу, обережно взяв під пахву і, не кваплячись, повернувся до ліфта. Він ретельно оглянув запал, ввімкнув годинниковий механізм, поклав бомбу в кабіну і натис кнопку. Кабіна провалилася, відносячи в пекло вогненне озеро, що виллється на волю за десять хвилин. Певніше, за дев'ять хвилин з секундами...

В авто він обережно посадив Вепра більшою чи меншою мірою прямо, сів за кермо і вивів машину зі стоянки. Сірий будинок нависав над ним, важкий, безглуздий, приречений, напхом напханий приреченими людьми, не здатними ні пересуватися, ні розуміти, що відбувається.

Це було гніздо, моторошне зміїне гніздо, набите найдобірнішою гиддю, спеціально, турботливо відібраною гиддю, — ця гидь зібрана тут спеціально для того, щоб обертати на гидь усіх, до кого дістає мерзенна ворожба випромінювання башт. Усі вони там вороги, і кожен ані на мить не завагався б зрешетити кулями, зрадити, розіп'яти мене, Вепра, Зефа, Раду, всіх моїх друзів і дорогих для мене людей... І все ж добре, що я згадав про це лише тепер. Раніше така думка стала б мені на заваді. Я б відразу згадав Рибу... Єдина людина у приреченому зміїному гнізді, й та — Риба... А що — Риба? — подумав він. — Що я про неї врешті-решт знаю? Що вона вчила мене говорити? І прибирала за мною постіль?.. Нумо, дай Рибі спокій, ти чудово розумієш, що річ не тільки у Рибі. Річ у тім, що з сьогоднішнього дня ти починаєш серйозну боротьбу на смерть, як усі тут б'ються, і битися тобі доведеться з дурнями — із злостивими дурнями, осту паче ними випромінюванням; з хитрими, темними, жадібними дурнями, котрі спрямовували це випромінювання; з дурнями, які з добрих замірів раді були б за допомогою випромінювання обернути ляльок злостивих, оскаженілих на ляльок зворушливих, квазідобрих... І всі вони прагнутимуть убити тебе, і твоїх друзів, і твою справу... Чаклун сказав: нехай совість не заважає мислити ясно і нехай розум навчиться при потребі тлумити совість. Правильно, — подумав він. — Гірка правильність, страшна правильність... Те, що я зараз вчинив, тут називається подвигом. І Вепр дожив до цього дня. І в цей день вірили, як у добру казку, Лісник, Птаха, Зелений, і Гел Кетшеф, і мій Гай, і ще десятки, і сотні, і тисячі людей, яких я ніколи не бачив... І все-таки мені зле. І якщо я хочу, щоб у подальшому мені довіряли і йшли за мною, я ніколи і нікому не повинен розповідати, що головний мій подвиг я здійснив не тоді, коли стрибав і бігав під кулями, а ось тепер, коли ще є час піти і розрядити бомбу, а я жену і жену машину геть від проклятого місця...

Він гнав прямою автострадою, там, де півроку тому Фанк віз його на своєму розкішному лімузині в обгін нескінченної колони панцирників, віз, щоб передати його з рук у руки Мандрівцю... І тепер зрозуміло навіщо... Невже він уже тоді знав, що я нейтральний до випромінювання, що я нічого не тямлю і мною можна вертіти як завгодно? Отже знав Мандрівець, знав, проклятий! І отже, це справді дия вол, найстрашніша людина в країні і, можливо, на планеті. "Він знає все", — сказав державний прокурор, боязко озираючись через плече... Ні, не все. Ти обдурив Мандрівця, Маку. Ти виграв у диявола. І тепер треба його добити, поки не пізно, поки він ще не оговтався, а можливо, його вже добили — прямо біля воріт його власного лігва... Ох, не вірю, не вірю, не до снаги це хлопцям, у Пухиря було двадцять чотири родичі з кулеметами... Масаракш! Я не встиг навіть повідомити Генералові на каторгу, щоб він був готовий підняти політичних і гнати їх ешелоном сюди. Але хоча б що там сталося, з Мандрівцем я мушу покінчити. Зуміти покінчити з Мандрівцем і зуміти протриматися кілька годин, поки армію і Легіон не звалить променеве голодування. Адже ніхто з них не знає про променеве голодування, навіть Мандрівець, мабуть, не знає, звідкіля йому знати, адже в усій країні тільки я вивозив бідолашного Гая за межі променевого поля...

На шосе було повно машин. Усі вони стояли абияк — впоперек, навскоси, завалившись до кюветів. Роздушені депресією водії і пасажири сиділи, журячись, на підніжках, безвладно звисали з сидінь, валялися коло узбочин. Усе це заважало, постійно доводилося пригальмовувати, огинати, об'їжджати, і Максим не одразу завважив, що назустріч йому з боку міста, також огинаючи і об'їжджаючи, але майже не пригальмовуючи, рухається пласке яскраво-жовте урядове авто.

Вони зустрілися на порівняно вільній ділянці шосе і проскочили одне мимо одного, мало не зіткнувшись, і Максим устиг побачити голомозий череп, круглі зелені очі, величезні відстовбурчені вуха й увесь зіщулився, тому що все знову йшло шкереберть... "Мандрівець! Масаракш! Уся країна валяється в депресії, усі виродки знепритомніли, а

цей гад, цей диявол знову якось викрутився! Отже, він усе-таки придумав свій захист... І зброї немає... — Максим глянув у дзеркальце: довга жовта машина розверталася. — Ну що ж, доведеться обійтися без зброї. Що б там не було, а за це совість мене не мучитиме... — Максим натис на акселератор. — Швидкість, швидкість... Ну, люба, ще..." Жовтий плаский капот насувався, виростав, вже можна було розгледіти над кермом зелені ушнипливі очі...

Ну, Маку!

Максим розставив ноги, вперся, однією рукою затулив Вепра і щосили натис на гальма.

У пронизливому витті й вищанні гальм жовтий капот із скреготінням і хрускотом уломився йому в багажник і, зіжмакавшись гармошкою, став сторчма. Посипалося скло. Максим ногою вибив дверцята і вивалився назовні. Біль був жахливий, він був у п'ятці, у розбитому коліні, у подряпаній руці, проте він забув про нього тої ж миті, бо Мандрівець уже стояв перед ним. Це було неможливо, але це було. Диявол, диявол — довготелесий, сухий, грізний, з відведеною для удару рукою...

Максим кинувся на нього, вклавши у цей стрибок все, що у нього ще залишалося. Мимо! І страшний удар в потилицю... Світ перехнябився, мало не впав, однак не впав усе-таки, а Мандрівець знову перед очима, знову голомозий череп, ушнипливі зелені очі і рука, відведена для удару... "Стоп, зупинись, він схибить... Ага!.. Куди це він дивиться?.. Ну, нас на це не купиш..." Мандрівець із скам'янілим обличчям втупився поверх голови Максима, і Максим стрибнув знов і цього разу поцілив. Довготелеса чорна людина зігнулася навпіл і неквапливо повалилася на асфальт. Максим звів дух і обернувся.

Сірий куб Центру було чудово видно звідси, і він уже не був кубом. Він плющився на очах, стікав і провалювався всередину самого себе; над ним тремтіло спекотливе марево, і пара, і дим, і щось сліпучо-біле, чий

жар відчувався навіть тут, страшно і весело визирало крізь довгі вертикальні тріщини і провалля вікон... Ну що ж, там усе гаразд... Максим переможно обернувся до Мандрівця. Диявол лежав на боці, обхопивши живіт довгими руками, очі його були заплющені. Максим обережно присунувся. З понівеченої малолітражки висунувся Вепр. Він куйовдився і совався, намагаючись вибратися назовні. Максим зупинився поруч з Мандрівцем і нахилився, приміряючись, як ударити, аби покінчити відразу. Масаракш, проклята рука не здіймалася на лежачого... Нараз Мандрівець розплющив очі й сипло проказав:

— Dumkopf! Rotznase!

Максим не відразу його зрозумів, а коли зрозумів, у нього підкосилися ноги.

Йолоп...

Шмаркач...

Йолоп...

Шмаркач...

Відтак із сірої лункої порожнечі промовисто і виразно долинув голос Вепра:

— Відійдіть-но, Маку, у мене пістолет. Максим, не дивлячись, вхопив його за руку. Мандрівець через силу сів, усе ще тримаючись за живіт.

— Х-хлопчисько... — прошепотів він через силу. — Не стійте стовпом... шукайте машину, хутко, хутко... Та не стійте ж, ворушіться!

Максим тупо роззирнувся. Шосе оживало. Центру вже не існувало — він обернувся на калюжу розплавленого металу, на пару, на сморід; башти вже не працювали, ляльки перестали бути ляльками. Приголомшені люди, отямлюючись, похмуро озиралися, тупцювали біля своїх машин, намагаючись збагнути, що з ними сталося, як вони сюди потрапили, навіщо вони тут і що робити далі.

— Хто ви такий? — спитав Вепр.

— Не ваше діло, — сказав Мандрівець по-німецьки. Йому було боляче, він кректав і задихався.

— Не розумію, — сказав Вепр, підносячи ствол пістолета.

— Каммерер... — покликав Мандрівець. — Заткніть пельку своєму терористові... і шукайте машину...

— Яку машину?.. — сказав Максим тупо і безвладно.

— Масаракш... — прокректав Мандрівець. Він сяк-так підвівся, усе ще горблячись, притискаючи долоню до живота; непевними кроками підійшов до Максимового авто і забрався всередину. — Сідайте... швидше! — сказав він уже з-за керма. Потім він озирнувся через плече на забарвлений полум'ям стовп диму. — Що ви туди підкинули? — спитав він безнадійно.

— Термічну бомбу.

— У підвал чи у вестибюль?

— У підвал, — сказав Максим.

Мандрівець застогнав, посидів трошки, відкинувши голову, потім увімкнув двигун. Машина затряслася і задеренчала.

— Та сідайте нарешті! — загорлав він.

— Хто це такий? — спитав Вепр. — Хонтієць?

Максим похитав головою, посмиком розчинив заклинені дверцята і сказав йому:

— Залізайте.

Сам він обійшов машину і сів поруч з Мандрівцем. Авто смикнулося, у ньому щось завищало, тріснуло, та воно вже котилося по шосе, безглуздо хилитаючись, деренькотячи незачиненими дверцятами і лунко бахкаючи глушником.

— Що ви тепер збираєтесь робити? — спитав Мандрівець.

— Зачекайте... — попросив Максим. — Скажіть хоча б, хто ви такий?

— Я — працівник Галактичної безпеки, — сказав Мандрівець з гіркотою. — Я сиджу тут уже п'ять років. Ми готуємо врятування цієї безщасної планети. Ретельно, обачливо, з урахуванням усіх можливих наслідків. Усіх, розумієте?.. А от ви хто такий? Хто ви такий, що лізете не в своє діло, плутаєте нам карти, висаджуєте в повітря, стріляєте, — хто ви такий?

— Я не знав... — мовив Максим ослаблим голосом. — Звідки мені було знати?..

— Авжеж, звісно, ви нічого не знали. Проте ви знали, що самодіяльне втручання заборонено, ви ж працівник ГВП... Мусили знати... На Землі

мати за ним побивається... дівулі якісь телефонують безперервно... батько роботу закинув... Що ви збиралися робити далі?

— Застрелити вас, — сказав Максим.

— Що-о-о? Машина вильнула.

— Так, — покірно сказав Максим. — А що мав робити? Мені сказали, що ви тут головний негідник, і... — Він запнувся.

Мандрівець скоса дивився на нього круглим зеленим оком.

— І в це неважко було повірити, так?

— Так, — сказав Максим.

— Ну, гаразд. А далі?

— А далі мала початися революція.

— З якого це лиха?

— Ну так Центр же зруйнований... випромінювання вже немає...

— Ну то й що?

— Тепер вони відразу зрозуміють, що їх пригноблюють, що життя у них паскудне, і повстануть...

— Куди вони повстануть? — сказав Мандрівець сумовито. — Хто повстане? Вогненосні Творці живі й здорові, Легіон цілий і неушкоджений, армія мобілізована, у країні військовий стан... На що ви розраховували?

Максим покусав губу. Можна було б, звісна річ, викласти цьому сумовитому страховиську свої плани, перспективи й таке інше, але для чого? Коли нічого не готово, коли усе так вийшло...

— Розраховуватимуть вони самі. — Він вказав через плече на Вепра. — Ось він, наприклад, нехай розраховує... Моя справа була — дати їм можливість розраховувати.

— Ваша справа... — пробурмотів Мандрівець. — Ваша справа була — сидіти у кутку і ждати, поки я вас спіймаю...

— Мабуть, що так, — сказав Максим. — Наступного разу я матиму це на увазі...

— Сьогодні ви полетите на Землю, — жорстко сказав Мандрівець.

— І не подумаю, — заперечив Максим.

— Сьогодні ви полетите на Землю! — Мандрівець підвищив голос. — На цій планеті у мене вистачає клопотів і без вас. Забирайте свою Раду і летіть...

— Рада у вас? — швидко спитав Максим.

— Так. Давно у мене. Жива й здорова, не хвилюйтесь...

— За Раду — спасибі, — сказав Максим. — Велике спасибі...

Машина в'їхала у місто. На центральній вулиці гула, чаділа і ворушилася страхітлива пробка. Мандрівець звернув у провулок і поїхав нетрищами. Тут усе було мертве. На розі вулиць стовпом, руки за спиною, обличчя під бойовою каскою, стирчали чини військової поліції. Так, тут на події відреагували швидко — загальна тривога і всі на

місцях. Тільки-но оговталися від депресії. "Може, не слід було відразу висаджувати у повітря? Може, слід було діяти за планом прокурора?.. Ні, ні, масаракш! Нехай усе йде, як йде. Нехай він мені не докоряє даремно. Нехай вони самі розберуться, що до чого, адже вони обов'язково розберуться, тільки-но у них розвидниться в голові..." Мандрівець знову вивернув на магістраль.

Вепр чемно поплескав його по плечу стволом пістолета.

— Будьте ласкаві, висадіть мене. Ось тут. Отам де люди стоять...

Біля газетного кіоска, засунувши руки глибоко у кишені довгих сірих плащів, стояли люди — чоловік п'ять, а більше на хідниках нікого не було, — певно, депресійний удар неабияк настрахав городян, і вони поховалися хто куди.

— А що ви збираєтесь робити? — спитав Мандрівець, стишуючи рух.

— Дихати свіжим повітрям, — відповів Вепр. — Сьогодні напрочуд погожа днина...

— Це наша людина, — сказав йому Максим. (Мандрівець страхітливо ошкірився.) — При ній можна говорити все.

Авто зупинилося біля узбочини. Люди в плащах обачливо зайшли за кіоск. Видно було, як вони визирають звідти.

— Наша? — перепитав Вепр і підняв брову. — Чия це — наша?

Максим стурбовано глянув на Мандрівця. Мандрівець і не думав допомагати йому.

— Втім, гаразд, — сказав Вепр. — Вам я вірю. Зараз ми займемося штабом. Я гадаю, починати необхідно зі штабу. Ви знаєте, про що я кажу, — там є люди, яких потрібно знищити, поки вони не взяли гору у русі...

— Слушна думка... — пробурчав зненацька Мандрівець. — Між іншим, я вас, здається, впізнаю. Ви — Тик Феску, на прізвисько Вепр. Так?

— Цілком правильно, — ввічливо сказав Вепр. Потім він сказав Максимові. — А ви займіться Творцями. Це важка справа, але вона якраз для вас. Де вас шукати?

— Заждіть, Вепре, — сказав Максим. — Я мало не забув. За кілька годин уся країна на багато діб звалиться від променевого голодування. Всі будуть абсолютно безпорадні...

— Всі? — із сумнівом спитав Вепр.

— Всі, крім виродків... Цей час, ці кілька діб необхідно використати.

Вепр подумав.

— Що ж,чудово, — сказав він. — Якщо це правда... Втім, ми якраз і збиралися зайнятися виродками. То де ж вас усе-таки шукати?

Максим не встиг відповісти.

— За старим телефоном, — сказав Мандрівець. — І на старому місці. І от що. Утворюйте свій комітет. Відновлюйте організацію, яка існувала за часів імперії. Декотрі з ваших людей працюють у мене в інституті... Масаракш! — просичав він зненацька. — Ні часу немає, ні людей потрібних під руками немає... Дідько б вас узяв, Максиме!

— Найголовніше, — сказав Вепр, поклавши руку Максимові на плече, — що вже нема Центру. Ви молодець, Маку. Спасибі... — Він стис Максимові плече і незграбно, чіпляючись протезом, почав вибиратися назовні. Відтак його прорвало. — Господи! — проказав він, стоячи біля машини із заплющеними очима. — Невже його насправді вже нема? Це ж... це...

— Зачиніть дверцята, — сказав Мандрівець. — Сильніше, сильніше.

Авто з місця рвонулося вперед. Максим озирнувся. Вепр стояв у гурті людей в сірих плащах і щось говорив, розмахуючи здоровою рукою з пістолетом. Люди стояли непорушно. Вони ще не зрозуміли. Або не вірили.

Вулиця була безлюдна. Вздовж хідника котили назустріч бронетранспортери з легіонерами, а далеко попереду, там, де був поворот до інституту, вже стояли впоперек дороги машини й перебігали фігурки у чорному. І раптом у колоні бронетранспортерів з'явилася до огиди знайома яскраво-помаранчева патрульна машина з довгою телескопічною антеною.

— Масаракш... — пробурмотів Максим. — Я зовсім забув про ці штуки!

— Ти багато про що забув, — сказав Мандрівець. — Ти забув про пересувні випромінювачі, ти забув про Острівну Імперію, ти забув про економіку... Тобі відомо, що в країні інфляція? Тобі взагалі відомо, що таке інфляція? Тобі відомо, що насувається голод, що земля не родить? Тобі відомо, що ми не встигли створити тут ні запасів хліба, ні запасів медикаментів? Ти знаєш, що це твоє променеве голодування у двадцяти відсотках випадків призводить до божевілля? — Він обтер долонею могутній із залисинами лоб. — Нам потрібні лікарі... дванадцять тисяч лікарів. Нам потрібні білкові синтезатори. Нам треба дезактивувати сто мільйонів гектарів зараженого грунту — для початку. Нам потрібно

зупинити виродження біосфери... Масаракш, нам потрібен бодай один землянин на Островах, в адміралтействі цього негідника... Ніхто не може там утриматися, ніхто з наших не може хоча б повернутися і розповісти до пуття, що там відбувається...

Максим мовчав. Вони під'їхали до машин, що загороджували проїзд. Темнолиций кремезний офіцер, напрочуд знайомо відмахуючи рукою, підійшов до них і каркаючим голосом зажадав документи. Мандрівець зі злим нетерпінням тицьнув йому під ніс блискучий жетон. Офіцер похмуро козирнув і зиркнув на Максима. Це був пан ротмістр... ні, тепер уже бригадир Бойового Легіону Чачу! Очі його розширились.

— Ця людина з вами, ваше превосходительство? — спитав він.

— Так. Негайно накажіть пропустити мене.

— Перепрошую, ваше превосходительство, але ця людина...

— Негайно пропустити! — гаркнув Мандрівець громовим голосом.

Бригадир Чачу знову похмуро козирнув, крутнувся на підборах і махнув солдатам. Одна з вантажівок від'їхала, і Мандрівець кинув машину у відкритий прохід.

— Ось так, — промовив він. — А ти думав — раз-два, і все... Пристрелити Мандрівця, повісити Творців, розігнати страхополохів і фашистів у штабі — і кінець революції...

— Я ніколи так не думав, — сказав Максим.

Він почувався вкрай нещасним, розчавленим, безпомічним, безнадійним глупаком.

Мандрівець скосив око на нього, сумно усміхнувся, і в оцю мить Максим раптом побачив, що ніякий це не диявол, і ніякий це не Мандрівець, і ніяке це не страховисько, — дуже немолода, дуже добра і дуже вразлива людина, пригнічена усвідомленням величезної відповідальності, змучена своєю огидною маскою холодного вбивці, страшенно засмучена черговою перешкодою, що порушила ретельно підготовлений план, і особливо прикро вражена тим, що перешкодою цього разу виявився свій же — землянин...

— Не встиг я за тобою, — сказав він сумовито. — Проморгав я тебе, недооцінив. Так, гадав, хлопчисько, шкода його, ускочив вище халяв... — Він знов усміхнувся і зітхнув. — Меткі ви, одначе, хлопці там, у ГВП...

— Ні, — сказав Максим. — Ви не карайтесь так. Адже я не караюсь... Пробачте, як вас звати?

— Звіть мене Рудольфом.

— Ага... Я от не караюсь, Рудольфе. І не збираюсь. Я збираюсь працювати. Робити революцію.

— Збирайся краще додому, — порадив Мандрівець уже без будь-якої надії.

— Я вдома, — сказав Максим нетерпляче. — Годі про це... Мене цікавлять пересувні випромінювачі. Що з ними робити?

— З ними нічого не треба робити, — відповів Мандрівець. — Поміркуй краще, що робити з інфляцією...

— Я запитую про випромінювачі, — сказав Максим. Мандрівець зітхнув.

— Вони працюють від акумуляторів, — пояснив він. — І зарядити їх можна тільки у мене в Департаменті. За три доби вони здохнуть... Проте вже за місяць має розпочатися вторгнення. Досі нам вдавалося збивати субмарини з курсу, і до узбережжя доходили одиниці. Але цього разу вони готують армаду... Я розраховував на депресійне випромінювання, а тепер їх доведеться просто топити... — Він помовчав. — Отже, ти вдома. Ну, припустімо... Чим же ти конкретно збираєшся тепер займатися?

Вони під'їжджали до Департаменту. Важкі ворота були зачинені наглухо, у камінному мурі чорніли амбразури, яких раніше тут не було. Департамент став схожий на фортецю, готову до бою. А біля павільйончика стояли троє, і руда борода Зефа горіла у зелені, як екзотична квітка.

— Не знаю, — сказав Максим. — Я робитиму те, що мені накажуть тямущі люди. Якщо потрібно, я займусь інфляцією. Якщо доведеться, топитиму субмарини... Однак своє головне завдання я знаю твердо: поки я живий, нікому тут не вдасться побудувати ще один Центр. Навіть із найкращими намірами...

Мандрівець промовчав. Ворота були вже зовсім близько. Зеф продерся крізь живопліт і вийшов на дорогу. Через плече у нього висів автомат, і було здалеку видно, що Зеф розлючений, нічого не розуміє і зараз із страшними прокльонами зажадає пояснень, чому його, масаракш, відірвали од роботи, заморочили йому голову Мандрівцем і примушують, як хлопчака, стовбичити серед квіточок вже другу годину поспіль.

Комарово — Ленінград

1967-1968

СТРУГАЦЬКИЙ А. Н., СТРУГАЦЬКИЙ Б. Н. Населений острів: Фантастична повість. — К.: Веселка, 1991. — 304 с.

ПАВЛОВСЬКИЙ С. С., переклад з російської, 1991.